

רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2022

חוברת א' חשורי-כסלו תשי"ז תליאביב

ווסר ליזכר חיים כהן בפטרבורג

הוצאת -אלתירא". אגודה רחוקר חולרת: יהודי דנסיה ואוקראינה
בסיוע משרד החינוך והחרבת

וער חברי אלתירא-
ומערבת העבר-

מככים את הנשיא הראשון למדינת ישראל

סרופ ד-ר הרים וורצמן ז"ל

מראשי המדברים בתנועה הציונית ברוסיה ובקולם
סאר האומה, בן העיירה היהודית הקמנה הקדושה,
שעלה למרומי העולם הגדול וזכה לכתר מדע
ולכתר נשיאות

תולדות

רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מוטצת המערכת :

א. שזר

פ. שניאורסון

ב. שוחטמן

יחזקאל מברסקי

המערכת

בן-ציון כץ

ברוך קרוא

המזכיר :

א. אהרונ'י

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2022

חל-אביב

תשרי-כסלו תשי"ג

חוברת א'

נוסד לזכר חיים כהן בפטרבורג

הוצאת -אלחירא-. אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה
בסיוע משרד החינוך והתרבות

ה ת ו כ ן

עמוד

3	מאת המערכת
5	בן-ציון כץ: יהדות רוסיה לפני 50 שנה
18	ה. נ. ביאליק ז"ל: גביית עדות מפי נפגעי פרעות קשינוב בשנת 1903
31	יעקב לשצ'ינסקי: הרקע הכלכלי של תחום המושב
45	א. ליטאי ז"ל: אודיסה היהודית בתחילת המאה ה-20
58	י. טריווש: פרצופה של אודיסה היהודית
65	נתן גורן: פרקי אודיסה
67	י. בן-צבי: יהודי בוכארה כדורות האחרונים
73	א. קארלין: רשומות קהילות ריגה
84	ב. גבסין: חורבן ישוב יהודי חקלאי (שצ'דרין)
90	ברוך קרוא: פודוליה היהודית
95	פ. שניאורסון: איש מפי איש (מחרוזת סיפורים)
102	נ. הוברמן: האדמו"ר ר' רפאל מברשיד
109	יוחנן טברסקי: ר' אליהו מזילגה
115	ש. ברימן: פולמוס התיקונים בדת בספרות העברית
133	י. ברוצקוס ז"ל: במהיצת "בני ציון" כמוסקבה
136	אמנון הורביץ: ביל"ו ברוסיה
141	ש. גפסטיין: ראשית ה"ראזסוויט" בפטרבורג
151	לובה בורוכוב: זכרונות על דוב בורוכוב
158	יוחנן טברסקי: אגרות אהרון ליברמן (ביקורת)
159	דו"ח אגודת "אלתירא"

מאת המערכת

אנו מהדשים בזה את "העבר". הפעם לדברי ימי היהודים והיהדות, שנוסד במרבורג בשנת 1917, ולא יצאו ממנו אלא שני כרכים. "העבר" נוסד ביזמת בן ציון כץ על ידי האחים כהן לזכר אביהם ההגול חיים כהן ז"ל בפועל השתתפו במערכת "העבר" שאול גינזבורג ושמואל רוזנפלד. כתרומת מאמרים השתתפו שמעון דובנוב, ד"ר י. צינברג, בוקר בן יגל, זכריה לברכה, וסופרים רבים אחרים. בימים ההם היה זה כתב העת היחידי בעברית לחקר היסטוריה עכשויה בישראל. יהיה מוקדש לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה, לרבות את מדינות הספר ליטא, לטכיה, אוקריינה ופולין, את "תחום המושב" כולו.

הננו חושבים, כי רק בדרךנו עוד יש אפשרות לכתוב לא מאמרים יבשים על פי חומר שבספרים, אלא מאמרים חיים על תולדות היהודים ברוסיה, לפי הרשמים של האנשים הזוכרים עוד את התקופה, את היהדות הרוסית בגדולתה ובפריחתה, ושהרשמים עוד חיים בלבם.

היהדות העולמית והישראלית חייבת הרבה ליהדות הרוסית, שרק מפיה היא היה את הייה הלאומיים רק בגולה הרוסית היה רוב בנין של יהדות העולם, ובמאה האחרונה נתרבו רק בה כל ספרי הרבנים שהיהדות התרבות היה מפיהם. — וספרי ההשכלה הראשונים מימי רבי מרדכי אהרן גינזבורג, — וגם העתונות העברית שממנה יונקת עתונותנו היום בישראל, והעיקר — בה גלדה תנועת חברת ציון הגדולה והחרים מרחבי רוסיה שרבו בתנועה זו הגיעו למדינת ישראל לפיכך אנו מוצאים, שבחוצאת "העבר" לתולדות היהודים ברוסיה הננו ממלאים חובה ליהדות כולה.

"העבר" אומר להקדיש מאמרים מיוחדים לזכרם של ההיסטוריונים, שהקדישו את חייהם לחקר ההיסטוריה היהודית בכלל והיהדות הרוסית בפרט: א. לשמעון דובנוב, זה ההיסטוריון בה ידיעה של יהדות רוסיה, שבספר חייו שחדשים (ברוסית) בשלושה כרכים (מן האחרון נשארו רק שנים שלשה טופסים אחרי שהושמדו ברינה על ידי הנאצים) יש חומר היסטורי חשוב לתקופה שאחרי הפרעות בשנות השמונים עד עזיבתו את רוסיה אחרי המהפכה הבולשיביסטית.

ב. לשאול גינזבורג, שהיה העורך הראשון לעתון היומי הראשון (באידיש) ברוסיה, שהקדיש חלק גדול מתינו לתולדות היהודים ברוסיה במאה הייט, ושהניח הרבה ספרים חשובים כתיאורי התקופה ואנשיה.

ג. ד"ר ישראל צינברג, הוא הקדיש את עצמו, אמנם, לחבור תולדות הספרות הישראלית, ספר רב הכמות והאיכות (נכתב באידיש ועומד לצאת גם בעברית), אבל חשובה עבודתו גם לתולדות היהדות הרוסית, כמאמריו ובעריכתו את האספים פרוזיטויה (ברוסית — "העבר") ביהר עם שאול גינזבורג, וכאחר העורכים של "תולדות העם העברי ברוסיה" (יצאו כרך וחצי ברוסית בהוצאת מיר).

ד. יוליוס הסן, המחבר הראשון של "תולדות היהודים ברוסיה" (ברוסית) ומזכיר האנציקלופדיה הישראלית (ברוסית). הוא אסף חומר רב וחשוב מאדכי- יונים ממשלתיים, והיה כמעט היחיד שגילה רברים כלתי ידועים לציבור מן האוצרות הנגזרים.

ה. הפרופיסור מאיר באלאבאן, שהשתתף הרבה במאמריו ההיסטוריים ברבעון הרוסי "יבירסקאיא סטארינא", שנערך על ידי שמעון רובנוב בשנים שלפני המהפכה הרוסית, ושהיבר הרבה ספרים חשובים בעלי ערך רב בתולדות היהודים בפולין, גליציה ועוד.

ו. יצחק שיפר, חוקר תולדות יהודי פולין ותולדות הספרות באירוש והתיאמרון והכלכלה של היהודים באירופה המזרחית.

ז. הר-ר ברוצקוס, אמנם התעניין ביחוד בתולדות היהודים ברוסיה בתקופות הקדומות, אבל יש ערך רב לכל החקירות הללו גם לתקופות מאוחרות.

יהדות רוסיה לפני חמשים שנה

שנת תרס"ג — קללותיה וברכותיה

א.

הופעת ההסתדרות הציונית וה"בונד"

שנות תרס"ב—תרס"ג (1902—1903) הן שנים התופסות מקום חשוב ביותר בתולדות היהודים ברוסיה, וביחוד שנת תרס"ג. השנים היו שנות ריאקציה כללית ברוסיה. ימי השלטון של מיניסטר הפנים פון פלווה. הוא היה מנהל האגף למשטרה כללית וחשאית בשנות 82—1881, ימי הפוגרומים הראשונים ברוסיה, אלה היו גם הימים של תקומת תנועת חבת ציון והבילויים. במשך עשרים שנה, עד שנת 1902, כשפלווה כבר היה מיניסטר הפנים, לא פסקו הגזירות על היהודים. בראשונה באו החוקים "הזמניים", שגשארו קבועים, האוסרים על היהודים לגור בכפרים ולחכור אדמות כתחום המושב, ואחרי כן באו הגבלות היהודים בבתי הספר התיכונים והגבוהים. גירוש היהודים ממוסקבה ועוד גזירות שונות מזמן לזמן. אולם עד ימי התגברות ההשפעה הציונית מצד אחד והשפעת ה"בונד" מצד השני קבלו היהודים כל גזירה וגזירה רק באנחה עמוקה, הבעת צער של אדם חסר אונים אפילו למחות. שני העתונים העבריים בימים ההם, "המליץ" ו"הצפירה", נלחמו בסדרים לקויים בקהלות היהודיות, בענייני "הרכנים מטעם" וכדומה, אבל לא בממשלה וגזרותיה. רק העתונים הרוסים היהודים "ווסחוד" (השחר) ו"בודושצנוסט" (העתיד) היו מבקרים את מעשי הממשלה ביחס ליהודים עד כמה שהצנזורה לא היתה מפריעה. הבקורת היתה בעיקר למעשי פקידים, שפגעו ביהודים באופן שרירותי.

אחרי הקונגרס הציוני הראשון נתכנסו אסיפות שונות, שבהן נשמעו דברים חריפים כלפי השלטונות. אבל הדוברים לא היה מגיע לשלטונות, אלא על ידי פרובוקאטורים, שהיו מגוימים, והממשלה התחילה להביט על הציונים בעין רעה, אם כי לא נקטה נגדם באמצעים חריפים. באיתו הזמן שנתכנס הקונגרס הציוני הראשון (1897) נוסד גם ה"בונד", של הפועלים היהודים בפולין וליטא, במגמה מהפכנית, סוציאליסטית. דבר זה הטיל יותר אימה על השלטונות. ה"בונד" היה מפיץ לפעמים כרוזים בלתי ליגאליים, שאמנם ברחוב היהודים לא היה רשומם ניכר. אבל הג'נדרמריה הרוסית היתה מגוימה בהשפעתם.

למן הקונגרס הציוני הראשון ויסוד ה"בונד" עד ימי פלווה בשנת 1902, עברו רק חמש שנים. אבל קם שינוי גדול במצב הרוחות של ראשי הממשלה הרוסית ושל מתנגדיה בקרב הצבור הרוסי, שעכדו בחשאי, וגם של היהודים. ממשלת הצאר היתה שרויה בפחד לרגל התגברות התנועה המהפכנית, שהשתמשה בטרור. במשך זמן קצר נרצחו על ידי המהפכנים שני מיניסטרים: כוגוליוב מיניסטר ההשכלה וסיפיאגין מיניסטר הפנים. והנה נתמנה פון פלווה. הצאר ניקולאי השני ביומנו, שפורסם על ידי הכולשביקים, רשם דבר המנוי של פלווה כשביעת-רצון מרובה, והשליך עליו את יהבו בהשקטת המדינה. פלווה היה האיש בעל האופי החזק, שרכש לו נסיון רב, עוד מן הימים שהיה מנהל

המשטרה בשנת 1881. הוא נלחם עם שרידי המפלגה המהפכנית-הטירוריסטית „רצון העם“, שרצתה את הצאר אלכסנדר השני. אמנם חוץ מתסיה הלפמן היהידה, לא נאשם שום יהודי בהשתתפות ברצח זה. אבל ידעו, כי יש גם יהודים מועטים בתנועה זו. ופלווה היה פעיל בימי הפוגרומים הראשונים. לפיכך הטיל המנוי הזה פחד על היהודים. אף שלא הובע הדבר בפירוש. אלא שהיתה הרגשה לא טובה בצבור המתקדמים ברוסיה בכלל ובין היהודים בפרט. הכל הרגישו, שימים קשים ממשמשים ובאים. אבל גם היתה הרגשה, שבהתגברות הריאקציה יגדלו גם כחות האופוזיציה. היה ברור כי תוגדל המלחמה הפנימית הבלתי ליגאלית. אבל גם אלה היהודים שהיו רחוקים מעבודה בלתי ליגאלית לא נפלו ברוחם. כפי שהיה תמיד בימי עליית מושל רשע לשלטון. אחרי התגברות התנועה הציונית חזק הרגש של ההכרה העצמית בין היהודים.

ב.

פרשת לקרט בוילנה

בשנת 1902 בימים הראשונים של שלטון פלווה התחילו ברוסיה מרידות האכרים. אמנם לא כתנועה מסודרת. אלא הופעות בודדות במקומות שונים. דבר זה הדאיג את פלווה. שנתן פקודה לשרי הפלכים לנקוט נגד הפורעים האכרים, ששרפו את האחוות, אמצעים חריפים. לייסר בשוטים את הפורעים. מה שלא נהגו כבר בימי המיניסטרים הקודמים. שרי הפלך מלאו את הפקודה, אלא שבאותו זמן התגברה התנועה הטירוריסטית, שהטילה אימה על פלווה, והוא התחיל לחפש אמצעים אחרים למצוא פרובוקאטורים שיחדרו לשורות המהפכנים.

בין היהודים לא יכלו להיות תופעות כמו מרידות האכרים, אלא שבימי פלווה נערכה ההפגנה השקטה הראשונה ברוסיה דוקא בוילנה על ידי אנשי ה„בונד“ באחד במאי. שנת 1902, בדגלים אדומים, שר הפלך של ווילנה, בידעו שפלווה התיר לשרי הפלכים לייסר בשוטים את הפורעים האכרים. צויה למשטרה לתפוס את כל המפגינים ולהביא אותם במרכו העיר לחצר המשטרה ולהפשיל את בגדיהם ולייסר אותם בשוטים עד זוב דם.

ברוסיה בוטל העונש הזה זמן ניכר עוד לפני שנת 1902. חוץ מאשר בין הצבא בעד הפרת המשמעת. אולם מעולם לא היו משתמשים בו בגלוי להעניש את המהפכנים. אפילו את הטירוריסטים. היו מתביישים בפני אירופה. ורק בפעם הראשונה בימי פלווה השתמש בו בזה שר הפלך של ווילנה פון וואהל כדי להכות את היהודים. הכוונה היתה לא רק נגד הבונדאים. שהיו לא רבים, אלא נגד היהודים בכלל. לא היה ספק בדבר, כי קיבל על זה עוד מקודם הוראות מאת פלווה. ככר היה פרובוקאטור, קאפלינסקי, בין הבונדאים. וידע מראש שתהיה הפגנה כזאת. פלווה זה בהיותו צעיר, בשנת 1881, חיבר הרצאה משפטית לשם הגשתה לקיסר אלכסנדר השלישי, שאין להעניש את הפורעים ביהודים בשוטים. הדבר היה כך, כפי שנתגלה מן התעודות החשאיות אחרי מיגור הצאריוזם. אחרי הפוגרומ הראשון ביהודים בעיר יליסוטגראד הרצה שר הפנים איגנאטיוב לפני הצאר, ועל ההרצאה הזאת בכתב רשם הצאר אלכסנדר השלישי: לייסר את הפורעים בשוטים. אז ערך פלווה תוכיר ארוך לשם מסירתו להצאר, כי לפי החוק אי אפשר לייסר בשוטים ביחוד אלה שאינם נמנים על מעמד האכרים, והרי בין הפורעים ביהודים יש גם אינטליגנטים. וכך התנהגו ביחס לפורעים ביהודים לא לפי הוראות הצאר. ופעם קרה בעיר סמילה על יד קיוב שלקצין אחד נמסרה השמירה על העיר מפני הפורעים, וכשלא יכול להחזיק את הסדר, והפורעים שרדו, וכידעו כי בצבא יש עונש של ייסור בשוטים — יסר בשוטים ראשי הפורעים, ותיכף התפזרו כל הפורעים. העמידו אותו לדין, והיה צפוי

לו עונש המור. אלא שכדי להעניש איש צבא היה צורך באישור הצאר. הוגשה לו הרצאה זו שחוכרה על ידי פלווה כי זהו נגד החוק. אלא שהצאר רשם על ההרצאה "מאלאדעק", כלומר, בהוד בהלכה, והענין בוטל. אולם היהודים מעולם לא השתייכו למעמד האכרים. ולא היה נוהג בלפיהם עונש בצורה מעליבה כזו, וביחוד לפושעים פוליטיים לא היה עונש כזה — אבל הוא שמר, כביכול, על החוק כשהוא פוגע ביהודים. ולא כשהוא מגן על כבודם. הוא היה בטוח, כי בהנהגת עונש כזה כלפי סוציאליזמוקרטים אין משום סכנה, מפני שידע, כי הם מתנגדים לטירור. אולם הפעם טעו. בתורת מפלגה היה ה"בונד" באמת נאמן לתכסיסי הסוציאליזמוקרטיה, שהתנגדה לטירור. אלא שפועל יהודי פשוט ולקרט שמו עשה על דעת עצמו, לא יכול לסבול את החרפה. וקנה לו אקדח. וירה בפון פלווה. ורק כצע אותו. הוא ידע כי ביריה זו הוא מפקיר את חייו, ובחר למות ובלבד שינקום את העלבת היהודים באופן גס. ברור שאילו היתה המפלגה מחליטה להתנקם בפון וואהל היתה בוחרת באדם אחר.

מעשה זה, שעשה יהודי פשוט ולא מפלגה, עשה רושם גדול לא רק בין היהודים אלא גם בספירות הממשלה הגבוהות. ומאז חדלו להעליב את היהודים בצורה זו. בכלל היו שני מקרים כאלה בהיסטוריה הרוסית הכללית: נקמה בשרי פלך על השתמשם בשוטים כעונש. האחר על ידי לקרט, והשני על ידי המהפכנית חכרת המפלגה סוציאליסטים דיבולוציונרים מריה ספירידונובה. שירתה בשר פלך שייסר בשוטים את האכרים ששרפו בתיהם של כעלי אחוזות. אולם גורל שניהם היה שונה לגמרי. לקרט נתלה, וספירידונובה נידונה לעבודת פרך והיא שזכתה להיות יום אחד נשיאת האספה המכוננת ברוסיה. אף שלבסוף היה גם גורלה מר בימים לאחר המהפכה הבולשביסטית. פון וואהל נתמנה לסגן שר הפנים. בעד המעשה שפגע ביהודים בצורה מעליבה, אף שבצעם הדבר הבין פלווה כי מעשים כאלו לא יחלישו את התנועה המהפכנית. אלא עוד יתוקו אותה. המשטרה החשאית נוסחה לדעת כשעת המאסרים, כי תמינתו של לקרט נפוצה בין החשודים ב"בונדיזם" והיה חשש פן ימצאו עוד לקרטים. שידעו את מלאכת היריה יותר מלקרט שנתלה. ותייהם של משרתי הצאר יהיו בסכנה. לפיכך החליט פלווה לחפש דרכים אחרות במלחמה עם המהפכנים היהודים. לתדור לשורותיהם על ידי פרובוקאטורים. אף שלבסוף גם עבודה זו נכשלה. אבל בשנת 1902 עוד היו נוטים כחוגי הבולשת לשיטת אחר הפקידים הראשים זובאטוב. שיסר גם בין היהודים מפלגת פועלים קטנה שתדאג רק לשם פעולות כלכליות ולא פוליטיות, ושתהיה אתו בקשר. דאגת פלווה היתה בעיקר לעקוב אחרי הפועלים. שידע מה הם עושים. ולמה הם נכונים.

ג.

פלווה מאוכזב. שהציונות איננה מטיפה לעליה

בשנת 1902 היתה התנועה הציונית ברוסיה בלתי ליגלית. הממשלה עקבה אחרי פעולתה, ופעולות החשודים בעיניה. אבל לא כמו שעקבה אחרי פעולת ה"בונדאים", שראתה בפעולתם סכנה יותר גדולה. אם הצליחה להחריר לתוך אנשי ה"בונד" פרובוקאטור, הרי לא הצליחה להחריר לתוך עסקני המפלגה הציונית פרובוקאטור, אף שעשתה מאמצים לשם כך. פלווה התעניין לדעת מה היא האידיאולוגיה היסודית של התנועה, האם היא מכוונת לשם היציאה מרוסיה, ובאיזה מדה? אילו היתה מסייעת ליציאת היהודים, היה תומך בה, ואילו אם היא מכוונת לשם ההכרה העצמית של היהודים יש בה משום סכנה. היתה אמנם בג'נדרמריה הרוסית מחלקה מיוחדת שטיפלה בשאלה זו, אך העלתה חרס. פלווה רצה לקבל על אודות התנועה הזאת ידיעה יותר ברורה. לפיכך נחן הוראה למשטרה

החשאית שלא חפריע לכונוס ציוני ברוסיה, נדעב לצינוי הפעיל שמשון רוזנבוים, וקבל רשיון לכונוס הציוני הראשון במינוסק בשנת תרס"ב (1902). הכנוס הזה היה חשוב ביחוד, מפני שבשנת 1902 לא היה קונגרס ציוני, ואחרי שבקונגרסים הציוניים היו הציונים מרוסיה היסוד העיקרי, היה הכנוס הציוני במינוסק תחליף להקונגרס הציוני. השתתפו בו ראשי הציונים, גם אחד העם, שלא היה ציר הקונגרסים, וגם משה ליב לילנבלום, נחום סוקולוב, וכל ראשי התנועה ברוסיה. מכל קצוותיה. דנו ביחוד בשתי שאלות: בשאלת התרבות העברית ובשאלת ההתיישבות בארץ ישראל. לא נגעו כלל בשאלות מדיניות של היהדות ברוסיה, אף שלא מעטות היו. לא רצו לתת שום פתחון פה לשלטונות להפרעת הפעולה הציונית ברוסיה. ולפי כל הנאומים לא היתה שום זכות מוסרית, גם לפי המושגים הרוסיים, לשים אבני נגף על דרך הפעולה הציונית. אולם בכל זאת, כעבור חדשים אחדים, שלח פלווה פקודה לכל שרי הפלכים, שלא יאשרו בחירת רבנים החשודים בציונות, גם מורים בבתי ספר ממשלתיים, וראשי קהלות דתיות. הטענות אישור רשמי מצד שרי הפלך. פקודה זו הטילה פחד על הרצל, כפי שיוברר להלן.

חוץ מרשיון הכנוס הציוני ברוסיה עשה פלווה עוד דבר, שלא עשו המיניסטרים הקודמים, שהביא לנו רוב טובה, אף שכונתנו היתה לא לטובתנו, כמו ברשיון הכנוס הציוני ברוסיה. ההבדל הוא שביחסו לציונות יכול היה לעשות מעשה שיבטל מיסודו את המעשה הטוב שעשה, מה שאין כן בדבר השני: רשיון לעתונים עבריים חדשים ולעתון אחד באידיש. לפי החוקים ברוסיה לא היה בכחו לבטל את הרשיונות. משנת 1886 לא הורשה לשום עתון שיצא בעברית, ומשנת 1882 לעתון באידיש. או היה רשיון לעתון "פאלקסבלאט" רק פעם בשבוע, ונפסק בשנת 1888, ושום רשיון לא ניתן לעתון באידיש. אפילו פעם בשבוע, בשעה שברוסיה היו שני עתונים יומיים "המליץ" ו"הצפירה" יוצאים כסדרם בעברית.

אמנם לא בקלות היתה הממשלה הרוסית מרשה להוציא עתון גם בלשון הרוסית. שיהיה מוקדש לענייני היהודים. רק עתון שכועי אחד "בורושצנוסט" (העתיד) הורשה להדפיס. גרוזנברג, וכל זה מפני שהממשלה לא היתה מרוצה מן העתון היחידי המוקדש לענייני היהודים "וואסחוד", ורצתה שיהיה לו מתחרה. אבל בעברית, ועל אחת כמה וכמה באידיש, לא היה שום מיניסטרי הפנים אפילו מעיין בבקשה כזו. היה זה כדבר מקובל, שלשונות אלה הן בבחינת "טריפה", ודוקא פלווה, שעלה ברשעותו ושנאתו ליהודים על כל המיניסטרים שקדמו לו, נתן הוראה להנהלת ענייני הפנים לא לגנוז בקשות של יהודים על הוצאות עתונים בעברית ואידיש. אין ספק שזה היה מאותו הנימוק, שלפיו הורשה הכנוס הציוני ברוסיה, פלווה טיפל בשאלת היהודים כשהיה בשנות 82—1881, בימי הפוגרומים ביהודים עוזרו של המיניסטרי איגנטיוב, זה שאמר למשלחת היהודים שעמדה לפניו: "שערי רוסיה למערב פתוחים", — כלומר לכו לכם, והנה אחרי הפוגרומים בשנות השמונים למאה התולפת גדלה היציאה של היהודים מרוסיה לאמריקה מדי שנה בשנה. אולם בשנים האחרונות לפני פלווה ובראשית ימי פלווה נחלשה תנועת היציאה של היהודים מרוסיה, פלווה רצה להוכיח אם יש תקוה כי תגדל היציאה על ידי הציונות, ואמנם מהועידה במינוסק זמן הנאומים בלשון הרוסית, וביחוד מנאומו של אוסישקין, היה רושם, כי יש ממשות בתנועה זו, ופלווה רצה לחזקה, ואמר להרשות הוצאת עתונים בעברית ואידיש לשם הגברת התנועה, זה היה מורגש בין הפקידים הגבוהים בהנהלה הראשית לענייני הדפוס, שדרכה היו מתקבלים הרשיונות, ונמצאו אלו שידעו להניע את הגלגלים, ובקשו סכומים ניכרים בעד עזרתם בהוצאת הדברים לפני פלווה.

היה אז פלא, שבזמנו לא מצאו לו ביאור, היו בקשות רבות להוצאת עתון באידיש ומהן היו שתי השתדלויות רציניות, אחת מוורשה שהמבקש היה גולובוב, שמאחוריו עמד

בן־אביגדור ושותפיו. בקשה זו נתמכה ע"י שר הגליל (גנרל גיברנטור) של ווארשה. פולין, שהיה מקורב לצאר והשפעתו היתה גדולה, וזהו לשם הוצאת עתון בשתי לשונות עברית ואידיש (כלומר שני עתונים) בשם „האמת“. בקשה שניה היתה של הציונים אלכסנדר רפפורט ושאל גינזבורג לשם הוצאת העתון „דער פריינד“. הבולשת ידעה היטב, כי הם מראשי הציונים בפטרבורג (שאל גינזבורג הדל אמנם אחרי כן להיות ציוני, אבל בעת ההיא היה ציוני מובהק). והרשיון ניתן לציונים, ולא לזה שהמליץ עליו פולין. גולובוב זה היה בסוף שנות השבעים ובראשית שנות השמונים סטודנט למשפטים בפטרבורג. ידע עברית ותלמוד, חיבר ספר ברוסית על דיני „ערי מקלט“. אולם הוא היה שאר בשרה של הסיה הלפמן, המהפכנית שהשתתפה ברצח הצאר אלכסנדר השני, וכשאסרו אותה נמצאו אצלה מכתבים של גולובוב, ואף שלא היתה שום הוכחה כי היתה לו שייכות למפלגה מהפכנית, נגזרה עליו גלות סיביר, — וכששוחרר היה בוורשה מתרגם תעודות במשטרה החשאית, מעברית ואידיש, והוא זכה לאמונו של פולין, וכשלהסופר מ. ספקטור נודע דבר זה, והוא שאף לעתון באידיש, הציע לגולובוב, שיבקש עזרת פולין להוצאת עתון יומי בוורשה, ושכרו יהיה מרובה, ואמנם הגנרל־גיברנטור בעצמו השתדל בדבר וספקטור כבר חשב, שהעתון בידו, אבל מפטרבורג הודיעו לפולין, כי אין הדבר רצוי לממשלה שיצא עתון באידיש, פלוה רצה שהעתון יהיה ציוני, כדי שיביא תועלת ליציאת היהודים מרוסיה, וגולובוב לא היה ציוני כלל, גם ידוע היה הדבר למשטרה החשאית, כי פרידמן שביקש להוציא את „הצופה“ בוורשה גם הוא ציוני, ושגם אני שבקשתי להוציא את „הזמן“ הנני ממכרי אסיפות ציוניות בבית רפפורט, וגם קראתי הרצאה אחת על יוסף־נשיא, בקצרה בזכות הציונות גולדו עתונים חדשים.

אולם כעבור חמשה חדשים להוצאת „פריינד“, העתון הנועד להמוני היהודים, נוכח פלוה, לפי הרצאה מיוחדת מאת הבולשת, כי הוא אינו מטיף ליציאת היהודים מרוסיה לארץ ישראל, אלא שהוא עוסק בעניני היהודים ברוסיה גופה. או הוזמן עורך ה„פריינד“ שאול גינזבורג לסינאטור וכיריב, שתיה ראש המחלקה לעניני הדפוס, והוגד לו, שפלוה מאוכזב מכיוון העתון, על שהוא אינו מטפל כלל בשאלת יציאת היהודים, ושהמיניסטר ינקוט באמצעים נגד העתון, באותה העת קיבל פלוה הרצאה מפורטת מאת הבולשת, כי העסקנים הציונים אינם חושבים כלל על היציאה מרוסיה לארץ ישראל, אלא שכל עבודתם מצומצמת בפתוח הרוח הלאומי, בהכרה עצמית של היהודים, את העתון „פריינד“ לא יכול לסגור, אלא שנתן פקודה להשגיח עליו היטב, ואם ייכשל בעבירה נגד החוק — לנקוט באמצעים חמורים, אולם כיהס לציונות בכלל נתן פקודה לשרי הפלכים שלא יאשרו בחירות הרבנים, הגבאים, המורים, אם הם חשודים כציונות, כשנודע דבר הפקודה הזאת להרצל, שהשליך יהבו על כבוש הקהלות ברוסיה, חרד מאד וזו היתה הסיבה הראשית של נסיעת הרצל לרוסיה להתייצב לפני פלוה, שעליה עוד אדבר להלן.

ד.

העתונים החדשים: „הצופה“, „הזמן“, „פריינד“

הטעות של פלוה בדבר התועלת לרוסיה מן הציונות הביאה לנו הרבה טובות, הציונות ברוסיה אחרי ועידת מינסק התחזקה, התרחבה, והפקודה של פלוה לשרי הפלכים לא קלעה אל המטרה, לא אישרו בתורת „רב מטעם“ אחד — טימקין — מפני חסאו כציונות, ואולי עוד אחד או שנים, אבל דבר זה לא הפריע את הפעולה, להיפך, על ידי כך ניטל העוקץ מחברי ה„בונד“, שהיו טוענים, כי הממשלה מחזקת את הציונות, טענה שהרחיקה קצת את הצעירים מן הציונות, והנה לרשיון להוצאת עתונים בעברית ואידיש

היו תוצאות חשובות לרמה התרבותית של העם היהודי ברוסיה. וגם להרמת הלאומיות. היו אמנם שני עתונים יומיים בעברית עד שנת 1903: "המליץ" ו"הצפירה". אבל הם היו במול רידה. הם הרגישו עצמם כמוחסים. מונופוליסטים. ולא שמו לב לדרישת הקורא העברי. לא השתדלו למשוך את הסופרים העברים. את החשובים שבהם. לעבודה בעתונייהם. וככלל לא התחשבו בדרישות קוראיהם. את אלה שכבר ידעו לשון המדינה. וקראו עתונים רוסים. שדרשו מעתון עברי מה שחסר להם בעתון רוסי. מיום שנפסק העתון היומי בעברית. הראשון בומן "היום". היו העתונים היומיים "הצפירה", "המליץ" מכניסים ריוח. ביהוד "הצפירה". שבעביר חמש שנים אחרי סגירת "היום". היו המודעות שלה בלכר מכניסות ארבעת אלפים רובל לשנה¹⁾. וכפי שסיפר לי אחרי כן נ. סוקולוב. היה ריוח "הצפירה" עשרים אלף רובל לשנה. ככום עצום בימים ההם. וגם "המליץ" התחיל לתת רווחים הגונים. אם לא כ"הצפירה". ההוצאות היו קטנות. היו מסתפקים בשני עוזרים. ב"הצפירה": י. ח. וגורודסקי. ומיכל זוכר. וכך ב"המליץ" א. י. גרוס ונח רוזנבלום. שהיה גם מניה. ואחרי כן במקום רוזנבלום צבי פרילוצקי. ל"הצפירה" היו הרבה מנויים בימי משפט דרייפוס. הכל היו מדברים על שני סופרים מצוינים באותו העתון: ב"ט" ט. ונפ"ף. והיו מתפלאים מדוע אינם חותמים את שמם. ואיש לא ידע כי ב"ט — הוא "ברלינר טאגבלאט". ונפ"ף: "נוויה פרייה פרעסה". בוורשה היו מקבלים עתוני ברלין ווינה קודם מאשר בפטרבורג. ולפיכך לא יכול "המליץ" להתחרות ב"הצפירה". אבל הצד השווה שביניהם שהיו בלי סופרים עברים וכלי ספרות. כשמת ארו (צדברובים) מייסד "המליץ" ובעלו עד מותו. וליאזן רבינוביץ היה לעורך — עוד כתב אחד העם מכתבו אליו. אולם לאט לאט עזבו אותו הסופרים. והוא הלך והתנוון. הסופרים בעלי משקל ספרותי התחילו לכתוב ב"השלח" ולבסוף גם ב"הדור" שהתחיל לצאת בשנת 1901. אבל יותר משנה לא יכול להתקיים. ונשאר רק "השלח". "המליץ" הביט עליו כמתחרה ולא רצה אפילו לקבל מודעות להחתמה ל"השלח". הקוראים עברית בעלי טעם הרגישו בצורך של עתונים עברים יומיים אחרים מאלה שישנם. עתונים שבהם ישתתפו הסופרים הטובים שבדור. שהפובליציסטיקה שבהם לא תהיה בטלנית. ושדופק החיים ישמע בהם.

שני העתונים החדשים בעברית "הצופה" ו"הזמן". ו"פריינד" באידיש שנולדו לפי טעותו של הרשע פלווה. התחילו לצאת בשנת 1903. — ועוד מעט יהיה היובל שלהם. התחדשות "הצופה" הביאה לידי כך. שגם "הצפירה" הראתה תנועת חיים. התחילה לנער מעצמה את הבטלנות. בעתונות העברית התחילו לעבוד י. ל. פרץ. ראובן בריינין. דוד פרישמן. ד"ר ש. ברנפלד. ד"ר שמריהו הלוי. מיכה יוסף ברדיצבסקי. שמואל רוזנפלד. י. ח. סביוב ועוד ועוד. ובה "פריינד" ד"ר יוסף לוריא. ח. ד. הורוויץ. שאול גינזבורג וגם שלום-עליכם. י. ל. פרץ. מ. ספקטור ועוד. בעתונות שיצאה בפטרבורג "הזמן". "פריינד" כבר נשמעה נעימה חדשה בדבר הדרישה של עם היהודי לבטל את ההגבלות. וגם לבקורת מעשי הממשלה ביחס ליהודים. אמנם במתינות וזהירות. מה שקודם אפשר היה רק בעתונות הרוסית-יהודית. "הזמן" בתכניו שפרסם אמר להכריז. כי ילחם למען שווי הזכויות של היהודים. הצנזור לא רצה להרשות את המלה ילחם. ודרש להחליף את המלה ילחם במלה "ישתדל". והיתה מלחמת אמת. עד שלבסוף באנו לידי פשרה להחליף במלה "יתאמץ" למען שווי זכויות היהודים. והקוראים כבר הבינו כי הכוונה היא להלחם.

¹⁾ כפי שכח לי אז. כשהייתי עוד נער במכתב. העורך הישיש ח. ז. סלונקמסקי, שפעם כי זהו כחו של "הרשע" סוקולוב.

הפוגרום בקיישוב נועד להמריץ את היהודים ליציאה

בדובוסאר. עיר קטנה בבסרביה, לא רחוק מקיישוב, נמצאה אשה נוצרית הרוגה לפני הפסח. אנשי המאה השחורה, בקרושיבאן ופרישקביץ, התחילו להשתמש במקרה זה בעתון הקיישובי "ביסראקיץ" לשם הסתה ביהודים. שהם משתמשים בדם נוצרים לצרכי הפסח. גם כשנתברר, והוכרז על ידי המשטרה הרוסית כי אין שום יסוד להאשים את היהודים ברצח זה, הספיק מאורע זה להכשיר את הקרקע נגד היהודים מצד ההמונים, שהיו שונאי ישראל בלאו הכי. הג'נדרמריה הרוסית היתה מחפשת מקומות תירפה, כדי להסית את ההמונים נגד היהודים, שהם נגד הצאריאב. ובסרביה היתה כמקום המוכשר ביותר, מפני שהשפעת פורישקביץ וקרושיבאן היתה גדולה שם. אולם היא ידעה היטב, כי גם כשתצליח להולל פוגרום באחד המרכזים של היהודים לא תמעט את מספר ה"בוגדאים" במדינה, ולהיפך תרבה מספרם וגם את מספר האוהרים, היא ידעה היטב, כי תליתו של הבוגדאי לקרט חיוקה עוד את התנועה, ביחוד הבין את זה פלווה, אולם הוא ידע, כי פוגרום מסוגל לעורר תנועת יציאה מן הארץ, כמו שהפוגרומים בשנת 82—1881 הועילו להגירת יהודים מרוסיה לאמריקה ולשם מטרה זו נכון היה פלווה, לעשות הכל, וביחוד כשנוכח, כי הציונית הכזיבה מטרה זו ושלשוא הרשה לעתונים חדשים לצאת, גם זה ידע, כי לא קשה הדבר לעורר את ההמונים ברוסיה שיעשו פוגרום ביהודים. אבל היה מפחד מאד מפני דעת הקהל באירופה. לכן לא נתברר עד היום אם התעודה שפרסם סופרו של ה"טיימס" בפטרבורג, — המכתב של פלווה לשר הפלך בקיישוב פון ראאבן — היא מזויפת או נכונה. במכתב זה יש כבר רמז, כי יהיה פוגרום בקיישוב, ושעליו להיות מוכן לכך. הממשלה הרוסית פרסמה תיכף בהתפרסם המכתב ב"טיימס" כי הוא מזויף, ונגזר על סופרו של ה"טיימס" לעזוב את פטרבורג. איש לא האמין אז, כי ההכחשה היא נכונה, אחרי שהכל ידעו את פלווה מימי הפוגרומים הראשונים, וכלי ספק היה עושה הכל כדי להגיע למטרתו. אולם אחרי המהפכה הבולשביסטית, כשנתפרסם כל החומר החשאי בספר מיוחד על הפוגרום בקיישוב קם ספק אם התעודה היא אמיתית או מזויפת. לפי כל החומר נראה, כי פלווה התנקם בשך הפלך, שבהיותו איש צבאי רצה להתקבל למשרה צבאית אחרי שפוטר על ידי פלווה. שר הפלך פנה לעזרת הקיסרית מריה פיאודורובנה, ושום דבר לא עזר. ואילו היה בירו מכתבו של פלווה, — היה פלווה חושש פן יתגלה הדבר בעולם. מכל החומר החשאי ברור, שפלווה הצטער על שהפורעים הראו אכזריות מרובה, לא כמו בימי הפוגרומים בימי 82—1881, ששדרו בעיקר רכוש, — ומעשי רצח, גם של נשים וילדים הכאישו את ריחו באירופה. אספות המחאה בלונדון ועוד אחרי הפוגרום בקיישוב מררו את חייו. אולם מחומר חשאי זה אנו יודעים, כי הפורעים היו אומרים שבמשך שלשים ימים מותר לשדוד, להרוג, וזהו על פי הוראות אנשי הג'נדרמריה, כי כך היתה שיטתם גם בפוגרומים שהיו אחרי כן. לפיכך קרוב לודאי, שאנשי הג'נדרמריה בידעו את רצון פלווה, שתגדל היציאה מרוסיה, הכינו את הפוגרום בקיישוב מכלי הוראה מפורשת מפלווה, אלא שהגדישו את הסאה, והפוגרום הוה היה לא לא לפי המתכונת של הפוגרומים בשנת 82—1881 ששימשו ליציאת היהודים, מבלי שעוררו רעש כזה, כמו הפוגרום הקיישובי, שחילל כבוד רוסיה באירופה.

פלווה רצה לפייס את היהודים, את העסקנים שהיו ידועים לו, ולא עלה הדבר בידו. הוא הודיע, כי יקל קצת ליהודים, ואמנם זרק פירורים ליהודים. על ידי שהתיר להם לגור במאה ואחר כפרים, שנאסר עליהם לגור שם לפי החוקים הזמניים בימי הרצון איגנטוב. אחרי הפוגרומים של שנות השמונים. פלווה הכריז, כי תינתן לכפרים הללו

זכות ערים, שמותר להם לגור בהן בתחום המושב. אולם באותה ההכרזה על ההקלות ליהודים בכפרים הללו היתה גם גזירה חדשה שפגעה ביהודים בעלי "פריביליגיות", כוחרים ממדרגה ראשונה וגומרי אוניברסיטאות. עד אז מותר היה להם לרכוש קרקעות, יערות, וכו' במקומות שמתוך לתחום המושב — ופלוזה הוא שאסר עליהם. הצבוריות הישראלית לא הצטערה הרבה על הגזירה החדשה ליהודים המיוחסים. אבל לא הביעה שום שביעת רצון מההנחות ליהודים בכפרים. העתונות היהודית-הרוסית עברה על הענין בשתיקה, הביאה רק את הפקודה מכלי שום תגיכה, וכך גם ה"פריינד". "הזמן" לא שתק לגמרי, אבל לא יכול לדבר דברים כמסמרות. מפני הצנזורה. העתון האחד שקיבל ברצון את ה"טובה" הזאת של פלוזה, היה "המליץ". הוא שיבח את הממשלה על החסד. הוסיף, כי לולא היה הנוער היהודי נסחף אל שינאי המשטר, והיה נאמן יותר אל הממשלה, היו בודאי הרבה יותר הקלות ליהודים. המאמר הזה הרגיו מאד גם את המתונים שבין העסקנים בפטרבורג. וביחוד גדל הרוגז, אחרי שמן מועט אחרי הדפסת המאמר הזה קבל ל. רבינוביץ עורך "המליץ" רשיון להוצאת עתון באידיש "דער טאג". פלוזה לא גשאר בעל חוב. היחיד שהגיב על כך הייתי אני במאמר ב"הזמן". הוכחתי, כי סיבת האחוז הגדול בין הנוער היהודי הנסחף אחרי התנועה המהפכנית הוא, כי הנוער היהודי משולל הנכיות לבקר בבתי המדרש הגבוהים. הצנזור התיר את מאמרי, וקיבל בעד זה נויפה המורה, ולי הידיעו שאם יתפרסם עוד מאמר ממין זה יסגרו את העתון לשמונה חדשים. שזהו העונש המכסימלי לעתון המקבל אזהרה ראשונה. רק אחרי האזהרה השלישית סוגרים לגמרי את העתון. אחרי המאורע הזה התחיל "המליץ" להתנוון ביותר, עד שתדל להופיע בראשית שנת 1904.

1.

רושם הפוגרום בקיישינוב

הפוגרום בקיישינוב, הראשון ברוסיה באכזריותו וברצח יהודים במספר שלא היה עד כה, היה כמפנה בחיי היהודים. הוא הגדיל רק קצת את העויבים את רוסיה בדרכם לאמריקה. — לא במספר כזה כמו אחרי הפוגרומים בשנות השמונים. אולם הוא הגביר את ההכרה הלאומית והאנושית של היהודים ברוסיה. היתה הרגשה שכך לא ימשך זמן רב. מצד אחד התגברה התנועה הציונית, ומן הצד השני התנועה המהפכנית. מספר אוהדי ה"בונד" גדל. והמלחמה הפנימית בין הציונים והבונדאים התגברה. להציונים היתה אז עתונות. ואילו הבונדאים היו מפיצים רק כרוזים וחוברות בלתי ליגליות, אבל כחם היה גדול בעל-פה. הם השתמשו בשנאה העמוקה של היהודים לפלוזה ובפוגרום הקיישינובי. בעל-פה אפשר היה להם לדבר מה שאי אפשר היה בעתונות, כפופה לצנזורה חמורה. הפוגרום הקיישינובי עשה רושם ניכר גם על האינטליגנציה הרוסית, הרבה יותר מאשר הפוגרומים בשנות השמונים, אף שנמשכו כשנתיים והקיפו חלק גדול של איקריינה. אמנם גם בימים ההם פרסמו הסופרים הרוסים כרוז מחאה נגד הממשלה הרוסית. אבל הוא לא היה חריף כמו הכרוז אחרי הפוגרום בקיישינוב. ועוד: הכרוז ההוא בא לפי יזמה יהודית, באופן לא רשמי. המלומד העברי פ. גץ עורר את החסיד שבאומות העולם וולאדימיר סולובייב על נחיצות המחאה מצד הסופרים הרוסים, והוא שפנה לסופר הגדול ל. טולסטוי, שהסכים לחתום. ואחריו חתמו רבים. אולם אחרי הפוגרום בקיישינוב התעוררו הסופרים והמלומדים הרוסים כעצמם לצאת במחאה עזה ונמרצה נגד הממשלה, וכינו את הפוגרום בשמו האמתי, שהוא חרפת העם הנוצרי. טולסטוי לא רצה לחתום עליו, מפני המלים "העם הנוצרי", וחיבר כרוז מחאה משלו נגד הממשלה. שרק בה הטיל את האשמה. הסופר

הרוסי טהור הנפש וולאדימיר קורולנקו, נסע לפי היוזמה שלי לקישינב, עיר ההרגה, וכתב ספור רב הרגש בשם "הבית מספר שלשה-עשר", על מה שראה בעיניו. גם מאקסים גורקי התעורר כדי להגיש עזרה מוסרית וגם במקצת חמרית. יצא בעזרתו מאסף בשם "עזרה" (ברוסית). שבו היו מאמרים כתובים בצער על מה שעשו הרוסים, וספור משלו בשם "פוגרום" ממה שראה בעיניו בצעירותו בנידוני-נובוגורוד (זו העיר גורקי הנקראת עכשיו על שמו) בשנת 1884. אבל ככל זאת יש להדגיש, כי עזרה כספית לקרבנות הפוגרום נתנו כמעט רק יהודים. ומעטים מאד היו שגילו השתתפותם בצער היהודים גם ככספים.

הפוגרום הקישינובי הביא לייסוד ההגנה היהודית. ראשוני המעוררים ליסודה היו אחד-העם, ש. דובנוב, ח. נ. ביאליק, בן-עמי, י. ה. רבניצקי. הדבר היה עוד קודם שמצד ה"בונד" נוסדו ועדי הגנה. ההגנה היהודית עזרה בהרבה, עד כדי כך, שלפי עדותו של אחד-העם באגרותיו, כשהיה הפוגרום באודיסה בשנת 1905, נהרגו פורעים יותר מיהודים (ראה בזכרונותיו של י. טריווש על אודיסה).

2.

למה נסע הרצל לפלווה

כאמור, עוד לפני הפוגרום בקישינב הוציא פלווה את הפקודה לשרי הפלך בדבר אי אישור הרבנים, מורים, ראשי הקהלות, החשודים בציונות. דבר זה לא הטיל אימה על הציונים ברוסיה. ידעו, כי יש לעקוף כל פעולה של מיניסטר ברוסיה, ושאינן השד נורא כל כך. יהיה סבל, והיהודים כבר הורגלו לסכול. אחרי הפוגרום, כשהציונים באסיפותיהם הכללית ליגליות היו מדברים בשצף קצף במבטאים חריפים לא פחות מאשר אנשי ה"בונד", התחילו השלטונות המקומיים להשגיח בעין יותר פקוטה על הציונים. אבל הציונים הרוסים לא ראו בזה אסון, מה שאין כן הרצל, שהיה לחוק מחיי היהודים הרוסים ומפעולתם. הוא ראה בפקודת פלווה נגד הציונים מעין אסון. הוא השליך את יהבו על כבוש הקהלות, ואם הרבנים, ראשי הקהלות לא יהיו ציונים, מה יהיה גורל הציונות? הרצל ידע את הסיבה האמתית, למה אומר פלווה להלחם בציונות — מפני שהוא רוצה ביציאת היהודים מרוסיה לפחות באינו מדה שהיא, וממשלת טורקיה אינה נותנת ליהודי רוסיה לבוא לארץ ישראל. מטעם זה נסע לרוסיה לדבר עם פלווה. הוא ידע היטב כי ימצאו הרבה יהודים ברוסיה, שיטענו נגדו, שיראו בזה פגיעה בכבוד הציונות, שהוא יכול לנהל שיחה עם האדם שהכין את הפוגרום האיום נגד היהודים. אבל לשם המטרה הקדושה, לשם הצלת הציונות, התגבר גם על רגש הבחילה, לנהל משא ומתן עם האדם האשם בשפיכת דם יהודי, — טובת העם והרעיון הציוני היו אצלו קודמים לכל. אפשר מאד, כי כתרופה למצב מצא את הצעת אוגנדה לשם "מלון-לילה", הוא, שניהל משא ומתן עם הברון הירש ושידע היטב מדבר הצעתו על ישוב היהודים בארגנטינה, שלא יצא מזה כי אם דבר פגוט אף שלשם מטרה זו נמצאו הרבה מיליוני לירות, ושארגנטינה היא ארץ יותר תרבותית מאשר אוגנדה — ודאי לא חשב, כי לאוגנדה יסעו הרבה יהודים מרוסיה. בשיחה הסודית של הרצל עם הסופרים היהודים בפטרבורג — שאני השתתפתי בה (השתתפו בה עוד ד"ר י. ל. קצנלסון, שאול גינזבורג, ל. רבינוביץ, י. ברוצקוס, ש. רוזנפלד, סיון מווסחוד" והעסקן הציוני גיטן קצנלסון) — שמעתי באוזני איך השיב בחריפות לבוקרי ברייגלי (הד"ר י. ל. קצנלסון) כשדיבר בזכות הטריטוריאליזם, ובאותו הזמן היתה בכיסו של הרצל ההצעה על אוגנדה. הוא דיבר על הציונות כהצלה לעם היהודי, וכשהקניטותו שהרי טורקיה גרועה עוד מרוסיה בסדריה בפראותה — הוציא את השעון, ואמר בתקיפות

כי "בשעון כיד אפשר לקבוע זמן חלוקת טורקיה". אבל את זה אפשר היה לומר כסוד עם סופרים יהודים, ולא עם פלווה. אם היה מזכיר את ענין חלוקת טורקיה, מה שגם פלווה ודאי חכה לה, היה צריך להציע לה, כי החלוקה תהיה לטובת רוסיה, שפלשתינה. במקום קבר הנוצרי, תהיה בידי רוסיה, לפיכך אפשר היה לדבר רק על אוגנדה, וכשהיתה בידיו הצעת אנגליה, ממשיכה שנואה על רוסיה, אבל מאד מכובדת. יכול היה לדבר עם פלווה על יציאת יהודים מרוסיה, ודבר זה היה מקל על העבודה הציונית ברוסיה. לפיכך פרסם בקונגרס הששי בכאול את מכתבו של פלווה אליו, שאם יוכח כי יש בציונות משום יציאת היהודים ברוסיה יעזור לתנועה זו. וזכר אני, כי לא יכולתי לעבור בשתיקה על פרסום המכתב הזה בקונגרס, ובתנאי הצנועה החמורים פגעתי בפלווה. מבלי להזכיר בשמו, ולהבדיל כאלף הבדלות, פגעתי גם בהרצל, שפרסם את המכתב הזה. כולנו היינו נרגזים נגד פלווה, וידענו כי כל דבריו הם שקר ורמאות. רק כעבור זמן הכרתי באפשרות, כי כל ענין אוגנדה היה כדי להציל את הציונות ברוסיה, לאחוז את עיני פלווה, כשהרצל לא יכול לדבר אחרו על חלוקת טורקיה. כמו שדיבר עם הסופרים.

הרצל הגזים בכחו של פלווה להפריע את הפעולה הציונית גם כשהצעת אוגנדה נכשלה. ולאט לאט ירדה מעל הפרק, ופלווה ידע מכל מה שדובר בקונגרס הציוני (הרי היו לו סוכנים חשאים מחוץ לרוסיה) ולא יכול להפסיק את הפעולה הציונית, כמו שלא היה ביכולתו להפסיק גם את פעולת ה"בונד".

ענין אוגנדה היה רק אפיזודה בלתי נעימה. רק עתון אחד שקוראיו היו מעטים מאד הוא "המליץ" תמך ברעיון אוגנדה. ב"הצפירה" היו גם מאמרים בעד אבל רוב המאמרים היו נגד. ב"פריינד" היה רק ש. רוזנפלד תומך באוגאנדזיסם, אבל אחרי כן חזר מתמיכתו. הצופה, "הזמן", "השלח" היו נגד אוגנדה. ב"השלח" היו גם פגיעות בכבוד הרצל לרגל הצעת אוגנדה. כשהתחיל "הזמן" לצאת בפטרבורג יומית נלחם נגד זה, וטען, כי אוגנדה לתוד והרצל לחזק. הד"ר יחיאל צ'לינוב שלח אז ל"הזמן" מכתב תודה בעד עמדה זו. כש"הזמן" היומי הועבר לוויילנה, היו במערכת במשך קרוב לשנתיים שני חברים בעד אוגנדה: הלל צייטלין ושמואל טשרנוביץ (ספוג). רק צייטלין היה הלוחם למען אוגנדה, ואני הייתי משיב תמיד על מאמריו. הייתי מאמין, כי ברוסיה יהיה היהודים שווי זכויות גמור ולשם זה עלינו להלחם, ולא בשביל אוגנדה — אבל בציונות ראיתי את הפתרון היחידי לשאלת העם היהודי כולו כמרכז רוחני ומדיני, כעבור שנתיים, כשצייטלין עזב את "הזמן", וטשרנוביץ חדל להיות אוגנדי — לא נשאר בעתונות העברית זכר לאוגנדיזם.

ח.

„משא נמירוב" של ביאליק

בימים שלפני הקונגרס הששי היה גם פוגרום בהומל, והיו גם קרבות בנפש. הוא בא גם בן אחרי הסתה על ידי ה"גנדרמריה". היא ידעה, כי הפוגרום בקיישינוב, במעשי האכזריות שלו וברצת ילדים, לא הפיק רצון מפלווה, שהתחשב בדעת הקהל באירופה — לפיכך ערכה את הפוגרום בצורה אחרת: פועלים נוצרים נאמנים להצאר נגד פועלים יהודים מהפכנים. אולם היהודים כבר היו מוכנים, ויהודי הומל לא הלכו כצאן לסבחה כמו בקיישינוב, כפי שתיאר ח. נ. ביאליק — שאדבר על זה להלן, — הכרוז של אחד-העם וכו' שהזכרנו לעיל פעל את פעולתו, הפוגרום בהומל חיוק את ההכרה, כי בכל ערי תחום המושב יש לחזק את כחות ההגנה ולעמוד על המשמר, להיות מוכנים על כל צרה

שלא תבוא. היו בין היהודים גם מעטים, שניסו להתאחד לגוש ניכר, אלה שהיו תמימי דעים עם בעל המאמר ב"המליץ", שיש לרסן את הצעירים שבהם תלוי הקולר, בפעולות הממשלה נגד היהודים, ושיש ליהודים בעצמם לצאת בכרוזים נגד המהפכנים משלהם. היתה לשם כך ועידה בהרודנה, העתונות לא הקדישה לוועידה זו תשומת לב מיוחדת, ולא מצאה תמיכה אפילו בין העסקנים הימניים בפטרבורג, וכשהכרוז דויד גינצבורג פרסם אז ב"הזמן" מכתב נגד מיסדי הוועידה, ונגד המטרה שהציגו לפנייהם, נשתתקו ולא היה לוועידה זו שום הד. וכל זה משום שהעם היהודי כולו לא שכה את הפוגרום הקשינובי ולא היה נוטה לשום פיוסים עם הממשלה הרשעה.

אחרי הקונגרס הששי השתמשו אנשי ה"בונד" במכתב פלווה להרצל, להתנפל על הציונים כחרפית וגידופים, וכיחוד היו קוראים להרצל בכל מיני שמות של גנאי. היו הרבה בין הציונים שכעסו על הרצל בדבר הפילוג שנגרם בשאלת אוגנדה, אבל מפני ההתנפלות עליו היו נלחמים על כבודו יותר מאשר בתקופה הקודמת. הבונדאים היו משתמשים בפוגרים הקשינובי כתעמולה למפלגתם, אבל הציונים היו עונים להם, כי זהו לא ענין מפלגתי, כי אין להשתמש בצרות היהודים ברגע שיש צורך באיחוד, בהגנה כללית נגד הפורעים. הרי ה"בונד" לא יפיל את הממשלה כל כך מהר, ואם לעתיד, הרי דוקא ברעיון הציוני — הפתרון, הציונים השתמשו בוויכוחים עם הבונדאים גם בפואימה של ביאליק "משא נמירוב", שהיתה לראשונה רק בעברית, להוכיח להם, כי המשורר הציוני — הוא שקורא להכרה עצמית יותר מכל הכרוזים של ה"בונד".

על "משא נמירוב" שביאליק קרא לה בראשונה בשם "משא" ואחרי כן "בעיר ההריגה" נכתב הרבה. אולם לרגל מלאת חמשים שנה בשנת תשי"ג לצאת הפואימה, ועם פרסום בקובץ זה בראשונה כמה גביות עדיות מעדי ראייה על הפוגרום, הנני לספר בקצרה על תולדות הפואימה, שנדפסה בימים הקשים ביותר בימי פלווה, הרבה עמלתי למען פרסומה בדפוס. על ביאליק הוטלה מטעם חבריו אחר-העם וכו' לנסוע לקשינוב להכין דין וחשבון מלא, על כל מה שראה עיניו ושמעו אוזניו. ביאליק בבואו לקשינוב נפגש עם פסח אורבך (אחרי כן עלה לארץ והיה בה מורה ומת בשנת תש"ה), שהיה אז סופר "הזמן" מקשינוב. אורבך הודיעני שביאליק התחיל לכתוב פואימה על המאורע האיום בהיסטוריה הישראלית ברוסיה, לפי מה שראה אחרי הפוגרום. כתבתי לביאליק שאני מוכן להשפיע על הצנזור לגדולי, שיאפשר לי את ההדפסה ברוסיה, ואני עומד לפרסמה במאסף "הזמן" שצריך להופיע כהוספה לעתון, והנני לקבל כל התנאים החמורים ביותר שיציע לי.

ביאליק השיב לי: "איני מאמין שתהיה אפשרות להדפיס את הפואימה עוד בימי שלטון הרשע, אבל בכל זאת שלח לי 25 רובל דמי קדימה, ואם לא תצליח בעמלך להכשיר את הפואימה, אשלח לך שיר, או דבר בפרווה". שלחתי לו את הכסף טלגרפית, והייתי כבר בחליפת מכתבים עם פ. אורבך ברבר הפואימה, והיה מודיע לי פעם בפעם על דרך התקדמותה. כשהודיעני, כי היא כמעט מוכנה ושיאליק קורא להפואימה בשם "משא", הלכתי להצנזור ישראל לגדולי וספרתי לו, כי בקרוב תהיה בידי פואימה של ביאליק על קשינוב, וכבר היו לי הוצאות מרובות ובקשתיו שיאמר לי מה עלי לעשות כדי שלא יפגע בה. והוא השיב לי תיכף: "תוסיף לשם המלה משא את השם 'נמירוב' ותדפיסה בכ' סיון. יום הזכרון לטבח נמירוב בשנת ת"ח, ואז תהיה כשרה בתכלית ההכשר". אמרתי לו, כי הפואימה גדולה והמאסף יצא במאוחר, אז השיב: "תוסיף בהערה, כי בכ' סיון היו מאורעות כאלה".

כדאי לספר בקצרה על הצנזור המומר הזה, שאחד־העם, כפי שנתפרסם באגרותיו, היה מחליף אתו מכתבים, ושהיה כותב לו ברוח ידידותית. לנדוי זה כשהשתמד היה בן ארבעים ושמונה, גר בפטרבורג ועבד כעוזר להצנזור המשומד זוסמן, שהיה תמיד שיכור ולא יכול לקרוא את כתבי היד. בימים ההם היה שר העיר בפטרבורג גרסר עורך חיפוישים בלילות בבתי יהודים והזהיר את השוערים, כי ייענשו קשה אם ימצא באחת הדירות יהודי שאין לו היתר הישיבה. ללנדוי לא היה היתר הישיבה, היה מטייל בלילות, כי בחוץ לא היו שואלים לתעודות, ובימים היה ישן בבתי אהדים ממכיריו, וכשכשל כח הסבל, השתמד, פעם פגשו אחד ממכיריו, זה שהיה ישן אצלו כשהאיר הבוקר, ושאלו: מדוע חדלת לבוא אלי, ענה, כי השתמד, וכשהלה אמר לו: מה אתה סה, השיב לנדוי: "כשם שאלהים אמת, ותורת משה אמת, כך אמת הדבר שאני השתמדתי". הוא נתמנה לצנזור רשמי, את אשתו ובתו שלח לשווייצאריה, הבת למדה שם רפואה, וכשהיה מנדב ב"המליץ" לישוב ארץ ישראל היה זה בשם בתו מנחה לנדוי, הוא היה גר בחדר אחד, היה מתפלל כל יום, והיה סועד במסעדה כשרה, היה נאמן לחסידות חב"ד, והיה מתגנדר בידידותו לאחד־העם, כפי שזה היה באמת כנראה מאגרות אחד־העם, מצבו היה דחוק, אף שקיבל משכורת ממשלתית הגונה, מפני שצריך היה לפרנס את אשתו ובתו בשווייצריה, ולפיכך היתה פרנסתו גם על העתונות, מן ה"פריינד" היה מקבל המשלים רובל לחודש, מן "השלח" ומספרי "אהיאסף" כשליש רובל, וגם מן "הזמן" עשרה רובלים, היה מקבל גם מן "המליץ", אבל דווקא מן "הזמן" היו לו צרות מרובות, כשפעם קיבל נזיפה חמורה, כפי שסיפרתי לעיל, היתני ממרר לו את החיים והיה מוותר לי בהרבה דברים, וגם היה מיעץ לי איך לכתוב, כדי שיוכל להתיר לדפוס.

כשקבלתי הסכמת הצנזור שכשם "משא נמירוב" יתיר את הפואימה, הודעתי לביאליק, שיש יסוד לחשוב, כי הפואימה תראה אור למרות שלטון הרשע, הוא הודיעני שהוא עוד מפפק בדבר, אבל ביקש לשלוח לו עוד שמונים רובל, שלחתי לו בטלגרף, וקבלתי את הפואימה, החלטתי למסור אותה לדפוס ולעמד אותה, כדי שלנדוי יראה כי היא כבר מוכנה לפי השם שהוא יעץ בהערה על כ' סיון, והנה צרה: לנדוי מצא בפואימה מינות: "אלהיכם עני כמותכם, בחייכם וקל וחומר כמותכם", "ירדמו אנדוף כנגדו", ועוד מלים אחרות. הפואימה היתה כבר בעימוד ולא היתה ברירה אלא להשמיט את שתי השורות וחצאי השורות, ובמקומם יהיה הנייר לבן, שהקורא יבין כי יד הצנזורה היתה כאן. שלחתי את ההגה לביאליק והודעתי לו כי זהו המקסימום שהשגתי, ואם יסכים מוטב, ואם לאו אננו ואדפיס דבר אחר במקום הפואימה, ואולי ישלח לי שירים אחרים, שאין בהם משום מינות, אולם טרם קבל ביאליק ממני את הפואימה והמכתב, נודע באורסה על ידי המגיה של "הזמן" מנחם מנדל הורוויץ, כי יש השמטות בפואימה של ביאליק, ומיד נשלחה אלי טלגרמה מאורסה, שחתומים עליה אחד העם, בן־עמי, ביאליק, רבניצקי, ברברים חריפים ומעליבים על שהענתי לנגוע בפואימה של ביאליק, ואולם למחרתה, כשנתקבל מכתבי עם הפואימה כפי שהורשתה על ידי לנדוי, קבלתי טלגרמה אחרת מביאליק בבקשת סליחה ובבקשה להדפיס, וכעבור יומים קבלתי מכתב ארוך מביאליק לשם מסירתו לישראל לנדוי, צר מאד שממכתב זה אין העתקה, בו הוכיח לצנזור שרחוק הוא מחרוץ וגדוף, אלא שזו נוסחא ספרותית, כמו שכתוב במשנה: "קלני מזרועי" (סנהדרין ר, ד') והביא ראיות מן ה"זוהר". לנדוי קרא בתשומת לב את המכתב, ונראה שהושפע מן הדברים, אבל בהגיעו לראיות מן ה"זוהר", טען: "אמנם ביאליק הוא משורר גדול, אבל ב"זוהר" אני בקי יותר ממנו, ורק תודות לי התירו אצלנו להדפיס את ה"זוהר", מה שקודם היה אסור, לפי ה"זוהר" אסור לכתוב "אלהיכם עני כמותכם", אני יודע למי מכוונת הפואימה, הלא אני שיעצתי לקרוא לה "משא נמירוב", אבל חטאי כלפי הקיסר

אינו מאיים אותי, אוכל להצטדק, אבל לא כלפי האלהים. איני רוצה לאכזר את הלקי לעולם הבא. לא יהיו לי סניגורים בשמים. כשאעמוד לדין בעד חטא זה".

ב"הזמן" היו מודעות על צאת המאסף, ובו הפואמה "משא נמירוב", והצבור הכין, כי נמירוב היא קישינב, וחיכו למאסף בכליון עינים. ז' ז'בוטינסקי, שהיה אז בפטרבורג, ידע על הפואמה טרם שנדפס ה"מאסף". הוא פנה אלי שאקרא את הפואמה. כי ידיעותיו בעברית לא היו מספיקות כדי להבין אותה כהלכה. וכשנשלח ה"מאסף" לערי החסות קבלתי הרבה מכתבי תודה על שצלה בידי להדפיס אותה. רבים היו שהתפלאו על שהותרה פואמה כזו בימי פלוגה. ביאליק עלה בעיני הציבור בשירו זה על כל מה שכתב קודם. משירו הראשון "אל הצפור" עד השירים "המתמיד", "מתי מדבר" ועוד, אלה שנדפסו ב"השלח", ידעו הקוראים העברים, כי הוא משורר הדור, אבל הציבור הרחב לא שמע אפילו את השם ביאליק, כי "השלח" היה נדפס בטפסים מועטים, שמספרם לא הגיע אפילו לאלפיים. אולם על ידי "משא נמירוב" נתפרסם שם ביאליק אפילו בין אלה שלא קראו עברית — היו שומעים עליו מאת הקוראים העברים, שהביעו הערצתם הכבירה. אולם הפרסום הרחב של הפואמה הזאת בא לאחר יותר משנתיים. כשנתבטלה הצנזורה ברוסיה ואפשר היה להוציא אותה בשלמותה בלי השמטות בשם "בעיר ההריגה", והיא תורגמה לאידית וגם לרוסית (בתרגומו המצויין של ז'בוטינסקי).

חמשים שנה עברו מאז. מים רבים ודמים רבים שטפו. באו ימי סערה, ימי שואה איומים. כמדומה שהיה חורבן העולם ככלל וחורבן העולם היהודי בפרט. ובכל זאת תופפת שנת תרס"ג מקום חשוב בתולדות היהודים, לא רק היהדות הרוסית אלא כל עולם היהודים, מפני שבמים ההם היה אם לא רוב מנין, הרי ודאי רוב בנין היהדות ברוסיה. השפעתה על הדורות שבאו אחרי כן היתה עצומה.

גם העתונות הישראלית עכשיו מושפעת מן העתונות שנתחדשה בשנת תרס"ג. אין לעתונות ההיא להתבייש כלל לפני העתונות של עכשיו, אלא להיפך. סופרים כאלה, שהשתתפו ב"הצופה" ו"הזמן", אין לנו לצערנו. בשנת תרס"ג קמו גם סופרים חדשים, שלא השתתפו עד השנה ההיא. היו צעירים מאד, אבל השפעתם גדלה וגמשכת עוד היום. בשתי קצות המחנה דרכו שני כוכבים, שהאירו את הנתיבות: ז'בוטינסקי היה סופר רוסי כללי עד שנת תרס"ג, וכסופר יהודי. ציוני קם רק אותה שנה, ומפיו ותורתו יונקת הציונות הכללית בצורותיה השונות עד היום. ואותה שנה עלה על הכמה הספרותית בשטח הציונות דוב בורוכוב, שהשפעתו היתה גדולה בחוגי הנוער ובחוגי הפועלים והיא מורגשת גם אחרי מותו.

שנת תרס"ג היתה שנת צרה ליהדות הרוסית, אבל היו בה גם הרבה תופעות מעוררות, התגברה ההכרה היהודית והציונית וממנה פנה ממנה יתד להישגינו עד היום.

גבית עדות מפי נפגעי פרעות קישינוב בשנת 1903

מתוך עובון המשורר המנוח כרשות בית ביאליק בחלאכיב

הקדמת המביא לבית הדפוס

הפרעות באחרון של פסח שנת תרס"ג בקישינוב — נרצחו ארבעים וחמשה יהודים ורכים נפצעו ונשים נאנסו ונהרגו ונשדדו הון רב — זעזעו את יהדות רוסיה, כי נתכבד שיד השלטון היתה בארגון הפרעות האלה. באודיסה נוסדה מיד ועדה היסטורית, שהטילה על עצמה לחקור את מעשי הפרעות האלה, ובאליק נתבקש על ידי לצאת לקישינוב ולאסוף את החומר הדרוש ולכתוב ספר, שיחזיר את פרסי ההרג ויוקיע לעין הסמש את האשמים הנלווים והנסתרים, אשר יום היתה בטבח הזה. הנשאלים ענו באדיש או ברוסית ובאליק תרגם מיד את דבריהם לעברית ורשם במחברת — ואסף צילומים של מקומות ההרג ושל הנפגעים (עזר לו ביחיד בעבודתו זו המורה פסח אוירבך ז"ל). בארכיון ביאליק שמורות שש מחברות בנות כמה מאות דפים של רשימות אלה וכששים צילומים. המהזים למעשה פירוש בפרוזה ובתמונה לפיאמה. בעיר ההריגה. הצילומים מראים למשל גילוי ספרי תורה קרועים וחרובים וכו'. ברשימות מספרים בנים, איך שהתחבאו על התנור ולעיניהם רצח גוי טורע את אביהם והם לא זעו ממקומם ושמעו את אביהם קורא: הוי, בני רצחו ואותי רצחו. או מעשה במשפחה שלמה שברחה. מנוסת עכברים. והשאיירה כבית חולה גיסם עזוב על נפשו. אז על משפחות שהרכו לחאר את סכלן כיום הפרעות משום שקיוו כי יקבלו על ידי כך תמיכת בסף גדולה... כל זה שימש תומר ל"משא נמירוב". ביאליק הודיע לדוכנוב על סיום עבודתו בקישינוב ושאל לעצתו, איך לעבד את החומר שנאסף על ידו. על כך ענה דוכנוב במכתב שאנו מביאים כאן עיקר תכנו :

טשאנקי, סמוך להאמל.

903 24/vii

חברי הנכבד !

באמת חומר גדול בכמות ובאיכות צברת. ועל יסוד החומר הזה אפשר לצייר את המאורע כמו שהוא בכל פרטיו הממשיים. אין ספק אצלי, שתוציא מתחת ידך דבר מתוקן, ואין אתה זקוק לעצתי.

ובזה אמסור לך רק איזה כללים הנחוצים לסדר עבודתך ולתכנית כל הספר שבדעתנו להכין ולהדפיס.

לפי דעתי זה הוא סדר עבודתנו :

א) אתה תעבד את החומר שאספת בעצמך ועל ידי אחרים ותתאר על יסודו תמונה היסטורית מסודרת של כל המאורע מתחלתו ועד היום שאנו עומדים בו.

ב) אתה ועוזרך תסדרו את כל התעודות, התמונות הפוטוגרפיות, הסטא-טיסטיקה והידיעות של הקאמיטט, ואנחנו נדפיסו אחרי ספורך בתור מלואים ותעודות מקיימות באופן שאם איזה חלק מהחומר לא יכנס לציורך ישאר בחלק השני בתור חומר בלתי מעובד.

ג) אחרי שהגמרו את העבודה הזאת תשלח נא את כל החומר ביחד עם ספורך המסודר אלי לוילנע. ואנכי אמסרהו ליד הקומיסא העתידה להבחר (מרכזה יהיה בפטרבורג) והיא תגמור את סדור החומר ותבחר בו את העיקר מתוך הטפל ואח"כ תמלא את ידי אחד מחבריה לכתוב מכאן כללי ע"ד מצבנו ברוסיה וקורות הפרעות הקודמות ביהוסם אל ההרג בקשינוב.

ובכן יחלק הספר לג' חלקים: א) המבוא. ב) ספורך ע"ד ההרג בקשינוב, ג) טופסי התעודות, התמונות והספרות הסטאטיסטיות המאמתים את הספור. כך היא דעתי. ואם תסכים לה, אם תמצא לנחוץ — בתור חבר הקומיסא העתידה — לשנות בה או למלאותה, הודיעני נא ואמסור את דעתך בחורף הבא ליתר חברי הקומיסא.

ומה ששאלת, אם צריך לחכות ליתר החומר של הועד הקשינובי הנוגע לתמיכות של מחוסרי עבודה ופרנסה — דעתי שאין לעכב עלידי זה את העבודה העברית, כי יש בידם להכניס את החומר הזה אל קובץ התעודות וכ' שבמחלקה השלישית כנ"ל. על דבר יתר הפרטים של עבודתנו המשותפת עוד נדבר במכתבים בחורף הקרוב אחר שאשוב לוויילנא. פה אתמהמה עד 10 אוגוסט ואחר כך אשוב לביתי בוילנא.

תודה לך ידידי וחברי על דברייך הטובים במכתבך. בזמן קצר עלתה בידי לכונן את ביתי בוילנא. אך יש לי געגועים לחברת ידידי וחברי באודיסא אשר לא אמצא כמותם בוילנא. אשתי וילדי (ביחוד האחרונים) עוד לא השלימו עם ווילנא והפטריוטיזמוס של אודיסא עוד חזק בקרבם. בכל זאת אקוה כי איריה של ווילנא יכשירני לעבודה היסטורית מסודרת. הודיעני נא מתי תשוב לאודיסא ומה שלומך. והנני מברכך שתחליף כוח אתה ובת שירתך בנאות יער ושתשוב משם מלא כוח ושירה זכה אחרי הרשמים המעציבים של עמק עכור — קשינוב.

ידידך מוקירך ומכבדך

שמעון דובנוב

פ. ס. הנני מתגורר פה בכפיפה אחת עם אחד-העם ידידנו. הראיתי לו את מכתבך והתיעצתי עמו. הוא דורש שלומך".

במקום הספר על פרעות קשינוב כתב ביאליק את הפואימה "בעיר ההריגה" — שנדפסה בשם "משא נמירוב" ב"הזמן" לכ"צ כ" — ואולם לירי כתיבת הספר לא הגיע כלל וכל החומר הבלתי מעובד הזה — כיתר עם תעודות משפטיות רבות כתובות רוסיית על ידי עורכי דין יהודים — שמור כיום בארכיון ביאליק (יתכן, שברטולד פייוול השתמש בחומר זה בספרו הגרמני "הפרעות ביהודי קשינוב").

שלושים הדפים הראשונים של רשימות ביאליק בקשינוב המובאים להלן מוסרים את רשימת שמות ההרוגים — וביניהם שני הילדים שנחנקו, את עדותו של חייל יהודי המעיד על התנהגותם של הצבא והמשטרה ביום הפרעות ואת עדותם של בני משפחות הנרצחים הראשונים.

כידוע כתב ביאליק בקשינוב, מלבד הרשימות האלה, גם את השיר "עם שמש". גביה העדות נמסרת ככתבו וכלשונו של המשורר המנוח. בסוגרים מרובעים ניתנות הערות מסבירות.

א. אונגרפלד

ההרואים

ר' יחזקאל ב"ר יוסף בלזר (חנוני, בריאורין, תלמודי גדול, בן 55 שנה, תולדותיו בספורים, תמונה אין).

משה ב"ר יחזקאל מחלון, יליד קישינב, 48 שנה, חנוני וסוכן של תבואה, בעל בית גדול, הניח אשה, ג' בנות וד' בנים, הבכירה בת 49 שנה, הצעירה בתולה בת 22, הגדול בכנים בן 27 שנה, הצעיר 13 שנה, גר 15 שנה בכפר (תתנה) קארניעשטי סלך בסרכיה ולפני 19 שנה נתגרש משם, מפני חוקי מאי, יודע ספר.

יהושע ב"ר אברהם בערלאנדסקע(?) (תולדותיו בכפורי א', תמונה אין).

קאפיל ב"ר גבריאל קאנארסקי, יש תמונה ותולדות.

יעקב ב"ר אלחנן טוניק, יליד סטופצא פ' מינסק, ליטא, בר אורין, היה בסגוריצא סופר הכפר ואח"כ מלמד בפילשטין וזה שתי שנים שהניח את המלמדות, כורס ובעל בית, בן 61 שנה, הניח אשה וג' בנים נשואים, אשתו בע"ק [בעיר קדשנון].

אברהם ב"ר נטע כהן, בן 52 שנה, תגרן עני ולו אשה ושני בנים, אחד בן 20, פועל קוליעסניק [עושה עגלות] ואחד בן 13, שוליא דנגרא, אשתו פעריל בת 42 נאנסה בדרך אצל גוית כעלה ושכבה בבית החולים י"ב ימים.

מרדכי ב"ר דוד מינדיוק(?), בן 50 שנה, תגרן תבואה, הניח אשה ושלושה בנים ושתי בנות, הבכירה — 23, הצעירה — 9, הכבד — 29, הצעיר — 19.

ה' אוירבון שמע מפי הגביר ר' הירשל שיינברג, חבר הועד, שאשת מינדיוק ובתה באו וספרו לו בדמעות ע"ד אסון הבת האנוסה.

ישראל ב"ר יעקב אולמן (כורס ועובד אדמה) הגין על בתו והצילה מבושת.

ישראל ב"ר אליעזר סולישטשאן, בן 40, חנות וסוחר תבואה ועצי הסקה, אשתו מוזגת, ג' ילדים.

בנימין ב"ר שמעון באראנאביץ, גמר בית ספר מחוזי ועמד בנסיון בכי"ס ריאלי, מחלקה ג', בן ט"ו.

זוסיא ב"ר דוד פאנארוזשין(?).

בן ציון ב"ר ליב גאלאנסער, כבן 40, משכיל ויודע ספר, סוחר בהמות, אשה וג' ילדים, היום ליב ב"ר דוד גאלדיס, בן 70, בעל בית פשוט, נאמן וסרסור, מכלכל בתו האלמנה וג' יתומים, הוא גר ברחוב הרלופי ובלכתו לראות את שלום נכדו הגר ברחוב אוסטאפיסקי התנפלו עליו שם והרגוהו.

דוד ב"ר ניסן חזקאליוויץ, נפח, 48 שנה, יליד ליטא, איש ישר, ציוני, הניח אשה ותשעה ילדים.

שמחה ב"ר עקיבא וואליאר ופיגה בתו, פיגה יתומה מאמה, תופרת, אח ואחות, היא בת י"ג, נאנסה (כבית חצקיליעוויטש), הוא בן 26 שנה, נגר, יליד זינקוב (פ' פודוליא) ובא לקישינב עם בית אביו; עכר בצבא; ה' חדשים אחרי החתונה, אשתו מעוברת.

יודיל ב"ר שמואל קרופניק ובנו יצחק מאיר (האב בן 40, מוכר בבית הסוחר סובילמאן ובנו, כבן עשרים, מתקן שעונים).

דוד ב"ר משה דראכמן האופה.

מרדכי ב"ר ... גרינשפאן, בן 28 שנה, וגג, הניח אשה ושני בנים, ילד בן 4 שנה וילדה בת 4 שנים.

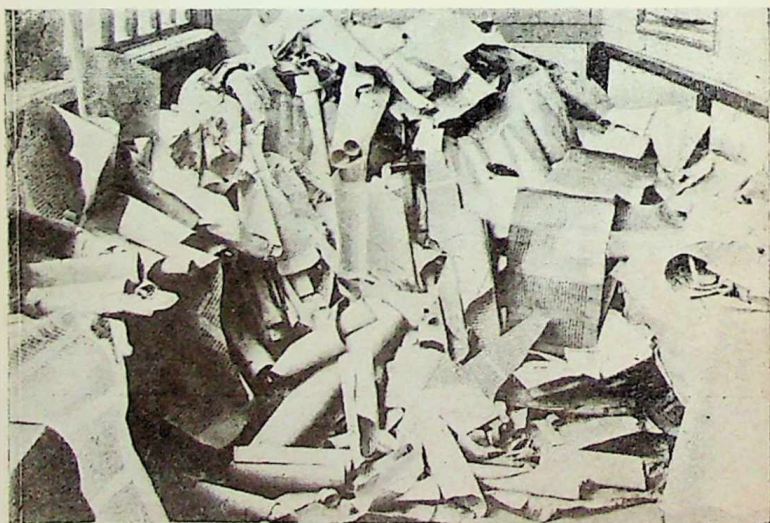
יצחק דוד ב"ר מענדיל כוליצקי, שארמאנטשיק [מגן כתיבת זמרה].

יוסף ב"ר אברהם קאנטא, נגר.

ילד בן שתי שנים (מיכל לאשאק)

„נקמה רם ילד קטן / עוד לא ברא השטן“

„שברי שברים ורסיסי רסיסים וחבוסת ספרים וגוילים“

צבי ב"ר חיים באלגאר. כבן 41. אקספדיטור לתבואות וסחורות שונות. בר אורין.
הניח אשה עם 6 בנות וילד בן 5. יליד האטין פ' בסרביה. גר בקישינב ו"א שנה. חסיד.
מרדכי צבי בן יעקב ליס. בן 42. יליד מיקולאיעב. פ' פודוליא. היה בימי נעוריו עילוי.
סוחר תבואה. הניח אשה ושני בנים ושתי בנות.
חיים ב"ר נסים ניסנבוים. בן 45 שנה. היה לפניו רואה חשבון. יליד פולין. גר
בקישינב 26 שנה. בבית מחלון הנ"ל, הניח אשה ושבעה(?) ילדים.
שמואל ב"ר כרוך זליג אורמאן. השמש מבית הכנסת צילאוקע. נהרג לפני ביתו כשיצא
לראות מה נעשה ברחוב — מפי רחל בשם שכנו.
יצחק ב"ר יוסף וויינשטיין. בן 70. רצען.
משה ב"ר שמואל קעגעל. בן 25. חנוני. איש פשוט. 2 ילדים.
יוסף הירש ב"ר דניאל גרינברג. עגלון שהורידוהו מעגלתו והמיתוהו.
דוד ב"ר אברהם האריטאן (מקאווישאן?). התן שבא אל כלתו. נטלו ח' מאות ר"ב
מכיסו. הוא בא לימי החג לבקר את כלתו ובעת המהומה רצה להמלט ותפשוהו במסלת
הברזל ורצחוהו על מוטות הפסים. כרתו את לשונו ואת ... קברוהו בארון.
שמואל קלמן ב"ר אשר זלוביץ. סוחר תבואה. כבן 60. גיסו חיים קויפמן מת ביום השני
מיסורים (ממחלת השבץ). בתו נשברה רגלה.
יצחק פישקין. ילד בן 10 חדשים.
— — — ילד בן שתי שנים (מיכל לאשאק).
קיילה בת אליעזר קאקאר (חנונית של משקה — והבעל והילדים — נהרגה במרחץ
שהפילו אכן גדולה בראשה).
רייזה בת ר' פאליק קאצאפ (בת 65?).
חיי שרה בת אברהם מענדל פאנארזשי (צעירה).
עטיל בת רפאל צבי בערגער (זקנתו של וואליר).
פינא בת יצחק ספיוואק, זקנה בת 70, חולנית בפאראליטיש [שיתוק].
חיי לאה בת דוד קוגלמאן.
הלל אהרן ב"ר יצחק בראכמאן, כבן 62. רצען. יליד ליטא; בקישינב גר 35 שנה.
אשתו רבקה נפצעה בראשה וגמצאה בבית החולים. נשארה בתולה בת 25. הניח אשה
ושתי בנות ושני בנים.
יצחק ב"ר אהרן רוזנפלד, יליד קישינב. חתנו של הנרצח הנ"ל. עושה כובעים, בן 23.
נשארה אשה בלי בנים.
ציריל אשת צבי ליב לווינזון (חנות משקה).
יעקב ב"ר ... שווארצענבערג (מחזיק בית מלון).
משה ב"ר יצחק וויינשענקער, בעל בית עשיר.
חיים קויסמן.
האלמנה מלכה גאלדוואג. 46 שנה. הניחה ג' ילדים. מתה בדרך המונטשטי ביום
השלישי לפרעות.

מפי איש חיל בנדרד המינסקי, 15 ראש פלוגה

ביום א' בערב בא האופיציר הדיזשורני [הקצין התורני] והכריז: מי רוצה לצאת
(בפאטרול) [כמשמר]. אני הריני מתופף וכראטע שלנו חמשה יהודים. ונצא בלנו כ-50 איש
לרחוב בולגארסקי דרך ארמיאנסקי אל הדיזשורני שבגדוד ושילחנו אל פנת בנדרסקי
אלכסנדר אצל מרוח "מוסקבה". הגענו שמה בערך 12. כל הסכות חנויות שכרחובות מעברנו
הרוסות, סחורות מושלכות. שם מצאנו אנ"ח [אנשי חיל] על המשמר. עמרנו שם כל

הלילה — ושקט. כעלות השחר והיחפים החלו מתאספים אצל המרזח „מוסקבה“. יהודית אחת הכירה כי שאני יהודי ותשאלני: מה אעשה. סכתי־חנותי נשארה ב"ה, ועתה איני יודעת אם שלא לנגוע בה ולהשאיר הסחורה. יעצתי לבלתי נגוע. כי אמרתי, הן אפילו אם לא יתירו לנו להשתמש בכדורים, אבל הלא להושיע הבָּאנו. איני יודע מה עלתה לה לבסוף. יחף אחד בא אל חיל משמר שלנו ויחל לדבר שטנה ביהודים: „טנפו בית תפלה לנוצ'רים ועוד. אי אפשר עוד לסבול מהם. עלילת נובלים“. דובסר האופיציר היה נכנס ויוצא כל פעם מן הבית הסמוך לחוץ. בשעה 6 — והנה יהודי רץ מבוא דרך רחוב קיליסקא ואחריו מחנה כבד שקצים, וזרקים אחריו גזרי עץ ואבנים. הסולדטים שלנו מלאו שחוק פיהם, ולא פקדו להם לעבור. „אבדה קישינוב!“ אמרתי בלבי. אצל בנדרסקי נתפורה ברחוב קיליסקי שאין ורעש. „אחינו מכים ביהודים!“ התפארו שקצים אחדים שעברו. מה נעשה שם איני יודע. בשעה 8 בא נאדזראטיל [קצין משטרה] וקראנו אל כבד היין. שם ראינו את היהודים מתאספים מווינים במקלות, כיניהם זקנים וילדים. „דמנו, דמנו!“ צעקו ילדים רצים ובהולים. האופיציר קרא ליהודים: „התפורה. פוצו!“ הם שהו. פטרולים אחרים גרשום והדפוס ואחר גם ירה עליהם באויר. אכן אחת נזרקה אל היהודים וחלפה אצל ראש האופיציר, ובגויים שעמדו קרוב לנו והחריבו והרסו ונפצו, לא נגעו. „דמנו בשפך“ מרוב כאב. אחר כך העבירונו לאלכסנדר ושם הצביאונו אילך ואילך, הריצונו לכאן ולכאן — ואין תועלת. השודד שודד ואין מציה לגרשם. רק בשעה 10 העבירונו סמוך לפנת מעשטשאנסקי ויעבור הבארון גייקען (בטליוני קומנדר [מפקד גדוד]) וירא את השודדים מחריבים לעיני הסולדטים [החילים] ויגער בני מאד — ונדרוף בקול הורא אחרי השקצים ונכה מהם כ־10 איש בידות הרובים. המכים היו האנ"ח [אנשי החיל] היהודים. „יהודים, בוש! אמכם, למה תכו את אחינו הרוסים“. גדפנו האנ"ח הרוסים. אנ"ח סבכונו אילך ואילך ואין דבר. הביאונו עם עוד פטרולים לנוח באוטשאנסק [תחנת המשטרה] ה־2. שם נחנו כשעה וחצי. סולדט אחד בא וקרא את האופיציר שלנו לרחוב מעשטשאנסקי ויקח את החזקים משלנו עמו והחלושים עם היהודים הלכו לאלכסנדר ונעמוד שם בהצר חרבה אחת כחצי שעה. שם אכלנו ארוחת צהרים. „מי רוצה לחזור לקסקט“? שאל אופיציר. בין הרוצים נמצא גם יהודי. עד 12 עדין לא גברו הפרעות. ראיתי רק הרב מטעם ועוד עוברים הנה והנה בכרכרה. משעה 12 ואילך בא רץ אחרי רץ אלינו וקוראים אותנו. „לפושקיןסקי!“ קרא אחד. ואנחנו רצים לפושקיןסקי בנשימה אחת. באנו לשם והנה על כל מיני סחורות רגלינו תדרכנה. אין עוד מה לעשות. החורבן נגמר. ושם עומדים מכבד פוליציא ופוליצימיסטר [שוטרים ומפקח המשטרה] ושאר אנשי חיל. אין יודע למה באנו. יחפים עומדים שם הרבה. „הוציאו את הנתפש!“ קראו היחפים לאנה"ח שתפשו שודד אחד. „הוציאו!“ חזרנו למקומנו הראשון ועד 2 היינו רצים כמטורפים כלי כל תועלת. אופיציר אחד נגש אל שלנו וטען. למה הטרחתם את אנה"ח אם אינם עושים כלום. החורבן הולך ומתגבר. בכל המבואות הרס. הולכת ההרוגים והפצועים החלה ברחובות משעה 2 ואילך. על פי דבר רץ שוטר. פקדו לארמיאנסקי. רצנו וכאנו לשם. ים נוצות עד הכרכים ועד המתנים. כשהגענו דרך חצר לשם פקדו „בלאט!“ יחפים עומדים. קורעים ומנפצים. יהו"דית אחת מנשקת יחף אחד. הסקרנים הנוצרים מבקשים מאת היחפים: „אל נא אחים תגעו גם ביהודים!“ האופיציר התחיל מדבר ליחפים בשפה רפה ובלשון רכה: „אנא. לכו מזה“. חפץ רק יחף אחד ממאה. עקשן ביותר (?) „אנא. לכו מזה“ בלשון זו הפיצו את היחפים בכל מקום. וכך נהג בכל מקום. מתחילה רצנו כבהלה וכשהגענו ליחפים — בנחת וברכות. אצל אפתק [בית מרקחת] אחד עבר פטרול. יהודי לחש דבר באזני האופיציר וזה נשאר אצל ביתו עם הפטרול. חזרנו לבסוף אל המקום הראשון [בנדרסקי אלכסנדר]. ראינו מרחוק איך שמחריב ההמון את בית הכנסת דש"ש. הוואדני [הסמל] שלנו הסתירונו מעין רואים

באחת הסכות כדי שלא יטריחונו עוד לשם. רק אלהים ידע לבי באותה שעה. דרך סמטות הקיפנו והביאנו לשאר רהובות — בכל הרס. ברחוב אלכסנדר איזמאיליוסקי מצאנו יריעות ספר תורה קרועות שטוהות על גבי קרקע ושאר ספרים. עם חשכה חזרנו לקטרקטין. השקצות היו משליכית לאנה"ה מיני סהורות. טבק וממתקים והם מקבלים. הוואדני פרש בינתיים עם "מדונית" אחת לסוכה שכרחב.

מפי האלמנה יספרינצי אשת גרינברג

הרכב יוסף צבי ב"ר דניאל גרינבערג (ההרוג). בן 45 שנה, יליד סאובאק, הניח אשה ושלושה בנים: בחור בן 18 שנה, 2 בנות, בנות 13, 6 שנה.

הוא הילך פצוע לבית החולים וחזר. פגע בו רכב אחד ויצו לחזור מפני המהומות. בתוך כך הגיע לגאסטינא ושם נהרג על ידי היהודים שקץ אחד. השודדים הטעינו את המומת על עגלתו ורצו להוליכו — הכירו ברכב שהוא יהודי, משכוהו והרגוהו ורצו להעביר על גופו את הסוס ועגלתו. לא רצה הסוס לעבור ושברו את רגליו. את השקץ המומת הוליכו לבית החולים הנוצרי ואת העגלה הביאו לאוטשאטוק, באמרם: הרכב כרה. המביא נתפש ועתה הודה. את העגלה שברו והסוס הומת, הוא לקח בעדם 15 ר"כ (ומחירים היה 150 ר"כ).

מפי ר' שמואל בארנשטיין, גבאי בית הכנסת הקטן בדרך סקאליאנסקי

בשעה 5 פרצו תושבי המקום המילדובנים לתוך בית הכנסת (שמתפללים בו 8 מנינים). שברו את כל הספסלים, העמודים, השלחנות, המנורות, השעון. קרעו הטליתות (כארון הקודש וספרי התורה לא נגעו עדיין) ויחריבו הכל. ובשעה 8 פרצו שנית, הפכו הארון, הוציאו לרחוב שני ספרי תורה (הנשארים נשארו הפוכים תחת הארון) ואיוואן טארקאט וחבריו חתכו וחתכו ספר תורה אחד בקרדום ואחד טמאו בשתן. אותו איוואן לבש טלית וטייל עמה ברחוב והתעלל ביהודים ובאלהיהם. הנאדזיראטיל עמד בשעה ההרס הראשון וקרא לכנופיה: "דאלשע" [הלאה]. בית הכנסת קבל תמיכה 125 ר"כ והנאשמים נמסרו לדין. תוצאות התלונה עדין לא נודעו.

מפי ר' יוסף הלוי, שמש דבית הכנסת החיטים, בית שלמה מילמאן, רחוב גוסטינא 38

בבית כנסת זה מתפללים כ-7—8 מנינים. ביום ב' בצהריים, כשעה 4, באו מרחוב איזמאילסקי וממעלה גאסטינא המון גוים ופרצו לתוך בית הכנסת דרך הדלתות הסגורות. אני נמלטתי מיד דרך הפתח האחורני. בין השמשות, כשעה 6, כשנתקנה שמירה מעולה והפטרולים עברו בעיר, יצאתי ממחביאי ((ב"ה"כ)) ומצאתי את 18 ספרי התורה ושאר תשמישי קדושה (טליתות ותפלין ושאר ספרים), ביניהם גם בגדי יום טוב וחול שלי ושני כרים ושמיכה שאני שוכב עליהם בבית המדרש. התורות, מהן נקרעו ונשחתו לגמרי שטים עשרה, ושש אפשר לתקן, חללום באופן נורא (בשתן וכדומה) וימתחו יריעותם כשטיחין לאורך הרחוב (הראו לנו את שארית התורות). הנשחתות לגמרי נמסרו לגניזה. הנוק עולה ל-5000 ר"כ. בין ספרי התורה הנשחתות נמצאו 8 מן הקצבים, שעסקים עתה בבנין בית המדרש החדש. המשפט נמסר לחוקרי הדין. המשחיתים מתושבי המקום ידועים היטב. אחד משלושת המנהלים הריהו שמאי בלומברד העירוני (מאטא) ואחד מחזיק מרות בשוק החדש. הפטרול והפוליצאי ראתה ושתקה.

לפי שעה לא נתנו במשמר אותם המנהלים. ספר אחד יקר, שעלה עד 1000 ר"כ, קרעו. ספר אצל איש פרטי עשיר.

מפי עד ראיה

שמחה וויינשטיין (בן ההרוג יצחק סנדלר), כבן 47 שנה, יש לו שלושה אחים ושלוש אחיות — מן 21 עד 10. בעת הרצח גר על איזמאילסקאיה 20 ועתה נומר 26. אחותו, כבת 40, נפצעה קשה. סנדלר, כל האחים היו עובדים ביהר סנדלרות ומכלכלים את הבית. עיניו של אביו החלו כהות והבנים המפרנסים העיקרים.

כל יום א' לא שמעתי דבר על דבר הפרעות שבעיר, אף על פי שפשטו עוד לפני פסח שמועות רפיוות — אבל חשבנו כי יכלו רק חמתם על החלונות וכדומה. בשעה 10 ראיתי כ-300 איש מחריבים את בית היין של אבא ברחוב בנדרסקי פודולסקי ומשם עברו לחצרות שבשכונתנו. כל גרי חצרנו ברחו או נסתרו, רק בני ביתנו נסגרו בביתנו. 9 נפש, 7 בנים ואבותינו. פרץ ההמון, כ-50—60 איש דרך השער הסגור, ביניהם נראו אחדים אינטליגנטים, אחד בצילינדר, סמיגריסטים בצפירותיהם (מין כובע), אחד מנפנף בדגל אדום, צועקים הורא, הרגו היהודים, בראשונה באו לביתנו, שברו חלונות ודלתות ונכנסו. סיענקי הנגר ויאשקי, בחורף רכב ובקיץ בנאי, שני מכירים טובים, מזמינים אצלנו תמיד נעלים, הלכו בראש: כלנו היינו בחדר אחד, אמי שכבה במטה ואבי עומד אצלה. כשראיתי הכנופיה אמרתי לאחי: — אבדנו — ותיכף עליתי על התנור ואחי הגדול אחרי, הכנופיה החריבה הכול, ושנים הנ"ל הכו את אבי במוטות ברזל. אחד הכה מכה אחת בחשור ברזל על ראשו, ונטה לנפול ולא נפל, אלא נסוג אחורנית עד חדר הבשול, אז קרא סיענקא: „צריכים להרוג" ויכהו יאשקי במוט ברזל פעם שנית ונפל אחורנית. נסמך בכותל עד הגיעו לקרקע. שמעתי מעל גבי התנור קול אבי, אחרי המכה הראשונה, באמרו לאמי: „הוי, שני בני הגדולים נמלטו ואותי הרגו". את אחותי הגדולה פצעו בלחיה, ואת אחותי הקטנה פצעו סביב אגודלה ויצאו כולם מן הבית ומן החצר. סיענקי חזר לבדו ושאל את אחותי היושבת ובוכה אצל אבי: איה ישראל ושמחה? אמרה: ברחו. ירדנו בשעה זו ומצאנו את אבינו שואף רוח. שלחנוהו בכרכרה עם אחותי הכלה הפצועה על ידי אחי הקטן לבית החולים. שם מת אבי בו בלילה. שני הרוצחים אסורים.

מפי רחל נחמנוביטש, גרה ברחוב איזמאילסקי 16

... ביום א' בשעה ארבע, אני ובעלי ראינו מהומה ברחוב. שם שברו את החלונות. (הלכתי אז לכבוד יום טוב אל אחותי שבעיר ושכתי משם לביתי). אצל בית הד"ר מונבלנק ראינו את הפוליצימייסטר מתהלך בתוך ההמון ומבקש את ההמון להתפור. משני עברים השליכו עליו שתי אבנים, באנו לביתנו והתחלנו הושבים על דבר התחבאות, עם חשבה שמענו קול צוהה מאחת החנויות הקטנות של יעקל שכנו שכנגד ביתנו. בתוך כך בא לביתנו סימאשקי הנ"ל והתפאר: לו ראיתם איך חרכתני את חנות יעקל — והלך לו. כל אותו הלילה היינו חרדים ונעורים. כאור בוקר יום ב', הלכנו אני ובעלי לראות מה נעשה ברחובות הקרובים, וראינו שם נוצות ושברי כלים מתגוללים ברחובות. חזרנו לביתנו וגמרנו להציל את רכושנו ונפשנו. עשינו צדורות ומסרנום לחצר השכן הנוצרי. באה גויה וצעקה: „למען השם, המלטו, הולכים להרוג" כלם נמלטו לחצר השכן ואני ושלושת ילדי נשארו בביתי. ובתוך כך באו המשחיתים לבית היין והתחילו מחריבים. סגרתי דלתות החלונות. צעקה גויה אחת: „שם יהודים", פרצו לביתי והתחילו מכים אותי ואת גיסי מכות רצח. אותו סחבו לחצר מתבוסס בדמיו וחצי מת וחזרו אלי בקרדומות והניפו אותם עלי. בין המשחיתים נמצאו כחמשה גימנזיסטים בשינעלים [מעילים] לבנים וכפליגעלעך של הגערבים [צעצועי הסמלים] על כובעיהם (האותיות חוסרו) מצוים: הכו! וגם בידיהם מוטות ברזל. אחד מהם הוציא דגל אדום והרימו וקרא: „הוררא" התחננתי לפניהם.

„אל תהרגוני. את בעלי הרגתם (כונתי לאחיו המוטל בחצר) החרבתם את ביתי. ואם נגזרה גזירה. הרגו תחילה אותי ואחר כך בני“. צוה עליהם הגימנוזיסט הראשי [כסן 25 שנה] לחדול — ויצאו. אחר כך בא פתאום מולדיבן אחד ודרש 1 ר״כ ואם לא — יהרגוני. שתי בנותיו של השכר באו ואחת הכניסה אותו לחצר אחד כאמרה: „בוא ואתן לך דבר אחד“. והשנית סגרתו בחדר שני. הוא דרש להוציאני. אבל הן אמרו: ברחו! אחת מן הנוצרות מילטה ילדתי הקטנה לתוך ביתה ואני עם שני ילדי ברחתי. הייתי כמטורפת. חפצתי לקפוץ עם ילדי לחצר נוצרי שכן אחר — פגעו בי משם במקלות ... נמלטתי לחצר הפריסטאו [סגן קצין המשטרה] ונסתתרת שם.

מעשה בשוחט ממנבור, שנסע משם בעגלה ביום ב' בערב לבתו בקישינב (4 אנשים: באבע אברהמ'ל' עם כנה והשו"ב וכת האפטיקר). שמעו בדרך ע"ד הפרעות ולא האמינו. כשבאו לקישינב, נפלו עליהם והתחילו מכים אותם. (הנער התחיל מתחנן על הנערה ואמר שהיא נוצרית ועזבו אותה). הסוסים עם העגלה ברחו (עכשו מצאו אותם עזובים והשיבום). בא פטרול והתחילו מתחננים אליהם והצילו. בקש השו"ב שיביאיהו אל בתו ולא הביאיהו. הלך כעצמו ומצא את בית בתו חרב והיא איננה. בא לבעל הבית ושאל על בתו. התחיל בעל הבית מכה אותו. וברחו ארבעת הנוסעים רגלי עד מירען. כשבאו למירען — משם שלחו אותם כשהם נפצעים לביתם. השו"ב חזלה עד היום. בת האפטיקר [רוקח] נשתגעה.

יעקב פאוועס, בעל חנית

ביום ב' בבוקר חפץ לברוח. אבל בעל הבית הנוצרי חפץ להסמין רק סחורתו ולא אותו וביתו. ברח עם אשתו וביתו ונמלט לגוי אחד בחצר הפתוחה ולא אמר כלום. ראו זאת שני שקצים ואמרו: אנחנו נודיע שהסתתרתם. גרש אותם הגוי מכיתם ולא שמע לכל תחנוניהם. הלכו וראו שער פתוח. התגנבו שמה ואיש לא ראם ובאו לתוך גדרות הצאן וישבו שם כל היום והשתיקו את הילדים שלא יכנו. לערב בא הגוי וראם. שאלם אם לא ראם איש. הלך והביא להם פסחאות [עוגות נוצריות לפסחא] וביצים — ונתן להם לאכול וכסם בשקים וכך ישבו שם עד יום ג' בערב נחבאים שם. [מפי רחל. ששמעה בבית אטינגר: במהומה עזבו גוסס אחד על מטתו וברחו כל אנשי הבית].

יוסף טראכטענברייט, וואטענמאכער. (עושה צמר גמז) רחוב קונולסקאיא 21

פאבריקא עם גאז מאַטאַר [בית חרושת עם מנוע גאז] בעד 2000 רובל — נשכר. פועליו היו כולם עברים. 5—6 פועלים.

שני זקנים. אשתו בוכה. הבית טיפוס של בעל הבית זקן. ארבעה חדרים. גל סמרטוטים. שברי כלים. תנור נתץ. ארון גדול ישן גושן (נשארו שלמים תמונות אלכסנדר השלישי ואשתו). תמונת מונטיפיורי קרועה. פניו שלויים וישרים.

ביום א' אמר לו שכנו. מיטיה. כי „פה יהיה שלום. כי אנחנו נצא בכלונסאות ונגרשם. ביום ב'. לאחר שכאתי מן התפלה אכלנו בשלום. אחר התפלה שלח את בניו לראות מהנעשה בעיר. באו ואמרו שמהרסים. קבץ 410 רובל וצררם בצרור וטמן מתחת למטה ... לא חשבתי שיבואו אל הבית לבקש. התחילו הפרעות. בקש את הגוים להפדות בכסף. בנו ירה אל הרחוב למרום להפחידם — א יוד האט הארץ צו הרגינען? [כלום יש ליהודי לב להרוג?] כעסו הפורעים ונתפרצו אל השער ששברוהו ודלת הבית הפונה אל הרחוב.

אמר'ננוס. בנו הבכור קפץ מן החלון לנוס. התנפלו עליו במקלות. קפצתי אני עם בני השני להצילו. סחכו אותי בזקני (אשתי התחבאה תוך הבאראקען [צריפים] של המכונה) אל החצר ואת בני הכו והכו בלי הרף. כגזרי עץ. בני הצעיר זחל וזל אל שכנו היושב

במונופול כשדמו זכ. דהפהו משם וסגר את הדלת. התנפלו עליו עוד הפעם וברת. הכותו עד שנפל באמצע הדרך. חשבוהו למת ועזבוהו. איתי הכי ופצעו במוחי עד שנשארתי שוכב כמת. לקחו את הדברים וצברו כגל בחוץ והבעירו. באו המכבים וברחו הפורעים. או נתעוררתי אני והתחלתי מבקש את ראש המכבים שיצילוני. כי המטות לא היו שבורים. ואמרתי אולי נמצא עוד כספי. כשנסעו הפאזשארנע [הכבאים] נכנסתי לביתי ומצאתי 845 זרוקים על הארץ. אח"כ שבו הפורעים לפרוע פרעות. אחר כך ראני בן מיטיה שכני הנ"ל ולקח 10 פונט [משקל] להשליך בראשי אך נפל על שכמי. ואני נשארתי שוכב.

אז בא הבראנדמיסטער [ראש הכבאים] עם גורודובי [שוטר] עם עגלון וישאוני בעגלה לבית החולים. כגדי היו דבוקים אלי כרם: כבית החולים כשקרעו מעלי בגדי. גנב השמש המפשיטני את הארבעים רובל שהצלתי ואת שעוני וכתה "איך בין שוין 40 יאהר בעל הבית. גאלד מיט זילבער פארציטיגע גראבע לעפעל" [הנני בעל בית זה ארבעים שנה, כסף וזהב, כפות גדולות מן הימים ההם]. את הגארדעראבע של בניו הוא חוזר ומזכיר כפעם בפעם. פסהג זילבער. חמצדיג. סיו מיר געווען מיט מיינע קינדער גיט [כלי כסף של פסח ושל חמץ, טיב היה לי ולבני]. הראה לנו שתי מנורות כסף שבורות ונרמסות בטיט. כשש מאות רובל בא אחד ושכר דירה של החצר — עכשיו הכול כורחים מפה ואין דירתי שוה כלום.

מפי שכנות

יצחק בן מנדיל קוואסניק, היה נושא נעלים למכירה ואחר כך קאטערינטשיק (בעל תיבת זמרה), ויש אומרים, שהיה חשוד גם על גנבת כיסים. ביום ב' יצא מהודר לפני ביתו ומקל בידו. הופל לארץ עלידי זריקת אבן. ואכר שני מותחתו על ידי שלוש הכאות מקל וגייה אחת עלתה ורקדה על גופו: ככה יעשה ליהודים!

ישראל טעלישטאן

היא היתה מוזנת (ניקאלאיעווסקע 32), והוא סוחר בעצי הסקה. 7 בנים. הבכורה בת 18, הצעיר, בן שנה. ביום א' נפצו החלונות, לנו עוד בביתם. מיום ב' בבוקר הסתתרו היא ובניה בסאראי (מחסן) בחצר והוא — בכיסו היו כמאתים רובל — לבדו בסאראי השני. כי הוא יצא ושוב, לראות אם שכך השוד שיוכל להוציא את אשתו ובניו ולנסוע עמם מקישינוב ולבל ימשך על הסאראי השני עין השודדים. פעמים באו השודדים ושברו ומגרו את הכול. בפעם השלישית באה כת אחת והרסה בבית וכת אחת הרסה בחצר. זו האחרונה נגשה אל הסאראי של האשה והבנים ושברו את הדלת בקרדומות. היו בין אלה השודדים ארבעה מכרים. חפצו להכות. התחילה הנערה להתחנן לפני המכרים על נפשה ונפש אמה. שהחזיקה את היונק על זרועותיה. הרפו מהן ואמרו לכו ואל תצעקו. לא נעשה לכם מאומה. ואם אין, נהרוג אתכם. כשפנו ללכת שבה הנערה ועוד אחות אחת. לראות מה יעשה לאביה. גייה אחת לא הניחה לנערה לשוב והשליכו אותה. — קמו וברחו וחשבו, שאביהן נסתר במרתף. לאחר רגעים אחרים שבה הנערה ומצאה את אביה מת בחצר. אשה אחת שהלכה לבקש את בעלה הנכחד ושמה צלב על צווארה והתהפשה שלא יכירוה והתהלכה בחצר וראתה שהרגו שם שנים (אחד מהם היה ישראל הנ"ל) והשני "חתן" — וחשבה על החתן שהוא בעלה. באה לאשת ישראל וצעקה: הרגו את אישך ואת אישי. הכסף נלקח. חבית יין אחת שברו. מיר האַבען געוואלט אוועקפֿאַרען, נאר מען האט נישט ארויסגעלאזט אויף דער גאס (רצינו לנסוע אבל לא נתנו לצאת לרחוב).

בעלה משרת בחנות גלנטעריי (סדקית). אביה, מחליס, גר ברחוב איזמאיל. כליל איז בא אלי אחי וספר לי מהנעשה בעיר והכהלה על דבר איסאק, כבוקר קמנה. אמר בעלי שנלך לראות מה נעשה ברחוב. כיון שאבי גר ברחוב מלא גזיזים, שב בעלי ואמר לי שרק נפצו החלונות בבית אבי. והנה בא גם אבא. בעלי ספר לי, כי ברחובנו עוד הפטרול וחשב שאין סכנה לילך ברחוב. זה, שלחתי את השפחה לקרוא גם את אמי ואחי וארבעת ילדיי שיבואו להסתתר אצלי. שבה השפחה ואמרה, שהם אינם חפצים ללכת, כי שם שקט. אבי ירא לשוב ולא מצא מנוח. חפץ לשלוח את בעלי ולא נתתי לו ללכת וחפצתי אני ללכת. לא חפץ אישי ורצה שילך הוא. אבל כיון שראה אבי שלבו מהסס, אמר לו שלא ילך. לבסוף הלך אישי עם אחי מוטיל גרינשפון. כיון שיצאו, התחילו הפרעות. אבא התחבא תיכף על העליה. והנה בא גוי אחד ומטאטא ומקל בידו. כיון שראיתי את הגוי, נסתתרתי עם שני ילדי (אחד יונק ואחד בן שלש) ועם המשרתת בקאמר (מחסן) מלא שפאים של נגר. אחר נתחבא שם גם מאטיל גרינשפון. הזג עם אשתו ושני ילדיי. כחצי שעה ארכו הפרעות בחצרנו בקולי קולות. אחר כך באו אל הקאמר בקול "הנה יהודים" ומצאו אותנו על השפאים ולא שנו אל הנשים וסחבו את מאטיל גרינשפון. התחיל מתחנן ולא שמעו. ובעודו בקאמר, תחבו את הסכין בצווארו. תחילה צעקתי ואחר כך לאחר שתחבו הסכין בצווארו נאלמתי מפחד. מאטיל לא צעק מאומה. אשתו של מאטיל ובני רצו אחר הרוצחים הסוחבים את אישה מחוץ לקאמר. בא אשכנזי אחד ולא נתן לה לצאת ואמר לה כבשפת יהודית: הרגעני, אישך עודו חי ודחפה אל הקאמר. אז התחילה לצעוק: אוי וי, אין לי עוד בעל והתפרצה החוצה. ישבתי עוד שם בשתיקה שלמה שלא אודיע ישותי עד שהושתק כמעט. הציצה המשרתת שלי ואמרה שהלבנים מושלכים בחצר. הצצתי החוצה וראיתי את אבא שהוא שולח ראשו מבעד לחור העליה. התחלתי צועקת אליו שלא ירד עוד וישב שם עד יעבור זעם. ונסגרתי שוב בקאמר. כפעם בפעם נגשה כתה אחרת של בוזזים פתחו הדלת וראונו. התחננתי לפניהם שיחוסו עלי והיו עוזבים אותי.

לאחרונה באה כתה אחת אל תוך הקאמר, מהרתי וישבתי על המפתן כדי שלא יתעללו בי אי אולי יראה איש ויצילני. התחילו שואלים ממני כסף. אמרתי שאין לי. ראו טבעת זהב על אצבעי התחילו שוברים אצבעי. התחננתי והסיריתי כעצמי את הטבעת ונתתי להם. עזבוני וסגרנו בקאמר... התפרצה כת אחרת וחפצה להתעלל בי. קפצתי אל הפתח והם סבוני. התחלתי מתחננת אליהם בכל כוחי. אמרתי להם ראו, הרי אני מעוברת. עזבוני וחפצו להתקרב אל המשרתת שעבדה בתוך הקאמר... התחלתי מתחננת על הנערה לאמר, שהיא אינה נערה בתולה, ילכו להם למקום אחר, והלכו להם. אחר כך בא קאצאפ [רוסי מרוסיה המרכזית] אחד גדול, פתח הדלת ועמד בפתח. ידו מאחוריו והסתכל בי. אמרתי שמא הוא חפץ לעשות לי רעה. התחלתי בוכה, צועקת ומתחננת. אמר לי: „אל תיראי כי לא אעשה לך כל רעה. עברתי ורציתי רק לראות מה נעשה כאן“. זה היה בערך בשעה שתיים. היוגן נרדם על זרועותי והילדה הקטנה חרדה ואני השתקתי אותה ובכתה וגנחה חרש. ראיתי שיש צרור ביד הקאצאפ. התחלתי מתחננת, אולי יש בידו דבר שיתן לאכול לילדי, הוציא מצרורו פת פסחא ונתן לשני ילדי ואכלו. רק כתי לא יכלה לאכול. והלך לו הקאצאפ. בא אחר כך עוד מולדבן אחד ופתח הדלת אז אמרתי אי אפשר עוד לשבת בקאמר. כי חרדתי על כבודי וחיי. התחננתי, ואמר לי שלא יעשה לי דבר. התחננתי אז שיוציאוני מן המקום הזה. אמר לי: „אנה אקחך? הלוא יהרגו גם אותי. הרוחב מלא בוזזים. לסוף רחם עלי. שאל אותי אם יש לי מכר נוצרי פה. אמרתי הן. ראה שראשי מלא נוצות. ראה קוסינקי [מטפחת] בחצר וכסה ראשי. לקחתי את היוגן, והמשרתת לקחה את

בתי על זרועותיה. הוציאנו מן החצר — והחצר היתה ריקה ושוקת — ותכף בחצר השניה נמלטתי, אף שעמדה בעלת הבית בשער. לא שאלתי אותה דבר והתפרצתי ובאתי אל ביתה ושם מצאתי שאר שכנותי. התחילו עוד הפעם פרעות ומהומות כחצרנו. במרתף שכחצנו שם היו 12 חביות יין. ושכרם ושתו לשכרה ברעש גדול. היתה בינינו שכנה אחת והתחילה צועקת ומתחננת אל בעל הבית המסתירנו שיתן סילם אל גג ביתנו שישברו הגכרים את הגג וירדו גם הם אלינו אל החצר שאנו נסתרות בה ולא נאותה אלינו. בעלת הבית הצליבה על עצמה מפחד ואמרה שיראה פן יהרגו אותה ואותנו יחדיו. לערב, כיון שנשחק ובכית היה צר, אמרו לנו שאם אנו יראות עוד לצאת, יכולות אנו ללון בחצר. אבל יראתי שלא יצטננו בני וברחתי לבית אחד שממולנו, מעבר לדרך. (ואל ביתי לא סרתי מפחד). הבית והחצר ההוא של נכרי וגרה שם משפחה יהודית אחת. דפקתי בחזקה והכניסוני ולנתי שם עד בוקר.

בבוקר בא אמי ובעלי שלן בבית אחי שירא לשוב וכל בית אמו והתחילו צועקים ובוכים שמצאו את ההרוגים שהושלכו מן הגג והיו מוטלים ברחוב ובחצר. יצאתי גם אני (כל הלילה בכיתי ולא ישנתי ורק לאור הבוקר הקיצותי מקל הבכי).

אנשים שחושדים בהם יהודים, שהם בעצמם נתנו לביתם

מראה-פרעות אחרי כן. כדי לקחת תמיכה

מעיד על זה. אברהם ראזענבערג:

(1) דוד ליב ראזענבערג, לו נפצו רק החלונות ואולי הגדיל זה מעט את נזקו כדי שיקח יותר תמיכה. ראיתי תחילה הארון עומד על מקומו ושלם אך כיון ששמע שנילכרשטיין נוסע, הפך את ארוננו — עתה הוא האחד שעושה עסקים בפרור — בוול. קבל 20 ר"כ ואומר שיקח עוד. 100 נותנים לו והוא מחכה ליותר (מעולם לא היו בידו מאה ר"כ).

(2) משה טעסלאווער. היה עני. בחנותו הקטנה לא היה סחורה גם בעד 50 ר"כ — הוא דורש 200 ר"כ וכבר קבל 40 ר"כ.

(3) שמואל בונשויער קבל 100 — מעולם לא ראה סכים כזה. הוא ליוועראנט [מוכר סוסים]. יש לו שותף געלד שידור [בעל כסף].

פוטערמאן — מעיד עליו ליב גרינגראז — שקבל 1000 מאדונא, 500 מהקומיטט והוא מבקש עוד.

על הבוינע [בית המטבחים]

אומרים על מאטיל בינדיוק ששמע שאמר הגורדוכי לגוים: בעיר מכים ושוחטים ואתם שותקים?

מאטיל בינדיוק היה סוחר תבואה. כסף לא היה לו, לו אשה ושלושה בנים ושתי בנות. לככירה 23 שנה ולצעירה 9 ולצעיר 13 שנה. גם עם רוצחו חי בשלום. ביתו לא בזוז כי בעל ביתו שמר עליו. הוא ירא להסתתר בבית בעל ביתו. יאף שחפץ להסתיר וברח עם כל ביתו אל הסאלאטאפני [מקום בישול השומן] נהרג בחצר הקישעטשני ואוואד [בית חרושת לנפיקים]. משפחתו גרה עתה בעיר. תמכו אותם על ידי הקומיטט. אומרים 300 רובל, ובני ביתו היו הפצים להתישב בארץ ישראל לעבד את האדמה. הבחורים אם ישארו, יכולים לעשות מסחר.

בעריל מאיר ווייכמאן

עיוור בעין אחת. החזיק חנות קטנה. "ער פלעג קויפן א פאָר הינער" [היה קונה זוג עופות]. עני, לו אשה, שני בנים ובת. בזוז כל ביתו, אותו פצעו עד מות ועיוורו את עינו

השניה... אומרים עליו שהתחנן לפני רוצחיו שימיתוהו אחרי שעיורו את עינו האחת. בעריל עודנו בבית החולים. ב"ב גרים בעיר אצל בתו הנשואה שנשארה לו מאשתו הראשונה. תמכו גם אותו על ידי הקומיטט. אשתו אומרת לעשות לה פרנסה בעיר.

בעריל צוגעס

מלמד, בן 64, איש שיבה, לוא אשה, שלשה בנים, שנים צובדים על הקישעטשני זאיו. קישעטשניקים [נקניקאים] ואחד באמריקה, חזן יפה קול, ושלוש בנות. אחת אלמנה ושני בנים. עובדת בפראשעטשנע [מכסה], אחת כלה, ג"כ עובדת בפראשעטשנע באודיסא ואחת גרה בפילין אצל אישה בוכהלטור [פנקסן]. בעת הפרעות התארתו כביתו האלמנה נבניה והכלה ובנו הבחיר (בנו השני נשוי וגר לבדו על המאלע). בעריל זה היה מלמד התינוקות של יהודי הפרור, (חדרו "ערבוביה", עד רש"י וכתובה רוסית). תלמידיו היו בערך 12—14 והיו לו כערך 200 ר' בזמן. הכנסה אחרת לא היתה לו. איש בעל צורה וזקנו מגודל. כחמש עשרה שנה גר בפרור וכל הגרים שם כבדוהו. איש חכם ויועץ גם לנוצרים בעסקיהם. בעת הפרעות נסתתר בעריל עם כל היהודים בחצר הקישעטשנע ובני ביתו ברחו ונתחבאו אצל גוי אחר. בנו הנשוי (אהרן) ברח עם אשתו ושני ילדיו (ילדה בת חמש שנים, ילד בן שלוש שנים) השדה על ההר והושיב שם את ילדיו על ענפי העץ, הם צעקו: "אוי אבינו, הסתירנו". וגם את אשתו המעוברת בחודש השמיני הושיב על ענף עץ נמוך. והוא עלה על ראש העץ והביט איך שוסים את אנשי הפרור. לכן זה נתנו תמיכה מאה רובל. פצעו את בעריל המלמד והתעללו בו ובאשתו גולדה. בעריל זה עודנו שוכב בבית החולים. הרופאים אומרים שאם לא ירוח לו על ידו השבורה ישלחוהו לאודיסה. קבל כתמיכה 125 ר"כ.

אברהם קאנאן

בערך 45 שנה. "מסחרו" כצים וכו'. לו אשה ושני בנים. אחד בן עשרים, פועל קוליעסניק (עושה עגלות) ואחד בן 13 שוליא דנגרא. בעת הפרעות נמלט עם 6 בני ביתו לחצר הקישעטשנע. ביתו בזוו. ברח פציע מן החצר עם אשתו ועם בנו הקטן (הבכור ברח תחילה). לעת ערב התהלכו בפרור והתחננו לגויים שיאספום אל ביתם ללון ולא קבלום. קמו והלכו העירה יחד עם קאנארסקע. בדרך נרצח (הוא הלך בדרך וקאנארסקע בדרך מסילת הכרזל וקאנארסקע לא יכול לראות בהרצחו) את אשתו פירל אנסו והנער ברח. תמיכה לא קבלה. האשה גרה בעיר. ווי זי בייט זיך איין נעכטיגט זי. מען זאל זי ארויסנעמען קיין פאלעסטינע מיט די קינדער וואלס זי אויך געפארען (לנה במקום שנותנים לה ללון. אילו היו לוקחים אותה עם הילדים לארץ ישראל היתה נוסעת).

שלוש גרינבארג

65 שנה. אשה, בנו הבכור שלוש בנות. לצעירה 12 שנה. היה מחזיק בית מרוח של יין ועושה מסחר תבואה. איש אמיד. בביתו ובמרתפו שברו 13 חביות יין, נשארו שתי חביות לא גדולות. יש לו בית מרווח על הפרור שהיתה שוה 100 ר"כ. גר בפרור כ"כ 32 שנה (הבן מספר ואומר: שנמצא אז ביסודו של התנור כעין חזר והיה בו מלמעלה 2500 מזומן. השוסים שברו את התנור והוציאו את כל הכסף (במטבעות של זהב. המקום לא היה ניכר). בעת הפרעות נסגרו כולם בבית ועמם גם שכנם יעקב רויזנבארג וביתו. כשפרצו כשעה זו אל הבית יותר ממאה שוסים. התנפלו תכף על שלום ופצעו בראשו והדם נשפך על כל פניו ואז התנפלתו אני [הבן] עם אחותי אל בין הרוצחים להציל את אבינו. הגויים הכו אותנו בגזרי עץ על גבינו. את אחותי פצעו באזנה. אבל אנחנו לא השגחנו והוצאנו את

אבינו החוצה מאחורי הסאראי ונפל מתעלף. אמא עם אחיתי השניה ברהה דרך פתח אחר ונסתרה כבודקע [סוכה] אצל הסטארשע ראבאטשי (הפועל הראשי) רחוק מביתנו כשתי וויארסט. ושתי אחיותי הקטנות דרך דלת אחרת (אחת 11 שנה ואחת 16 שנה). אני ואחותי חבשנו את ראש אבא (השומים היו עסוקים בבזה. הם בקשו את הכסף הטמון, והתפרצו אל המרתף לשתות יין). אבא ברח לגוי אחר ונסתתר שם בעליה; גוי זה היה „שענקער“ [מוזג] בביתנו כשלוש שנים וגויה זקנה אחת שהיתה מוכרת אצלנו בשבת בשנים שעברה. באה והפשיטה מעליה שמלה והלבישה את אחותי ומטפחת הסירה מעל ראשה שהיה עטוף בטיסטומט וכרכה ראשה ואמרה לה שתביאה למקום בטוח ורצה אתה בשדה. גם כמי הבוטשאק עברו וברפשו עד שהגיעו לזאוואד של ריידעל ושם בקשה הגויה את הקונטרוליאר וקבל את אחותי ללון בביתו [בית הקונטרוליאר היה מלא יהודים]. בדרך פגשו בהן השודדים וחפצו להרגה. שראו אותן השקצים העובדים ופגשו בהן ושאלו את הגויה האין זו יהודיה? ואמרה הגויה: זו בתי — ואנו הולכות שם ושם כי מתה אחותי.

ואני בעצמי ברחתי לשכן אחר שהראה לי להסתתר בזימליאנקע (מערה) ולנתי שם. שתי אחיותי שברחו לכדן ברהו לבענדער. שכן אחד ציון בענצקאווקי שברח עם ביתו אל התחנה. לקח גם להן שני כליעטים [כרטיסים] ונסעו לבענדער. מבענדער שלחו לנו אחיותנו מכתב שהן בביתו של ש"ב של אבא.

לעת עתה לא קבלנו עוד שום תמיכה. מבטיחים לנו שיתנו לנו — ואין לנו במה לתקן את ביתנו, אומרים לנו לתקן מחדש את ביתנו שיהיה ראוי למכירה. היינו חפצים לצאת מכאן, להתישב אם אפשר בפלסטינה „אבי נישט אַנקוקען קישינוב“ [רק לא לראות את קישינוב].

(ענין זה של פליסטינה יש לחשוד שהוא נאמר רק כדי למצוא חן בעיני המאספים. יש ידיעות שהם נמשכים לציוניות).

(המשך בחוברת הבאה)

הרקע הכלכלי של תחום המושב ליהודים ברוסיה*)

עם סיפוח הרוב הגדול של יהדות אירופה לתוך תחומיה הפוליטיים של האימפריה הרוסית בסוף המאה הי"ח משתנים שנוי יסודי מצבו ורציפות התפתחותו של החלק הגדול והפעיל בעם היהודי, שהיה העשיר מבחינה תרבותית והפורה מבחינה רוחנית. מכאן ואילך מתחילה גם פרשה חדשה לגמרי בגורלה של האימה כולה. שכן במשך מאה שנה ויותר ייצגה עמה היהדות הרוסית את הסקטור הגדול ביותר בכמות ומבחינה ביאולוגית את הפורה ביותר של העם היהודי. וסקטור זה תפס במשך יובל שנים ויותר מקום בראש בכל הניגע להתעוררות לאומית-מדינית וליצירה תרבותית-רוחנית. כל זה בא כתוצאה מן התנאים המיוחדים במינם, שנוצרו עם סיפוחם של חלקים גדולים מפולניה על שני שלישים כערך של יהודי פולניה מלשעבר לתחומיה של רוסיה.

התנאים החדשים שנוצרו אך עתה, לא דמו כלל לתנאי-ההתפתחות היעילים והטובים מאד שאצל קבוצי היהודים הקטנים, שקמו בארצות אירופה המערבית המפותחות יותר, מקום שם נבלעו עפי"ר חלקים יהודיים קטנים על ידי המעמדות האזרחיים הגדולים מהם; גם ההסתגלות הכלכלית לא היתה שם מלווה ביסורי התערות וקליטה רוחניים בתוך הסביבה הזרה, ולפיכך גם האמנציפציה הביאה בעקבותיה את הרוב האפשרי של תוצאות חיוביות ושליליות.

תנאים אלה לא היו דומים גם למצב שבארצות אירופה המרכזית, מקום שם היתה ההתפתחות הכלכלית חלשה הרבה יותר מאשר באלו שבאירופה המערבית, אך חזקה עד כדי הודקקות להן השוטף והצבור ולכוחות-המסחר הזרזים של היהודים, שמספרם כבר גדול היה מזה שבמערב אירופה והשטח הכלכלי התפוס בידיהם היה רחב וגם חשוב ומכריע יותר; ומטעם זה היה שוויון-זכויות מלווה כאן כמהומות חוזרות לסירוגין ומעולם לא הגיע לשלמות כזו כמו בקבוצת המדינות הראשונות, אולם התנאים ברוסיה היו גם רחוקים מאד מן המצב הקודר והנואש שהמונים גדולים של יהודים היו שרויים בו כממלכת פולין והפיאודאלית, שעמדה במול התפוררות כלכלית ומדינית; אמנם היהודים כבשו כאן ענפי כלכלה שונים ורבים וגם יצרו סביבה כלכלית-חברתית משלהם, אבל הסיכויים להתפתחות נוספת היו כאן דלים וקלושים מאד.

התנאים הכלכליים ברוסיה הבטיחו סיכויים טובים ועשירים יותר בהתפתחות, אבל למעשה נתנו הרבה פחות מזה. כאן, ברוסיה, נוצרו תנאים מיוחדים שעזרו להמונים רבים של יהודים להשתחרר ולצאת מן המצב חסר-הסיכויים שבפולין מהמאה הי"ח, אבל לידי גיאות ועלייה משגשגת כפי שחשו בכוח וחזו זאת כאילו מראש לא הגיעו אליהן אלא חלקים קטנים מאוד של יהודי רוסיה. שכן רק שכבות מצומצמות, ובייחוד הבורגנות הגדולה והאינסלינגנציה המקצועית — שתי השכבות שרוסיה הגדולה הודקקה להן הודקקות יתירה — חרגו ממסגרות הגיטו, שנוצר מיד לאחר שהיהודים הפולניים, נדחקו ופרצו לתוך אזוריה המפותחים יותר של רוסיה. אולם דבר זה היו לו גם צדדים חיוביים:

*) סרק מתוך מחקר מקיף וכולל יותר.

השכבה הדקה של האינטליגנציה המודרנית והסמועה במקצת היתה דייה כדי לפעול כגורם מעורר ודוחף בשביל המונים של יהודים גדולים ומרובים יותר, אך לא היה בכוחו להרוס ולפורר את המוסדות היהודיים ואת קנייני הרוח ההיסטוריים שהבו שורש עמוק במסורת הדורות. ההמונים הצפופים של בית ישראל אשר מעצם ההתחלה נהדפי לתוך מסגרותיהם ותחומיהם ההיסטוריים, מהיותם כבולים במגמות ההתפשטות ומבודדים בידוד תרבותי מאותו חלק של האימפריה הרוסית שהיה בה מן הכוח המטמיע הגדול ביותר — המונים אלה ריכוזו את כל מצבר מרצם המשומר על אמצעיפאציה רוחנית, המשך ורציפות שבהתפתחות ועל חבור ערובין אורגאני בין ירושת הדורות ותרבות הנכר. ככל שהתפשטות גדלה והלכה, לא דיללה זו את האוכלוסין היהודיים ביישובים ההיסטוריים שצצו ועלו שם, אלא הוסיפה על אלה ובשכנותם הסמוכה מרכזים חדשים והצטברויות חדשות של יישובים יהודיים צפופים; שכן התפשטות זו פנתה בעיקר בכיוון לרוסיה החדשה. ומתוך כך לא היה בה משום לדולל והתרופות של יישובי היהודים הישנים אלא מן ההרחבה, כדי לטהר את האווירה ולרעננה.

על אדמת רוסיה המיוהדת במינה קמה ונוצרה היהדות הרוסית, שהיה לה במידה רבה מאוד משוויי-משקל הרוש שבין ירושתה העצמית משלה ולבין ההשפעה של תרבות הנכר — שוויי-משקל שהוא קובע ומכריע כל כך לגבי חיים לאומיים הרמוניים פחות או יותר.

רוסיה הגדולה כבר היתה בסוף המאה הי"ח אימפריה גדולה עם למעלה משלושים מיליון תושבים — פי שלושה מאשר באנגליה ובפרוסיה ופי שנים מכצרפת. אולם זו היתה אימפריה ממין אחר לגמרי מאשר זו של אירופה המערבית ואחרת לחלוטין גם מן האימפריה הגרמנית המאוחרת של אירופה המרכזית. המושבות של רוסיה, ובמושבות גדולות הכתוב מדבר, היו לא מעבר לים, כמו אלו של אנגליה וצרפת. אלא כבייתה בתוך תחומיה פנימה. גם מבחינה גיאוגראפית לא היתה רוסיה לחוצה ודחוקה בין אירופה המערבית והמזרחית כדוגמת גרמניה, שהתפשטותה נתקלה תמיד בהתנגדות גדולה מצד צרפת מעבר מזה ומצד פולניה ואחר כך רוסיה מעבר מזה. רוסיה היו לה מסביבה, באסיה וגם באירופה. שטחי ארץ רחבים, שהתהוו ממש שיספחום לתוך אימפריה גדולה ואדירה; בשכנותה שכנו גם עמים, שמבחינה עמית והיסטורית היו קרובים אליה יותר מאשר לאותן הממלכות שהכבירו עליהם את עולן והיו כפופים לשלטון. אני מתכוונים כאן למדינות אוקראינה, רוסיה הלבנה והחדשה, שהיו כפופות לממשלות פולין וטורקיה.

עוד בתחילת המאה ה"ט"ז מרחיבה האימפריה הרוסית יותר ויותר את גבולותיה וכובשת שטחי קרקע עצומים וחדשים; שטחים אלה מאוכלסים לעתים קרובות מאוד באוכלוסין מעטים, אבל לעתים קרובות ארמנם עשירה במחצבים ופזורים מאור. במאה הי"ז קבלה רוסיה את סיביריה. במאה הי"ח נכנסה רוסיה במלחמה הגדולה וההיסטורית עם שכנותיה החזקות — טורקיה, פולניה ושווריה — והיא מתרחבת התרחבות עצומה על חשבונן של אלו. ומלחמה זו מתחדשת ונמשכת במאה הי"ט, ושטחה של רוסיה גדל במאתים שנה אלו יותר מכפלים. רוסיה נתעשרה עתה במרגליות יקרות נוספות כמו קאוקאז, רוסית החדשה וביסאראביה. היא גם מקבלת, נוסף לכך, שני שלישים מממלכת פולין, את כל התחום הבאלטי, את אסיה התיכונה ואת פינלנדיה.

תוצאותיה של התפשטות פנימית זו של רוסיה היו אחרות לגמרי מאלו שבאו בעקבות התפשטותן החיצונית של ארצות אירופה המערבית. שכן התפשטות פנימית זו פעלה את פעולתה במידה רבה מאוד על מצבם ורציפות התפתחותם של היהודים באימפריה הצארית. במקום להרשות לאוכלוסי היהודים שנתרבו בינתיים בתוך הממלכה את הכניסה

לפלכי רוסיה הגדולה המפותחים יותר, כיוונה ממשלת הצאר את שאיפתם ורצונם של ההמונים לצאת ולהגר מהמקומות הפולניים לקראת הפלכים דלילי-האוכלוסין של רוסיה החדשה (של יאקאטיירינוסלב, חרסון, טאבריה) וביסארביה. שלושת הפלכים הראשונים מן השנת 1772 רק 50,000 תושבים בערך; בשנת 1790 כבר היו בהם כ־600,000; ב־1844 — 2,353,951; ובשנת 1897 כבר היו 6,295,076 וב־1913 — 8,840,200. ובאופן מקביל לכך גדלה האוכלוסיה היהודית: בשנת 1772 — אפס; ב־1800 — מאות אחדות בלבד; ב־1844 — 46,312; ב־1897, כבר היו 501,750 ובשנת 1913 — קרוב ל־700,000. היהודים היוו בשלושת פלכים אלה בשנת 1800 את החלק העשירי של אחוז אחד, אבל ב־1913 כבר היוו 8 אחוזים בערך.

שלושה פלכים אלה סמוכים היו למקומות שהיו צפופים עוד משכבר הימים באוכלוסין יהודיים, כגון פודוליה, וולין ופלך קיוב. בשל גידולה של האוכלוסיה הלא-יהודית, שהפכה עד מהרה את אזוריה של רוסיה החדשה למחסן התבואות של רוסיה ולמרכז ייצואן היתה לה לאוכלוסיה היהודית שהגרה לכאן מקרוב האפשרות להתרכז בערים גדולות ולא להתפזר בכפרים ובעיירות.

בהשוואה לארצות אירופה המערבית היתה רוסיה ארץ מפגרת ופרימיטיבית ולא יכלה בשום פנים ואופן להתמודד אתן בשווקי-העולם הבינלאומיים. אולם ביחס לארצות המפותחות שכבשתן מידי העמים השכנים, היתה רוסיה הגדולה מדינה מפותחת יותר — ולא רק ביחס לקאוקאז ולאוכלוסיה הדלילה והבלתי צפופה של רוסיה החדשה, אלא גם ביחס לפולניה שהיתה בשכנות קרובה כל כך לאירופה המרכזית. הפרופ' יאנושול כותב: „נכון הוא בהחלט שבמאה הי"ח, בתקופת ההמצאות הטכניות הגדולות, היתה עדיין פולין ארץ אגררית לחלוטין, עוד יותר אפילו מאשר רוסיה של הימים ההם“.

לאחר מכן החלה פולניה מתפתחת יותר מבחינה תעשייתית וככמה פרטים עלתה אפילו על רוסיה הגדולה, אבל בעת חלוקתה של פולין היה לה כבר מעמד סוחרים גדול באופן יחסי משלה וגם תעשייה בורגנית משל עצמה. והיתה זו אמנם בורגנות ממין מיוחד שהיתה לרועץ ליהודים ולא לסוחרים. הבורגנות התעשייתית ברוסיה באה ממעמד האצילים („דוריאנסטב“) וממעמד הסוחרים („קופצסטב“), שתי קבוצות סוציאליות אלו לא הצטיינו ברוסיה לא ביזמה יתירה ולא בשאיפות גדולה. והדברים אמורים ביחוד לגבי מעמד האצילים.

וצריך להביא בחשבון, שרוסיה לא ידעה את ההתפתחות העירונית מימי-הביניים של המסחר והמלאכה וגם של התעשייה ולא היה לה מעמד בינוני גדול כמו בשאר ארצות אירופה. אולם דבר זה היה בעוכריה של רוסיה — במדינה זו לא נתחוללה משום כך מהפכה אורחית ולא זכתה אפילו במאה העשרים לאוכלוסיה עירונית גדולה — בשנת 1796 היה מספר האוכלוסיה העירונית ברוסיה רק 4.1%; ב־1897 — 13.0% (בדוהק³). ברוסיה לא היה מעמד אורחתי גדול כזה, שיהלחם את מלחמת שחרורו ושיעשה גם נפשות מבין היהודים למלחמתו זו כפי שאירע כגון זה בצרפת, גרמניה, אוסטריה והונגריה. שכן יהודים לברם אינם יכולים בשום מקום להילחם על זכויות — הם יכולים אך ורק להצטרף ולהילחם ביחד כשהאינטרסים שלהם מזדהים עם אלה של רוב האוכלוסין. עובדה זו קבעה גם את אופיין של המהפכות הרוסיות במאה העשרים, ששם לא גושר התהום המעמדי שבין הבורגנות הגדולה ולבין הפרוליטריון והאכרים הדלים על ידי שכבה רחבה של מעמד בינוני. שיחליש את הסתירות והניגודים, יעשה פשרות וימצא את שביל הזהב כמו שראינו זאת באירופה המערבית. אולם מכיוון שהיהודים היו אפילו באחרית המאה הי"ט ובתחילת המאה העשרים עם של מעמד בינוני לחלוטין, לפיכך נשארו ברוסיה זמן רב יותר משוללי זכויות ומבודדים משאר האוכלוסין מאשר באירופה המערבית והמרכזית.

השכבה הדקה של המעמד הבינוני ברוסיה הגדולה, אימה גדולה של ההתחרות היהודית נפלה עליה, ואימה זו עברה גם על המעמדות הגבוהים שהיתה להם השפעה גדולה על התחוקה של השלטונות הצאריים. להלן נראה, שבמידה שהבורגנות התעשייתית של רוסיה הגדולה מעוניינת היתה במרץ היהודי לשם הפצת סחירותיה במדינות הספר, ביצעה וגם השיגה זאת אצל הצארים הרוסיים האדוקים שהיו חדורי שנאה כבושה ליהודי הבלתי מאמין ו"חסר האלהים". ברם, במידה שמעמד הסוחרים של רוסיה הגדולה פחד מאימת ההתחרות היהודית, השיג גם אצל אותם הצארים עצמם, שהיהודים לא יורשו לסחור בשווקי רוסיה הגדולה.

אצילות-היהוש של הבורגנות התעשייתית וחלקה הגדול של הממלכה בהתפתחות התעשייה ברוסיה הביאו לידי כך, שמעמד התעשיינים כאן לא היה כה פעיל. תוקפני ושאפני עד כדי כך שילחם על תנאים רחבים וחפשיים יותר להתפתחות המסחר והתעשייה כמו באירופה. עצלה היתה מבחינה פסיכית ומחונכת על הענקות (סובסידיות) והגנת תעריפים מצד הממשלה. בזמן חלוקתה של פולין זכתה חרושת התעשייה להישגים גדולים ברוסיה הגדולה, אבל אלה לא היו הישגים בשוק הבינלאומי. מקום שם דרושים מרץ, דעת-העולם, קשרים בינארציים, מוסדות אשראי ומחזורי הון שוטפים — יתרונות וסגולות שעמדו להם לישראל במידה גדולה עם האמנציפציה באירופה המערבית והמרכזית. השוק הרוסי קטן וצר היה, פנימי ומוגן על ידי הממשלה ובנוי בעיקר יותר על צרכיה של זו מאשר של אלה של השוק החפשי.

טוגאן-אראנובסקי, אחד מהבקיאים הגדולים של החרושת הרוסית, כותב: "עם עלייתה של יקאטרינה השניה על כסא המלוכה היו ברוסיה (למעשה רוסיה הגדולה. — י. ל.) 984 בתי-חרושת ובשנת מותה כבר היו 13,161". וא. ליאחוב כותב: "שני גורמים סייעו להם לדווריאנים לכבוש את בתי-החרושת: תפקידה המדיני של ה"דווריאנסטו" והרכוש של עבודת עבדים, שהיתה אז הון חשוב ויקר-ערך. הן-העבודה של ה"דווריאנסטו" חשוב היה מהון הכספים של מעמד הסוחרים". והוא מספר באריכות, איך ייסדה מקודם הממשלה עצמה בתי-חרושת כדי לייצר הכל בשביל הצבא, אבל אך זכתה ה"דווריאנסטו" להשפעה מדינית, מיד קיבלה את הזמנותיה של הממשלה וניתנה לה גם הזכות להעביר בבתי-החרושת עבדים כמו במשק האגרארי.

אין אנו יכולים כאן להיכנס בעני הקורה של המחקר המדוקדק והמפורט לפרטי פרטי כיצד השפיע מוצאה זה של החרושת הרוסית על הגורל של רציפות ההתפתחות הרוסית, אבל בשבילנו חשוב הדבר רק במידה עד כמה שזה השפיע על האמנציפציה של יהודים ברוסיה — שכן שם חסר היה אותו מעמד אורחי מהפכני, שנלחם באירופה לחופש וקלט ממילא את היהודים עם שאר כל הנערים.

נעבור עתה לתחוקה הרוסית בענין השתתפותם של יהודים בחיים הכלכליים — פירושו של דבר הוא ממילא לעבור גם לאותם השלבים והצעדים האיטיים והמדודים מאוד שנעשו בכל זאת ברוסיה בדרך לאמנציפציה שזכו והגיעו עדיה סוף-סוף רק בשנת 1917.

1. גרודובסקי, פקיד רוסי גבוה חשוב, מחסידי אומות העולם ושהיה בעד בטולו של תחום המושב, פירסם בשנת 1886 ספר בשם: "זכות המסחר ושאר זכויות היהודים ברוסיה". מאחר שכתב ומילא 345 עמודים הוא בא לבסוף לידי מסקנה, שבתחוקה הרוסית בנוגע ליהודים צטטברה ונערמה ערימה של גזרות ופקודות סותרות ובלתי-הגיוניות שהן חסרות לגמרי את ההבנה של תעשיית-המסחר ושל הענינים הכספיים של הממשלה".

והי חוות-דעת חריפה ובלי ספק גם צודקת לחלוטין, הפובליציסטן היהודי-רוסי המפורסם בדורו, אליהו אורשאנסקי, הקדיש את כל עבודת-חיוו כדי להוכיח את ההנחה.

שהיהודים הם למרות כל ההגבלות מועילים מאד בשביל רוסיה, אבל הם עשויים להיות מועילים פי אלף אלו נפתחו לפניו שטחיה הרחבים והגדולים של האימפריה הרוסית הגדולה. והוא לא היה היחיד שקבע הנחה זו. ואעפ"כ לא נסתייעא מילתא. במשך הימים הצליח אמנם להציל פרורים ופרורי פרורים של חופש, אבל חופש תנועה מלא לא היה שם ליהודים עד שנת 1917. לפיכך אין לכחד, שבחקיקה הרוסית של אלפי הגבלות והמלאה אפילו הרהורי-חרטה על מתן קטעי חריות והתפשרויות שבהכרח ומתן רשות-כניסה ליהודים למקומות שקודם מכן אסור היה להם אפילו להראות שם את קצה-חוטמם — כל אותן הקפיצות העקלקלות של החקירה הרוסית בנוגע ליהודים מעוררים רושם מצחיק ומזור מאד. ואף על פי כן סבורני שאפשר לקבוע בכל זאת אי-איו חוקיות מסוימת בהתפתחותה של תסכוכת החקיקה הרוסית.

קודם כל צריך לקבוע, שלמרות כל הדלוגים האלה בחוקה הרוסית, תמיד כתוצאה מכך לא נתמעט החופש. וזה כמובן רק כשוקרים ומשווים במידת מה תקופות ארוכות יותר. והשניה, אין כל ספק בדבר, שתמיד קבלו הקלות והנחות מהר וקל יותר איתם היסודות של האוכלוסיה היהודית שהיה לאל ידן לקנות סחורות ולהפיצן בארצות הספר של רוסיה, מאשר אלה שיכלו לעשות מתחרים להם במכירתן. שלישית, ההון היהודי הגדול לא סבל כמעט לחלוטין והשתמש ביד רחבה בכל התקלות וההנחות אפילו כשהריאקציה הרוסית התפרעה וגרשה יהודים עניים מן הכפרים ובעלי-מלאכות יהודיים מן הפלכים המרכזיים שברוסיה הגדולה. רביעית, זה חשוב מאד, ככל שהתעשייה והמסחר רבו וגדלו ברוסיה, וככל שהיא נמשכה יותר ויותר לתוך מאבקי-ההתחרות בשוק הבינלאומי, והאוכלוסיה העירונית גדלה אף היא ועמה נוספו ממילא גם המעמדות האורחים העירוניים, בה במידה. הרי הושמעו יותר ויותר דעותיהן של מועצות עירוניות וכנסים על בטולו של תחום המושב היהודי ועל מתן אפשרות מלאה ליהודים להשתתף בהתפתחות הכלכלית של רוסיה.

יותר נכון יהיה לומר, שעם גדולו של המעמד הבינוני ברוסיה נשמעו שתי טענות ניגודות זו לזו. בדיוק כמו שהיה בגרמניה. אלה טענו, שההפסד שהתחרות היהודית תביא עמה יצא פעמים רבות בשכר ההתפתחות הכלכלית של רוסיה שתכוא כתוצאה מההשתתפות של היהודים, ואלה שפחדו פחד מות מפני ההתחרות היהודית, צעקי חסם עוד בימי אלכסנדר השני, מיד בתהילת הרחבת זכות הישיבה של היהודים, וטענו, שאם ירשו ליהודים את הכניסה לרוסיה המרכזית יתפסו הללו את כל המסחר והתעשייה בידיהם. ולמעשה הרי היו להם ליהודים ברוסיה בימי הצאר הריאקציוני ניקולאי השני יותר זכויות מאשר בימיו של הצאר הליבראלי אלכסנדר השני, ולא מחמת שלבו של הצאר היה טוב דוקא ליהודים, אלא למרות שנאתו הכבושה לישראל מוכרח היה בעל כרחו להיענות לתביעות ההתפתחות של המדינה.

עוד לפני חלוקת פולין הראשונה (1772) התירה הקיסרית יקאטרינה הגדולה ליהודים להתיישב ברוסיה החדשה, היא נתכוונה ליהודים מארצות זרות, כי מספר היהודים ברוסיה לפני חלוקתה של פולין היה דל מאד — רק כאלף נפשות בערך. הם ישבו בעיקר ברוסיה הקטנה (בפלכי טשרניגוב ופולטאבה ובעיר קיוב), והיו מפוזרים בבורדים ויחידים על פני כל רוסיה הגדולה. לפני חלוקתה של פולין, כלומר לפני שנשקפה הסכנה של "השטפון היהודי" הגדול וההמוני היתה רוסיה בכלל גוטה לכך להרשות כניסתם של יהודים, ודוקא בשל אותן הסיבות עצמן שהניעו כשעתו את קרומול לתת רשות כניסה ליהודים לאנגליה ואת מלך פרוסיה להזמין יהודים עשירים מוינה לבוא ולהשתקע בבראנדנבורג. ביום הראשון או השני להכתרתה (1762) ביקרה יקאטרינה בסינט, שאותה שעה נשאו ונתנו שם בענין מתן כניסה ליהודים לרוסיה. כל חברי הסינט היו כולם, בדעה אחת,

שצריך להרשות כניסת יהודים לרוסיה משום שהם עשויים להביא עמהם תועלת למדינה. רק הקיסרית נמנעה מלחנות דעתה. אולם כאשר חבר הסינאט אודייבסקי הגיש לה את החלטתה של הקיסרית יליזאוויטה פטרובנה, שאמרה: „אני רוצה שום תועלת משונאיו של ישר“, בקשה ייקאטירינה לדחות בעיה זו לזמן אחר).

עצם דחייתה של שאלה זו לזמן אחר, או יותר נכון, החלטת הסינאט שנתקבלה פה אחד, היה בה משום אות לטובה שבישר את הפסקת רציפותה של המסורת רבת-השנים של הצארים הרוסיים שלא לתת כניסה ליהודים לארץ הפראבוסלאווית הקדושה ולגרש את היהודים המועטים במספרם שהערימו על ההגבלות והתגנבו לתוכה באיוו דרך שהיא, או שנצטרפו לה לזו על ידי העברת חלקים מסויימים של פולין לרוסיה עוד לפני חלוקתה של ממלכת פולין.

בפקודה של ייקאטירינה (1767), ששימשה יסוד לכל מדיניותה של קיסרית זו, נאמר בפירוט: „על השוויון והזכויות של כל האזרחים ללא הבדל עם ואמונה“). כוונת הדברים היתה, שהיהודים המועטים הנמצאים ברוסיה יש להם כל הזכויות יחד עם שאר כל האזרחים. וכך היה למעשה פחות או יותר, משום שהאדמיניסטרציה המקומית לא היתה קשורה תמיד לפקודה זו. מבחינה עקרונית על כל פנים הכירו או כניסו הכל בשוויון הזכויות. בשנת 1769 התירה ייקאטירינה ליהודים פולניים להתיישב ברוסיה החדשה, ויהודים פולניים נענו לתיתר זה. בשנים 1777, 1776 ו-1778 פנו מספר קהילות בפולין אל משרד הפלך הרוסי החדש שהקים זה מקרוב וביקשו שיוורשו להם להתיישב שם ולהיות לנתינים רוסיים. הם בקשו הקלות והנחות שונות, כגון שחרור מתשלומי-מסים בשנים הראשונות, ממכס גבולות בעד יבוא סחורות, חופש דת, זכות לשאת להם נשים מבנות ישראל בפולניה וזכות לבתי-קברות מיוחדים. השלטונות הרוסיים נענו עד מהרה ואף הם העמידו מצדם תנאים, שבאי-כוח הקהילות הרוצים להגר יביאו הוכחות ברורות שכל אלה האנשים מבני דת ישראל שיעברו להשתקע, בני אדם מהוגנים הם ואינם פושטי-יד והם באמת בעלי הון (שאפשר להשתמש בו לתכליות מסחריות שונות), או שיש בידם איזו אומנות שהיא⁹). כאן לא מדובר איפוא על התישבות חקלאית אלא בהגירה בכלל ובעיסוק בכל מיני פרנסות.

בקשות אלו הגישו יהודים מפורוליה, מן האזור הבאלטי, הסמוך לרוסיה החדשה. מתוך בקשה אחת משנת 1776 שהוגשה על ידי קבוצה גדולה של יהודים מתברר, שנהירים היו להם מקומותיה של רוסיה החדשה, הם ידעו את אקלימם ואת יתרונות האדמה בחלקים מסויימים של רוסיה החדשה, שהרי הם פורשים בשמות המקומות שברצונם להתיישב בהם ולעסוק שם בחקלאות, הרשות לכך ניתנה להם ברצון ונתמלאו גם רובי משאלותיהם וביחוד החשובות שבהן, ובתוכן גם חופש הדת ושאר דרישות עקרוניות חשובות.

ברור איפוא שלעקרון: אסור ליהנות הנאה כלשהי מ„אויבי ישר“ לא היה כל ערך והתעלמו ממנו מיד כשתתי המעשה דרשו זאת.

ואפילו עוד קודם לכן, בשנת 1764, פקדה הקיסרת על הנסיך דשקוב, שעמד אז עם הצבא הרוסי בליטא ובפולניה, ש„יקח תחת תסותו יהודים פולניים ואחרים שיצהירו שיש עם רצונם לעבור לרוסיה החדשה“¹⁰).

בשנת 1772 קיבלה רוסיה את רוסיה הלבנה, מקום שם חיו בערך 75,000 נפש מישראל. מספר זה כבר רחוק מדי הוא מהקבוצות הזעירות של יהודים שרצו למשוך אותם להתישבות ברוסיה החדשה, ליישב סביבה שכמעט לא היתה מאוכלסת כלל. ומה אנו רואים כאן? המודעה שהתנוססה בעריהם הכבושות של פלכי רוסיה הלבנה ושצריכה היתה להרגיע את האוכלוסין ולעורר בהם אתה לשלטון החדש, מצאה לנחוץ שלא להסתפק

בדבורים הכלליים המכוונים לכל התושבים כולם. אלא היא חושבת לנכון להזכיר במיוחד את היהודים ודוקא לטובתם: „מובן מאליו שגם קהילות היהודים הנמצאות בערים ובמדינות המסופחות לאימפריה הרוסית, לא יפסידו את זכויותיהן ואת חרותן שקבלון לפי החוק, משום שאהבת-האנושות של הקיסרת איננה מרשה להוציאן מכלל החסד ומן הטוב שעתיד לבוא תחת שלטונה המכורך של הוד מעלתה“⁽¹⁾.

זה לא היה יותר מדי, משום שהיהודים שישבו בערים הפולניות לא נהנו מזכויות יתירות, אולם לא ארכו הימים ואירע דבר שהוכיח כי הקיסרית מעריכה את היהודים כ„אותו אדם מן המעמד הבינוני, שהממלכה מקווה שטובה גדולה תצמח ממנו“, כפי שאמרה ב„אוקאז“ שלה עם עלותה על כסא המלוכה. קבוצת יהודים מרוסיה הלבנה בקשה לרשום אותם במעמד הסוחרים („קופטשסטו“), וזה הביא להם זכויות והנחות רבות. בקשתם נתמלאה, והיהודים קבלו בכלל אותן הזכויות שהשווים במעלה אחת עם האוכלוסין הנוצרים. היהודים השתמשו ביד רחבה בזכות זו, ובשנת 1784 היו עשרה אחוזים מהאוכלוסיה היהודית שבפלך מוהילוב רשומים בשלושת הסוגים של מעמד הסוחרים בעוד שמן התושבים הנוצריים נרשמו רק חמשה אחוזים בקבוצה זו שנהנתה מזכויות יתירות. היהודים ברוסיה הלבנה קיבלו זכות-בחירה למועצות המקומיות; בבחירות בשנת 1784 העבירו אפילו היהודים 7 ראשי עיריות, 7 שופטים ו-8 חברי עיריה.

המגמה היתה ברורה — היהודים בתור סוחרים ועירוניים יסוד רצוי הם וצריך לתת להם את כל מלוא האפשרות לפתח את כשרונותיהם בתחום זה.

ועתה נשאלת השאלה — האם הורשו היהודים הללו מרוסיה הלבנה, או החדשה, שהיו אורחים כל כך מכובדים, להתיישב גם ברוסיה המרכזית, הגדולה, באזור של העם השולט? במקום שם כבר קיים מעמד סוחרים גדול — רוסי, מגובש ובעל הכרה — באופן יחסי ובריגנות תעשייתית גדולה — רוסית משל עצמה.

כאן לא היתה הכוונה ליהודים בודדים או חבורות קטנות כמו במערב אירופה, אלא להמון די גדול — המון שהיתה לגד עיניו מגמה ברורה ומפורשת להוסיף ולהתרבות במהרה ולאוו דווקא מתוך גידול והתרבות טבעית. בחוגים הגבוהים ברוסיה דברו אז על חלוקות נוספות של פולניה, ובעטיין של אלו הרי היה מתווסף ממילא גם זרם חדש של המוני יהודים.

היסוד לתחום המושב לא הונח מלכתחילה על ידי חוק מיוחד, אלא מחמת החלטה ארעית שבאה מתוך גורם מעשי. השלטונות במוסקבה ובסמולנסק סרכו בשנת 1791 לרשום יהודים ביאלורוסיים בתוך מעמד הסוחרים. היהודים הגישו תלונה אל הקיסרית והיא אישרה אז, ש„אין להם ליהודים כל זכות להירשם במעמד הסוחרים (קופטשסטו)“ בערים שבפלכים המרכזיים. אולם זה ארע לאחר ההחלטה שנתקבלה על ידי אגודת הסוחרים המוסקוואית משנת 1790 — שנה אחת קודם מכן. בתולדות אגודת הסוחרים המוסקוואית אנו מוצאים תעודה מעניינת עד מאד, בה נאמר בין השאר:

„בכ"ה ביאנואר 1790 החליטה אגודת הסוחרים במוסקוה באסיפתה שנתקיימה באולם הסוחרים בנוכחותו של ראש העיר גובין ובקבעה, ש„לפי הצו משנת 1727 ניתנה הפקודה שלא להרשות כניסתם של יהודים לרוסיה“ ומאחר שעתה נודע לכל אגודת הסוחרים דעה, שזה מקרוב מהלכים בבירה זו יהודים שהגיעו לכאן מחו"ל ומן הפלכים הפולניים והביאלורוסיים, במספר לא קטן כלל, העוסקים לא רק במסחר הקמעונאי האסור להם בדירות שכורות ובחזרם כרוכלים על פתחי התושבים, אלא הם מחליפים גם זהב וכסף בהעלותם על ידי כך את השער ב-15%, נוסף לכך הרשו לעצמם אחדים

מהם בהסתירם את מעמדם האמיתי ותחת מסווה שמותיהם של סוחרים שהגיעו לכאן מפרוסיה ומרוסיה הלבנה להירשם במעמד הסוחרים המקומי ובכלכלם תחת הדרכתם והשגחתם את שאר האנשים שלהם. ואף הם יהודים. הריהם מביאים נזק לא קטן כלל לכל חברת הסוחרים דפה במסחר... אי-לואת החלטנו לבקש מעם הוד מעלתה לגרש את כל היהודים ממוסקווא(1).

קשר הדברים ברור כל כך עד שאנו פטורים מלהוסיף אפילו מלה אחת. כמו כן מתברר לנו מתוך אותה התלטה — שקודם מכן נתקבלו יהודים במעמד הסוחרים במוסקווא ולא הקשו כאן שום קושיות. לפתע פתאום נזכרו בחוק משנת 1727! היתה זו קפיצה אחורנית בשישים שנה ויותר שבהן נתנסתה רוסיה במהפכה כלכלית גדולה וענקית ועשתה את המאמצים הרציניים הראשונים ליהפך ממדינה אגרארית גרידא לארץ מודרנית לפי כל קני-המידה של המאה הי"ח.

כך היה המצב לפני חלוקתה השניה של פולין (1792) שעתידה היתה להכניס עמה לתוך גבולותיה של רוסיה מאות אלפי יהודים נוספים. הודם הראשון של יהודים ביאלור רוסיים למוסקווא רחוק היה לכאורה מרחק רב מאותם המהגרים האנוסים הכודדים שבאו ללונדון ולאמסטרדאם, אשר הגבירו כל כך את תיאבונם של שליטי אותן הארצות ליהודים נוספים. אלה שברוסיה הרי לא היו מתווכים — בעלי הון גדולים עם קשרים בינלאומיים רחבים ועם רווחים בלתי-אמצעיים בשביל האשראי והיצוא של תוצרת המדינה כמו בלונדון ובאמסטרדאם. אלא תגרים בינונים או אפילו זעירים שביקשו את פרנסתם בשוק או בבתי הקונים וממילא מתחרים בשוק המקומי.

ואמנם רוסיה כבר היה לה בהשוואה למדינות-הספר שלה מעמד סוחרים ובורגנות תעשייתית די מפותחים, אבל בעצם הדבר הרי לא היו אלה אלא תגרים די זעירים וחרושתנים בינונים למדי. סיכויים לשוק הבינלאומי לא היו והתקוות לגידול מהיר וחזק של השוק העצמי אף הן לא היו גדולות ביותר. הארץ הרי בכל זאת ענייה היתה, השעבוד לפריץ כשיטת ממשל יסודית של החיים הכלכליים ועם שיטה מדינית שכבלה את העם והחזיקתו בחשכת הכערות. טבעי איפוא הדבר, שהשגהם ואופקם של מעמדות כגון אלה יהיו קטנונים ומגבלים — פחד מפני התחרות. ולא כל שכן מהתחרות של יהודים, שכרגיל עם צעדיהם הראשונים במדינה הם עושים רושם של מתחרים מסוכנים הן בנוגע להורדת המחירים והן בנוגע לכושר חדירתם לקונה. אפילו עד מעבר להרי חושך; הפחד מפני מתחרים כאלה הוא איפוא טבעי מאוד.

כרם מאידך חשוב גם להדגיש, שככל שמעמד הסוחרים עדיין לא קטן היה או כרוסיה הגדולה, הרי בכל זאת די גדול היה עד כדי יכולת להפריש מתוכו יסודות בשביל ההתיישבות במדינות שנכבשו מקרוב ובייחוד בתחומה העשיר של רוסיה החדשה, כמעט בכל הערים שבאותם הפלכים שהיהודים הורשו לשבת בהן נתקלו היהודים בסוחרים מרוסיה הגדולה — במחצית הראשונה של המאה הי"ח הרבה יותר מאשר במחציתה השניה; ובפלכים הרדומים במידה גדולה יותר מאשר באוקראינים ובביאלורוסים. נשתמרה בידינו ציטאטה מעניינת אחת של מחבר הבוכה תמרודים על כך, שהיהודים גברו בהתחרותם על הסוחרים הגדול-רוסיים מוויטבסק:

המחסנים המרכזיים של קמה חיסה היו קניינם של א. ג. פטרוב, א. גלינקו ושל פ. ק. אוואשב, חנויות-המכולת הטובות ביותר היו אלה של דובוטולקוב, ריגדו, לובאנוב; וחנויות-הגלנטריה והתכשיטים אלה של טשירויב, קרוקל; חנות של סחורות ברזל שייכת היתה לציטירנקו; סחר היינות (יינות חוץ) מרוכז היה בידי סוטר והוזה, מלבד שמות אלה הידועים

כל כך ברבים. אפשר היה עוד להוסיף רשימה שלמה מסוגם וגם של העוסקים כענפי תעשייה שונים.

„הוסריציבות קיפדה כמין מגפה בסיף שנות החמישים את מעמד הסוחרים הנוצרי מוויטבסק“⁽¹⁵⁾.

השמות המנייים למעלה הם כמעט כולם של בני רוסיה הגדולה. תמונה כהירה יותר נותן לנו דובנאר-זאפולסקי: „וויטבסק הולכת ונעשית לנקודת-האחיזה של ההון, שכן שם מתיישבים סוחרים רוסיים עם אריגים, פרוות, נחושת, סידקית, תה, דגים ועוד. הם כובשים בידיהם את סחר ריגה; הדווינה הופכת לדרך-מעבר לסוחרים מבאלי ופואטשי (בפלך סמולנסק) שהן מרכזי מסחר שוקקים של אותו זמן (בהחילת המאה ה-19). כך בדרך זו שואף ההון המוסקוואי העולה לתפוס ולכבוש את השוק הביאלורוסי“⁽¹⁶⁾.

וכך היה דרך ההתפתחות. בשנת 1787 היו בוויטבסק (והמחוז) 427 „סוחרים“, מהם 175 יהודים או 41.0%, בשנת 1805 — 447 סוחרים ומהם יהודים 46 או רק 10.3%. זו היתה תוצאת הזרם הראשון של הסוחרים הגדול-רוסיים, שדובנאר-זאפולסקי מייחד עליהם את הדבור. בשנת 1855 היו סוחרים מדרגה א' וב' 16 במספר ומהם 12 יהודים, או 75.0% כבר; סוחרים מדרגה ג' היו 195, ומהם יהודים — 161 או 82.7%⁽¹⁷⁾. אין ספק, שדבר זה בא כתוצאה מכך שחברות הסוחרים (הגילדות) נתנו ליהודים זכות-ישיבה מחוץ לתהום. אולם אם גם ננכה 20 או 25 אחוזים על חשבון זכות הישיבה ליהודים, הרי ככל זאת נבוא לידי מסקנה, שאותה „מגפה“ שהמחבר הנ"ל מדבר עליה יש לה הסבר ממשי ומציאותי משלה. ברם נמשיך ברכנו ונעיפה נא עין על המספרים של מפקד האוכלוסין משנת 1897. לפי מספרים אלה היו בעיר וויטבסק עוסקים במסחר (כלי הסחר בייש) — 2,367 איש, מהם היו — 2,154 יהודים, או 91.0%. ועל איזה עמים נמנו שאר 213 האנשים? 141 השתייכו לרוסים הגדולים, או 6.0%, 66.2% של כל הלא-יהודים העוסקים במסחר, בעיר וויטבסק. יוצאי רוסיה הלבנה, שלפי שפתם היוו 53.0% מכל האוכלוסיה שבפלך, אך למעשה היה מספרם הרבה יותר גדול. משום שבשנת 1897 טרם הגיעו הביאלורוסים לידי הכרה לאומית ורשמו כשפת דבורם פולנית או רוסית, הם היוו בוויטבסק בקושי 12.2% ובין העוסקים במסחר רק 1.5%⁽¹⁸⁾. נמצא שההתחרות לא היתה קיימת כאן בין האוכלוסיה הביאלורוסית והיהודית שבעיר זו אלא בין היהודים והרוסים הגדולים.

עוד יותר מעניינים הם המספרים של העיר יקאטרינוסלב. היא נוסדה רק בשנת 1783. שם לא היו קודם מכן לא יהודים ולא רוסים-גדולים. בשנת 1803 היו בכל הפלך היקאטרינוסלאבי כולו 1,182 סוחרים, וזה היה למעשה מספר העוסקים במסחר ובעיקר בעיר יקאטרינוסלב, ויהודים היו ביניהם רק 28 או 2.4%. אין כל ספק בדבר, שהלא-יהודים היו רובם ככולם רוסים גדולים וגם ארמנים ויוונים שהיוו אז וגם לאחר מכן חלק גדול של האוכלוסיה ברוסיה החדשה. בשנת 1897 היו היהודים 74.0% מכל האוכלוסין שעסקו במסחר ביקאטרינוסלאב; הרוסים הגדולים — 17.4%; האוקראינים — 5.4% ושאר כל התושבים — 103.2%⁽¹⁹⁾.

נמצא, שגם כאן קיימת היתה מלחמת ההתחרות במשך כל מאת השנים כולה בין הרוסים הגדולים והיהודים. רק בתחילת מאת העשרים הופיע מתחרה שלישי — האוקראיני שהתעורר התעוררות לאומית ומקביל לכך גם לתחייה חברתית או אולי להיפך. נוסע גרמני שביקר בשנת 1840 ביריד בחארקוב, כתב: „הרוסים הגדולים הולכים בראש בכל המובנים, גם כמייצרים וגם כמתווכים. יותר ממחצית הסחורות הנמכרות הם מוצרים של בתי החרושת הגדולים שלהם; והרבה יותר ממחצית הסיטונאים הם רוסים גדולים“⁽²⁰⁾.

פרופסור אוגולובלין כותב: „מושבות סוחר רוסיות ומרכזים באוקראינה חיוו ישר ונפרץ הוא. זאת סימניהם הראשונים אנו רואים עוד במחצית השנייה של המאה הי"ח. במאה הי"ח, ביתור במחציתה השנייה, חודר מעמד הסוחרים הרוסי בשל פתיחתן של דרכי-המסחר בים השחור והרחבתו של השוק הפנימי יותר ויותר צמוק לתוך הכלכלה. המסחר והתעשייה האוקראיניים. הסוחרים הרוסיים מרכזים את עסקיהם בעיקר באוקראינה הדרומית" (19).

עד כמה ובאיזו מידה גדול היה ערכו של השוק האוקראיני בשביל התעשייה הרוסית הגדולה, כתברר לנו מתוך זה שבאמצע שנות החמישים של המאה הי"ט מכרה תעשיית הטכסטיל הרוסית בשוק האוקראיני סחורות בסכום של 20 מיליון ריבל; וזה היה שליש מכל תעשיית הטכסטיל באימפריה הרוסית ובערך 87 אחוזים מכל מחזור סחורות הטכסטיל הכללי בשוק האוקראיני (20).

בסוף המאה הי"ט ובתחילת המאה העשרים היה מחזור סחורות זה כמעט כולו בידי יהודים, אלא שבאמצע המאה הי"ט שיחק עדיין הסוחר בן רוסיה הגדולה את התפקיד העיקרי. ואקסאקוב — מחברו של הספר המפורסם על הירידים האוקראיניים שהיו המרכזים הראשיים של הסחר האוקראיני — סבור, שמבלי להתחשב בזה, שיהודים „מוכרים לעתים קרובות את סחורותיהם יותר בזול מהמחיר שהם עצמם משלמים בעדן, משום שהיהודי נזקק תמיד למזומנים והוא מקווה למלא את הפסדו על ידי ממכר מהיר, אין זה מפריע כלל את הסוחרים הרוסיים מלהתיישב בתוך הערים של תחום-המושב כדי שידם תהיה על העליונה" (21).

אולם אקסאקוב זה עצמו מספר, ש„היהודים הם הלקוחות הפעילים ביותר בירידים, ובייחוד של סחורות-טכסטיל רוסיות, והם מפיצים אותן בכל האזור המערבי ואפילו בתוך רוסיה הלכנה. היהודים באים בהמונים לכל הירידים שהם רשאים לסחור שם (בחארקוב וגם בפלך חארקוב התירו ליהודים רק לקנות ולא למכור). הם מזבזים את סחורותיהם במהירות, בסיטונות ובקמעונות, מן החנויות ומן הדוכנים... מן השולחנות ומן הדירות" (22). המספרים של הקונטראקטים הקיוביים, גדולי הירידים שבאוקראינה, ששם היו באים בעלי-האחוזה העשירים ביותר וביניהם היו גם בעלי בתי-חרושת של סוכר ומלבושים, מוכיחים שבסוף המחצית הראשונה של המאה הי"ט כבר תפסו היהודים את המקום הראשון בסחר האוקראיני. ליהודים לא היתה זכות ישיבה כקיום עד לשנת 1917 והם נזקקו לרשיונות מיוחדים כדי שיוורשו לבוא לירידים. יריד זה ארך 3-4 שבועות וכאן נעשו עסקים גדולים של רכוש, הון, יערות, תבואות, סוכר ושאר צרכי מכולת. המספר הרשמי של המבקרים מודיע לנו על חמישה סוגי מבקרים: בעלי-אחוזה, סוחרים, אורחים מחו"ל, יהודים ופקידים. בדרך כלל היוו היהודים בשנים שבין 1835 ו-1846 כ־55 אחוזים בערך מכל המבקרים. אולם אם ננכה ממספר זה את הפקידים ואת בעלי-האחוזה שלא הרבו לסחור אלא שהיו מוכרים בעיקר מיבולם ומנכסיהם, נראה שהיהודים היוו בירידים בשנים 1835-39 במוצע 92.2%; בשנים 1840-44 — 87.2%; ובשנים 1845-1846 — 79.0% (23).

הרוסים הגדולים התגברו ברוסיה המרכזית על נקלה על התחרותם של היהודים: שכן כאן היתה השיטה קלה ביותר: כאן לא ניתנה כלל זכות כניסה ליהודים. אולם אחרת לחלוטין היה המצב בפלכים שבתחום-המושב — אעפ"י שגם כאן לא היו היהודים בני חורין גמורים, הרי בדרך כלל יכלו בכל זאת להתחרות באופן חפשי ולגלות את כל מרצם וכוחם יכולתם. ואין גם כל ספק שהם נחלו נצחון גדול.

מכל האמור עד כאן ניתן להסיק, שמעמד הסוחרים של הרוסים הגדולים, ככל שהיה קטן בכמות בסוף המאה הי"ח ובתחילתה של המאה הי"ט, הרי כבר היה די גדול כדי לנצל

את שליטתו הלאומית ולתפוס עמדות מסחריות באותם המקומות שהפקיעום מידי השכנים. ומעמד זה נתקל כאן בעם, ששני שלישים הימנו היו סוחרים ומוזגים, ודווקא זרזים וחרוצים, ולא רק סוחרים גדולים אלא בעיקר זעירים וכינונים. בהשוואה לאוקראינים ולרוסים הלבנים ואפילו לפולנים היה הרוסי הגדול סוחר וותיק ובעל נסיונות. אך לא כן ביחס ליהודי.

לפיכך מן ההכרח היה באמת לנקוט אמצעים יעילים ולחבל תחבולות כיצד להתגונן בפני המתחרה המסוכן — ועתה אמנם עשה יעשו הפליות מהפליות שונות ורק במידה שהתפתחות המדינה תדרש להן.

בשנת 1804 היה תחום המושב לחוק הקובע ומציין באופן ברור את התחומים שהיהודים רשאים לשבת בהם; תחום זה כלל את חמישה-עשר הפלכים של אוקראינה (עם רוסיה החדשה), רוסיה הלבנה, ליטא ואת 10 הפלכים של ממלכת פולין מלשעבר.

אין זה, כאמור למעלה, מענייננו כאן לצלול בים זה של החקיקה הרוסית בנוגע לזכות הישיבה של היהודים. זהו הר גבוה של סתירות ותסבוכות. סיבות דתיות וגם מדיניות השפיעו את השפעתן המכרעת על חקיקה זו. שכן כל הסייגים, ההגבלות והאיסורים נעשו למעשה ברוח זו של המסורת הרוסית „שלא ליהנות הנאה כלשהי מאויבי ישו“, ולפיכך לא המגמה היסודית של החקיקה הרוסית בנוגע ליהודים מעניינת אלא דווקא פרטיה היוצאים מן הכלל. שכן דווקא אלה מדגימים בבחירות ברורה איך כפו האינטרסים הכלכליים על המצפון הדתי כל מיני פשרות, אלצו לעשות בניגוד למסורת הקדושה של הצארים והוציאו בעל כורחם ובחוזק יד הגנות והקלות לטובתם ולתועלתם של „אויבי ישו“.

לפי החוק משנת 1804 רשאים היהודים לשבת רק בפלכים הנזכרים למעלה; אולם בחוק זה גופו כבר נתגלעה פירצה — סוחרים מישראל רשאים לבוא לפלכי רוסיה המרכוזים אבל לתכלית מסחרית ובאופן זמני. שני מומנטים אלה היו להנחות-יסוד המשמשות בכל אותם הפרטים המסועפים והיוצאים מן הכלל הסובבים מסביב לזכותו של היהודי, שיהא רשאי לבוא לפלכים האסורים, אבל רק לשם תכלית מסחרית וכאופן שבוא לא יפריע לסוחר המקומי. באופן זמני הא כיצד? פירושו של דבר הוא, שאסור לו ליהודי לפתוח לו חנות ולתתחרות בסוחרים המקומיים, או לפתוח בית חרושת ולהתחרות שם בחרושתן בן רוסיה הגדולה. אולם רשאי הוא היהודי לקנות שם סחורות, להוציאן ולמוכרן בפלכים שמותר לו לשבת בהם. נמצא, שבתור סוכן של הסחורות מן המרכז המוסקוואי, שהיה עדיין בכל המחצית הראשונה של המאה ה-19 התעשייתי ביותר משאר כל חלקי האימפריה, היה היהודי אורח קרוא ומכובד למדי. „אויבו של ישו“ כשר רק כשהוא בא לקנות סחורה, אבל מיד כשהוא מנסה להיות מתחרה במכירתה, הריהו שוב פסול וטמא.

והמצאות הוכיחה אמנם שהיתה זו עמדה בריאה ומעשית מנקודת-הראות של האינטרסים המעמדיים של הכורגנות הרוסית הגדולה.

במשך חמש שנים — 1828—1832 — קנו יהודים במוסקוה סחורות בסכום של 81 מיליון רובל¹⁾, סכומים גדולים למדי בשנים של אז.

לא ניתד את דבורנו על שינויים קטנים, חיוביים ושליילים, שניתנו על ראש היהודים בחוזרים ובפקודות בנוגע לזכות ישיבתם של היהודים. אנו נעבור מיד בקפיצה אחת לשנת 1859 — השנה שצריך לראותה כתמורה ראדיקאלית בחקיקה הנוגעת ליהודים.

נוצר עתה סוג חדש של יהודים יוצאים מן הכלל, העתידים לקבל זכות ישיבה קבועה בפלכים של רוסיה הגדולה. זכות-ישיבה קבועה וגם שאר כל הזכויות של התושבים הלא-יהודיים, כגון: ליסוד מפעלים שונים, לסחור ולעסוק בכלל בכל הפרנסות

המצויות. מי הם איפוא יהודים מיוחדים אלה? אלה היו יהודים מן הדרגה (גילדה) הראשונה! אולם צפוייה היתה הסכנה, שיהודי לא עשיר כל כך יקבל אלף רובל, יהא לסוחר בדרגה א' וישתקע במוסקווה או בפטרבורג. מן הצורך איפוא ליוהר ולנקוט אמצעים, שרק יהודים עשירים ובעלי-הון גדולים באמת יוכלו לנצל זכויות והנחות אלו. וכך עשו: רק אותו יהודי ששילם בתחום-המושב שנתים לפני שנתקבל החוק החדש מסים של דרגה א' — והרי ברור שרק בעלי-הון גדול שעסקיו רבים ומרובים היה צריך וגם יכול היה לשלם — רשאי להירשם באגודת הסוחרים דרגה א' בפלכי רוסיה המרכזיים ולהשתקע שם. ואם לפני החוק לא שילם את התשלומים של דרגה ראשונה, הרי זה חייב לשלם קודם התשלומים האלה משך חמש שנים בתחום המושב ורק לאחר מכן יהא זכאי להיות סוחר בדרגה ראשונה בשאר כל פלכי רוסיה. ואם משלם לאחר מכן עשר שנים רצופות תשלומי הדרגה הראשונה הרי הוא וכל בני ביתו כבר מקבלים זכות-ישיבה לתמיד. אם פסק מלשלם תשלומי הדרגה הראשונה לפני תום עשר שנים, וזהו סימן שאינו עוד בעל-הון במקורם, מגרשים אותו במשך שנה אחת חזרה לתחום המושב. רוסיה המרכזית אינה צריכה לקבצנים!

הלעג וההתקלסות בזכותו של ארם מישראל לנשום אוויר, הנקנית לו בשקילה ומדידה של הדינרים המצויים באפודתו, הגיעו כאן לדרגתו העליונה.

ושוב הוכיחה המציאות שהיו נוהגים לפי עמדה מעשית מסוימת: שנת 1859 פותחת פרק חדש של חשיבות רבה לא רק בחיי היהודים ברוסיה, אלא בחייה הכלכליים של האימפריה הרוסית כולה. יש בכך משום סמל, שדווקא באותה שנה עצמה נוסד הבאנק של הגינבורגים שנתפרסמו אחר כך בבארונים. הבאנק שלהם היה בין הבאנקים היהודיים הראשונים הפתוחים והגלויים שנוסדו מחוץ לתחום המושב. אנו מדגישים הבאנקים היהודיים הפתוחים, משום שהבאנק הגדול הראשון בפטרבורג נוסד אף הוא בידי יהודים — אבל אלה היו מימרים — האחים שטיגליץ.

הבאנק של גינבורג היה הראשון, שפיתח ובא בקשרי כספים רחבים עם אירופה — ובייחוד עם באנקים יהודיים — עם המנדלסונים ובלייכרדר בכרלין ועם האחים פריירה בפאריס. כעשר שנים לאחר כך צפו ועלו משפחות פוליאקוב, שייסדו עשרות באנקים בערים שונות ברוסיה ובייחוד במוסקווה ובפטרבורג, ושנתפרסמו פרסום רב יותר כבוני רכבות רוסיות. הבאנקים שלהם הקציבו כספים לבנין הרכבות. כמה שנים לאחר מכן צף ועלה הבנקאי המפורסם זאק, שארגן את ההלוואות בשביל הממשלה הרוסית בימי המלחמה שבינה לבין טורקיה (1878). ובאותן השנים הופיעו גם חרשתני הסוכר, תעשייני-הנפט, היצואנים והיבואנים היהודיים הגדולים.

לא כאן הוא המקום לעמוד על המהפכה הכלכלית, שהיהודים חוללו ברוסיה במחצית השניה של המאה הי"ט ובעשור השנים הראשון של המאה העשרים. הם גרו ועודרו את תאבונה של הבורגנות הרוסית הרדומה — של הבורגנות האצילה ושל מעמד הסוחרים ("קופטשסטווי") המסורתי, אמנם, בתקופה זו, שחלה יחד עם זמן שחרורם של האכרים, מופיעים בעולם הקבלנים יסודות רוסיים חדשים — אכרים שעלו לגדולה והמכונים "רזנוטשינצי", בניהם של משכילים ופקידים, והם רעננים וזריזים מן ה"דוריאנים" הנזכרים למעלה ומן הסוחרים: ואעפ"כ לא יהא בכך משום הפרזה אם נניח ונאמר, שתפקיד היהודים בהתפתחות החזקה והמגברת של המסחר והתעשייה בפרק זמן זה היה גדול מאוד. ואם בתחילתה של מאת העשרים היו בידי היהודים כמחצית כל בתי-החרושת לסוכר, ואחיו לא קטן מזה מקרב היהודים היו בעלי נכסים ומנהלי באנקים וגדול היה חלקם בין תעשייני הנפט ובמכרות-הזהב, הרי אין לראות זאת כמקרה גרידא, אלא כתוצאה של הכוחות היוצרים והגדולים של המרץ היהודי.

העלייה הגבוהה והמסחררת של הבורגנות היהודית הגדולה ברוסיה חלה במידה גדולה בעת ובעונה אחת עם התקופה של הרדיפות האכזריות נגד היהודים כמדינה זו — בימיהם של אלכסנדר השלישי וניקולאי השני (1881—1917). עובדה זו מחזקת את הנחתנו, שהיהודי העני פסול היה ברוסיה הצאריסטית ואילו אחיו העשיר כשר היה בתכלית. וגירוש מוסקוה (1891) מאשר אף הוא הנחה אחרת — בתור מוכרים, היינו כמתחרים בשוק של רוסיה המרכזית, היהודים אינם רצויים. משום שלאחר הגירוש נשארה הבורגנות היהודית הגדולה במוסקוה, שכן הבנקאים ובעלי מכרות הזהב היו בטוחים מסכנה; גרשו רק את התנוונים ואת בעלי בתייהחרושת הקטנים ואת כל אלה שהתפרנסו במוסקוה מן האורחות היהודית הבינונית.

החוקים הנוגעים לשהותם הומנית של סוגי יהודים שונים ברוסיה המרכזית לתכלית מסחרית, ובייחוד בנוגע ליהודים מדרגה ב' וג', היו בתוקף עד למהפכה של שנת 1917 בערך. אעפ"י שלסירוגין ניתנו אי־אלו הקלות והנחות גם לסוג זה, אבל בדרך כלל ניכרת זבולטת לעין כל המגמה הכרוחה, שהיהודי יחא רשאי לקנות בערים של רוסיה הגדולה ולא למכור. ואמנם יהודים מילאו תפקידים חשובים בהפצתן של סחורות, ובייחוד של מוצרי טכסטיל ומתכת שמרכזי הייצור שלהם היו ברוסיה הגדולה, ולא עוד אלא אפילו לאחר התפתחותה הגדולה וגידולה המהיר של תעשיית האריגים בלודו ובביאליסטוק שהתחרתה התחרות גדולה במוסקוה. היו די מוצרים שבהם נשארה מוסקוה השלטת בשוק. כמעט בכל עיר גדולה שבתחום המושב היתה סוכנות מוסקוואית של סוחרים או תעשייני טכסטיל; הסוכנויות היו כמעט כולן בידי יהודים ואפילו בערים כאודיסה, יקטרינוסלב ואחרות, שהיו בהן סוחרים־אריגים גדולים מבין הרוסים הגדולים. ידוע ידעה מוסקוה יפה מאוד, שהיהודי "חסר־האלהים" כמוכר, כסוכן וכמפיץ של סחורות הוא חשוב לאין ערוך מן הרוסי הפראבוסלאבי האדוק שבאדוקים.

(1) יעקב לשצ'נסקי, דאס אייזשע פאלק אין ציפערן, 1922, עמ' 35.

(2) II. Янжул, Очерк историческаго развитія фабрично-заводской промышленности въ Ц. Польскомъ. Москва 1887, стр. 8.

(3) П. Миллюков, Очерки по истории русской культуры. Москва 1918, стр. 84.

(4) Туганъ Барановскій, Русская фабрика. С.-Петербургъ 1907, стр. 45.

(5) А. Ляховъ, Основные черты социальных и экономических отношений въ Россіи въ эпоху Александра I-го. Москва 1912, стр. 42.

(6) Н. Д. Градовскій, Торговля и другія права евреевъ в Россіи. С.-Петербургъ 1886, стр. 345.

(7) Ibid, стр. 57.

(8) Дѣло о выходящихъ въ Новороссійскую губернію жидяхъ. Записки Императорскаго Одесскаго Общества Исторіи и Древностей. Томъ 17-й, Одесса 1894, стр. 163.

(9) Юлій Гессен, История Еврейскаго Народа въ Россіи, Ленинград 1925, стр. 21.

(10) Ibid, стр. 47.

(11) История Московскаго купеческаго общества. Москва 1887

(12) א. לארגאטס, נעשיכטע פון יידן אין רוסלאנד, מאסקווע 1930, עמ' 259.

(13) שם.

T. II-й вып. I-й, стр. 89.

(14) Еврейская Энциклопедія, Т. 5-й, стр. 646.

15) Первая Всеобщая Перепись Населенія Россійской Имперіи, 1897 г., Витебская Губернія.

16) Екатеринославская Губернія.

17) А. П. Оглоблин, Очерки истории Украинской фабрики. Киев 1925, стр. 44.

18) Ibid, стр. 45—46.

19) Ibid, стр. 45.

20) И. Аксаковъ, Исслѣдованіе о торговлѣ на Украинскихъ ярмаркахъ, Петербургъ 1858, стр. 176.

21) Ibid, стр. 251.

22) יעקב לשציונסקי, די יידן אין קיעוו, בלעטער פאר יידישער דעמאגראגיע, סטאטיסטיק און עקאנאמיק, בערלין 1925, עמ' 50.

23) Еврейская Энциклопедія, Т. 11-й, стр. 334.

אודיסה היהודית בתחלת המאה העשרים

— מתוך "פרקי זכרונות", עזרון בכתב יד —

מעשה הצדקה

בתוך תוכה של "גיהינום" זו, כשם אודיסה בפי האדוקים, היתה פינתה, ולא קטנה, שכאילו תפקידה היה לצנן מעט את חומה הלוהט של אש-גיהינום זו. כוונתי — למעשה הצדקה באודיסה היהודית. כמו שאודיסה היתה אולי ראשונה בקלקלה מבחינת גודל הזלזול במסורת הדתית, עד כדי ביטולה הגמור של השבת ואיר-זהירות במאכלות אסורות, כך היתה אודיסה בהחלט ראשונה במעלה לגבי מעשה הצדקה ברוסיה, שהיה גדול גם בכמותו וגם באיכותו. תורת משה, דברי הנביאים, התלמודים והמדרשים, הרבו לדבר בשבח הצדקה. "אמר רב אסי: שקולה צדקה כנגד כל המצוות" (ב"ב י.). ויותר ידועה מימרא אחרת: "כל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים עולם מלא" (שם) — וחלק זה מתורת ישראל והמסירת הדתית נתקיים על ידי יהודי אודיסה, וראי שלא ביודעים, בתת-הכרתם, ממש כמו שאמר דניאל לנבוכדנאצר: "וחטיוך בצדקה פרוק" (דניאל ד', כ"ד). אף כי היו כבר באותה תקופה רבים, שגינו את הפילאנטרופיה, ובמקומה דרשו עזרה סוציאלית מטעם המדינה או המוסדות המוניציפאליים, הרי על כל פנים רוסיה הנחשלת היתה עוד רחוקה הרב"ט פרסאות מעזרה סוציאלית כמוזן הנ"ל, ואף המתקדמים ביותר, שבעטו ברגל גסה בכל גילויי המסורת הרתית היהודית, אי אפשר היה להם שלא להודות, שמעשה הצדקה, הפילאנטרופיה המנואצת בפייהם, עדיין יש לו זכות-קיום, כל זמן ש"לא יחדל אביון מקרב הארץ".

ובאודיסה רבים היו בין היהודים מעוטי-יכולת עד כדי עניות, רבים היו "יושבי חושך וצלמות" במשכנות-עוני, שדוגמתם אפשר היה לראות בתל-אביב ב"כרם התימנים" או בחלק היהודי שבעיר העתיקה בירושלים, לפני שהלגיון הערבי החריב אותם בשנים תש"ח-תש"ט, ומפני כך נתנו רבים מן המתקדמים ידם לסייע במעשה צדקה זה — אם לא בממונם, כי רובם די היה להם להיות חי הנושא את עצמו, הרי בגופם: להכניס סדר במעשה הצדקה על ידי חקירת תנאי חייהם של מעוטי-היכולת, ועל יסוד המסקנות לעזור לנצרכים בעזרה קונסטרוקטיבית, שתעמיד אותם על רגליהם ולא יצטרכו למתנת בשר ודם, וכך היתה מעין חלוקת-עבודה: הבורגנות העשירה היתה ממציאה את הכספים הדרושים, והאינטליגנציה היתה משתתפת בעבודתה (שלא על מנת לקבל פרס) בחקירות סטאטיסטיות ובהסקת מסקנות מהן.

התלמוד והמדרשים מרבים לדבר על "נשים צדקניות" שבדור ועל "נשים יקירות" שבירושלים, ובעוד המשטר הרתי היה קיים בערי ישראל ובעיירותיה, ברוסיה ובפולין, בליטא ובגאליציה, היו "נשים צדקניות" אלו ידועות לכל ככשרונן "להשכיל אל דל" — להפוך משכבו של חולה עוזב וגלמוד כחליו, לספק מרק להשיב נפש יולדת עניה וכדומה, והכל מתוך סבר פנים יפות, כאילו מתוך הכרה לא ברורה, ש"העניות" — לגלג הוא החתר בעולם, ואין אדם בטוח בחייו, שלא יצטרך גם הוא לבריות, ונשים צדקניות ויקירות אלו,

זקנות וגם צעירות, לא פסו גם כאודיסה — ההוללה, השוכבה, העליזה — שהיו לבושות הדר. לפי האופנה, כשהן מבקרות בתיאטראות ובבתי קירקסאית ובכל מקומות שעשועים. הן אמנם „ישבו בסוד משחקים ועלוז“, אבל קבעו עתים גם למעשה הצדקה — גם בגופן וגם בממונן, כל אחת לפי יכולתה.

והרי קצת ממוסדות הצדקה הגדולים, ששמן נתפרסם גם מחוצה לאודיסה, ורבים היו הנאותים להם מן היהודים שבערי „תחום המושב“, כי על כן לא היו דוגמתם בשאר מקומות מושבותיהם של היהודים.

א) בית החולים של הקהילה היהודית. היו בו כל המחלקות השונות (חוץ ממחלקה לחולי־רוח), תפס שטח גדול (לפי המדות הנהוגות בארץ־ישראל — כמה עשרות דונאם). החזקתו עלתה בהרבה מאות אלפי רובל (יש לזכור דבר אחד, שהרובל ברוסיה באותה תקופה היה שווה בערכו — כח הקניה שלו — לליטרא שטרלינג האנגלית, אף כי שער־החליפין היה 10 רובל בלי"ש אחת). חלק גדול מסכום זה היה ניתן מקופת מס־הבשר (והמס מן הבשר הכשר היה מכנים כחצי מיליון רובל בשנה, ומכאן אפשר ללמוד על מספר אוכלי בשר כשר באודיסה, שהיה גדול, אף כי הנאורים והחפשיים בדעות הקיצוניים לא היו מקפידים על הכשרות). אבל נוסף לכך עוד כמה עשרות אלפי רובל היו באים מנדבות של עשירים, וקצת גם מדמי אשפוז — מחולים בעלי יכולת בינונית, שמטעמים מוסריים לא התירו לעצמם ליהנות ממסד צדקה, שנועד לצרכי מעטי־יכולת. כגבאית ראשית לצרכי איסוף נדבות ותרומות שימשה במוסד זה האלמנה אשכנזי — גברת על סף הזקנה. את בית־אשכנזי העריכו כ־4 מיליונות רובל (כאודיסה היה עוד רק גביר אחד, ה' וויינשטיין, שהעריכו את הונו במיליון רובל, כל שאר העשירים והגבירים מן היהודים היו בעלי הון פחות ממיליון רובל; בעוד שהגדול בעשירי היוונים, מאראזלי, הוערך הונו ב־60 מיליון רובל). וגבאית זו היתה לא רק שוקדת על כך, שאחרים יתנו, אלא גם היא בעצמה היתה נותנת — שנה שנה תרומות של כמה עשרות אלפי רובל, הנהגת ביתה — של נאורה, מתבוללת, באור ליום 1 בינואר, ליל סילווסטר, היתה עורכת גשף־האילן, שאליו היו באים גם גדולי השלטון, כגון המצביא הראשי לכל גליל אודיסה, שכלל 4 פלכים (חרסון, יקאטרינוסלאוו, טבריה, בסאראביה, שכל אחד מהם היה גדול כשטחו מגרמניה ואולי אף מצרפת), המפקח הראשי לגליל הלימודים (אותם הפלכים), ואין צריך לומר השלטונות הקטנים מהם במעלה, לימות הקיץ היה בית־החולים פותח סניף לריפוי חולי שיגרון בלימאנים של ים־השחור, שדוגמתם לא היו (חוץ מאשר בקרים) ככל רחבי רוסיה, כי הריפוי בלימאן זקוק גם לאקלים חם, ולהתרפא בלימאנים היו באים חולים לרכבות מכל קצוי רוסיה, ובהם אלפי יהודים, שמעוטי היכולת שבהם היו מקבלים את הריפוי בסניף של בית־החולים היהודי, וכעין סניף אוטונומי לבית־החולים שמשה הקייטנה על שפת הים, הרחק מן העיר, למשך שלשת חדשי הקיץ — הם גם חדשי הפגרה בכתי הספר — בשביל אלף ילדים תשושי־כח, מעוטי־משקל, ילדי משכנות־העוני הנ"ל, שכבתי הוריהם העניים והעמלים ניוונו לא במדה מספקת (אף כי כאודיסה היה זול גדול, כי דרום רוסיה היתה ארץ מלאה כל טוב, ברכת „טל השמים ומשמני ארץ“), ונהנו מאור השמש ומאוויר שפת הים גם בן במדה לא מספקת. ההוצאות לצרכי החזקת קייטנה זו היו בתחום 10 אלפים רובל, וכאן הראו את כחן אותן הנשים היקירות, ברובן צעירות בפרוס נישואיהן; הן היו מתרימות את מכריהן הרבים (כל תרומה היתה לא פחות משלושה רובלים, והתורם היה נחשב כחבר החברה) ומספקות אלפים אלו, רק המורות־המוריס־המחנכים היו מקבלים בעצם שכר סמלי, ושאר כל העבודה היתה נעשית בהתנדבות, אף כי היתה גותלת לא מעט זמן, למשל, מאת הרופאים, ושכרם

היחיד של כל העיסקים בצרכי צבור אלו שלא על מנת לקבל פרס היה — שבדין וחשבון השנתי על פעולות הקייטנה היה נוכר שמם.

בבית החולים ובסניפיו היתה נהוגה כשרות ושמירת שבת (כמובן, לא במקרים שהיה בהם משום פיקוח נפש, הרוחה שבת) כמו כן היו אולמים מיוחדים לתפילה, והערה זו יש ליתנה ענין לכל שאר מוסדות הצדקה, שימנו להלן: אם כי העסקנים והגבאים והנשים היקירות וכל המסייעים בידם היו רובם ככולם חפשים ונאורים, שבחייהם הפרטיים ודאי לא שמרו שבת באדיסה, הרי העסקנים צבוריים, העומדים בראש מוסדות הצדקה, שהנהגים מהם היו בני דלת־העם, לא העלו אף על דעתם, שחיי המוסדות הפנימיים יתנהלו שלא על יסוד המסורת. כמובן, לא הגיעו לידי כך, שלא יצלצלו בפעמון, או שלא ידברו בטלפון, או שיקבעו מכשירים מיוחדים לכיבוי אור החשמל כליל שבת. איני יכול לומר בוודאות גמורה, אבל לא שמעתי, שהרבנים באדיסה, שנחשבו כירא־ישימים, כגון הרב סלושץ, אביו של הפרופסור נחום סלושץ, או הרב גליקסברג (נפטר בתל־אביב, אביו של האמן־הצייר גליקסברג), יעסקו בשאלות ותשובות בענין דיבור בטלפון בשבת או סיבוב הכפתור המדליק את החשמל או מכבה אותו, מעין השאלות ותשובות, שבהן עוסקים הרבנים בארץ־ישראל, ובכללם אף אדם, שראה מאורות השכלה, כהרב הראשי הרצוג, אפשר, שמתים מבית החולים היהודי לא היו מוסרים לאוניברסיטה לשם ניתוח־לימוד, אבל מבית החולים העירוני, שגם בו היו מתרפאים הרבה יהודים, היו מוסרים גופות מתים יהודים (היו בזה כללים מסוימים), ולא שמעתי שהרבנים מיתו על כך.

(ב) בית־היתומים. בעצם אחד, שהוא שנים: לבנים ולבנות. בראשון נתחנכו 200 יתומים — גמורים (מאב ומאם) וחצאיים (מאחד ההורים), ובשני — 50 יתומות. היתומים היו מתקבלים מבני 5-6 שנים, ועוזבים את המוסד בהגיעם לגיל 15. לא רק בית־תפילה היה במוסד, אלא גם בית־ספר — לבנים לחדר ולבנות לחדר. לערך מגיל 12 היו מפקחי המוסד דואגים לעתידם של היתומים והיתומות: בעלי הכשרונות שבהם היו מוכנסים לבתי־הספר התיכוניים, ולאחר גמרם היו מתכשרים להיות מורים ומורות, וכמובן שהמוסד היה מעדיף אותם. בתנאים שונים, על מורים ומורות מן החוץ, ובעלי הכשרונות הבינוניים היה המוסד מכשיר למלאכה ואמנות: היו בתי מלאכה לנגרות ולכריכת ספרים בשביל היתומים, ובית־מלאכה לתפירה — בשביל היתומות. ונוסף לאלו קורס מיוחד למוסיקה בשביל היתומים והיתומות, שנתגלה בהם כשרון מוסיקאלי. תקציבו של המוסד היה כ־100 אלף רובל לשנה, המחצית היתה באה מסכומי המס מכשר כשר, והמחצית השנייה באה מדמי־הרבית מכספי הקרנות, שנוסדו לשם כך. היה גביר פלוני תורם 10 אלפים רובל לצרכי בית־היתומים — היו קונים בסכום ניירות־ערך, שאחריותם על הממשלה, ולתקופת המהפכה של הבולשוויקים היו לבית־היתומים ניירות־ערך במיליון רובל, שהיו מכניסים למוסד כ־150 אלף רובל לשנה. המוסד היה נתון לפיקוח של חבר־גבאים, כולם גבירים וגבירות גדולים, מן התורמים בעצמם ומתרימים אחרים (על פי רוב לא היתה כל תרומה פחות מ־10 אלפי רובל). גבאי ראשון היה בעל בית הכנסת הוותיקה בניצוחו מלמד, יודע ספר, כותב סאטירות־בדיחה באידיש. רק אחד הגבאים היה לא מן הגבירים, הוא החכם מנשה מרגלית, ממון לא היה לו, את פרנסתו מצא ממקצועו כעורך־דין, אבל משום השפעתו כאיש מלומד ומשכיל, נוטה להחכמת ישראל, היו נוהגים בו כבוד גם הגבירים, ודעתו היתה להם כחינת „אורים ותומים“.

בהשפעת מרגלית, שהיה חודר רוח האידיאליים של טובי המשכילים היהודים בזמנו, יסד בית־היתומים גם חווה חקלאית להקנות לחלק מן החניכים את החקלאות ולחבב אותה עליהם. השלטון המוניציפלי הקצה 400 דונם קרקע, אמנם אדמת־זיבורית משטחי אדמת־המלחה שהיו בידו לא רחוק מן הלימאנים. בארץ־ישראל ידוע הנסיון שנעשה באדמת

בית-הערבה בסביבות ים-המלח — להדיח מן האדמה את המלח שבה, והנסיון הצליח. אלא שבזמן המלחמה עם הערבים (תש"ח) נעזבה בית-הערבה מעיבדיה. למנהל החווה החקלאית של בית היתומים נתמנה האגרונום אברהם זוסמאן (לאחר הכרות באלפזר בא לארץ-ישראל והתנחל בנחלת-יהודה; אביהם של המשורר עזרא זוסמאן והרופאה דבורה כרודצקי, שקנתה לה שם טוב באהבת האדם שבה). זוסמאן גם הוא היה תדור הרעיון להקנות ליתומים את מקצוע החקלאות, היה ידוע בספריו הלימוד שלו ובמאמריו הפיזיים בה"חוסחוד" וה"ראסווט" על החקלאות במושבות מיסודה של חבת ציון בארץ-ישראל, אבל חבת ציון שלו לא פסלה אותו למשרת מנהל החווה, כי באותו פרק זמן היה גם מנשה מרגלית עצמו. כאמור, מזכיר הכבוד של הוועד לישוב ארץ-ישראל, אלא שהנסיון לא הצליח, אף כי נמשך כ-15 שנה והושקע בו כמיליון רובל. כנראה, שלא קל היה לבער את גבישי המלח הדקיקים משטח של 400 דונאם, כי אולי עדיין לא היו ידועות לזוסמאן או השיטות, שבהן השתמשו בבית-הערבה. ונראים הדברים, שהיתה עוד סיבה אחת, שבשעתה לא עמרו עליה, לא הרי אנשי בית-הערבה, שמסרו נפשם על החקלאות ולא חשכו מאמצים כדי לטהר את האדמה מן המלח כהרי חניכי בית-היתומים באודיסה, שאנשים כמרגלית וזוסמאן, הובכני-ציון וחובבי-חקלאות, היו נראים בעיניהם כמתמיהים, בחינת עורבים לבנים... אלא שהכשלון הג'ל לא יאש את זוסמאן מחיבתו לחקלאות, כמו שיעידו אנשי הקבוצה בקרית-ענבים, שהם מחניכי זוסמאן באודיסה, בזמן המהפכות, כשהצליח לקבל מאת השלטונות כמה מאות דונאם אדמה, כדי להקנות לצעירים («חלוצים») את החקלאות. נראים הדברים, שזוסמאן עמד על סוד הכשלון בחווה החקלאית של בית-היתומים.

ג) בית-הספר למלאכה «טרוד». גם הוא כבית-החולים היהודי היה מפורסם בכל דרום רוסיה ואף הלאה מזה. זה היה כעין פוליטכניון בזעיר אנפין, בראש הוועד המפקח עמד מנשה מרגלית הג'ל, והוא היה הרוח החיה בפעולת בית-הספר, הרעיון היה — הפרודוקטיביזציה של המעמד הבינוני, אותו הרעיון שעורר את מרגלית וחבריו ליסד את החווה החקלאית על-יד בית-היתומים. בתחום המושב היו נהוגות כמה אומנויות, כרובן בצורה פרימיטיבית: חייטות, נגרות, חרטות, נפחות, כובענות, סנדלרות, עגלונות, זנגות, והנה באודיסה נתגלו מקצועות חדשים במלאכה: מסגרות, חרטות בברזל, יציקת ברזל עשת, שרברבנות, חשמלאות, שכמה מהם (כגון שרברבנות, חשמלאות) לא היו ידועים בכלל ברוסיה חוץ מן הכרכים הגדולים (פטרבורג, מוסקבה, אודיסה, קיוב) — ולמלא חסרון זה נועד בית-הספר «טרוד». גם בית-הספר זה היה תקציבו כ-100 אלף רובל לשנה, שהמחצית היתה באה מקופת המס מבשר כשר, והמחצית השנייה היתה באה מן הקרנות של גיירות-הערך, נדבות הגבירים-הגבאים, וקצת משכר לימוד. בבית הספר למדו כמה מאות תלמידים, שמחציתם היתה מחוץ לאודיסה, היו מתקבלים בו בני 15, גומרי בתי-ספר עממיים, ומכיוון שהשאיפה היתה להקנות לתלמידים את אומנותם לא בצורה פרימיטיבית, לפיכך היה גם בית ספר ללימודים עיוניים, שלמדו בו רוסית (ראשית, מפני השאיפה של המתבוללים הלאומיים למחצה להפיץ את הלשון הרוסית וספרותה במערכות ישראל; ושנית, אפשר שזו היתה דרישת השלטונות: לא הורשה שום בית-ספר בלא לימוד הלשון הרוסית), חשבון, הנדסה, שרטוט גיאומטרי, פיסיקה, כי לא תחנך אומנות בלא ידיעת השרטוט הגיאומטרי כמעט בכל המקצועות הג'ל וחשמלאות — לא תחנך בלא לימוד פיסיקה, ומוכן, שהצעירים גומרי בית הספר «טרוד» יצאו מצוידים בידיעת אומנות למעשה ולהלכה, ומצאו את לחמם ככבוד. ואחוז קטן, מכעלי הכשרונות הטובים, המשיכו את השתלמותם בטכניונים של ממשלת רוסיה, שעם כל ההגבלות בכלל (לגבי כניסה לאוניברסיטה רוסית לא הקפידו השלטונות על גובה ידיעותיהם של התלמידים הרוסיים.

וציון "מספיק" פתח לפני המתלמד הרוסי את שערי האוניברסיטה; מה שאין כן בנוגע לכניסה לטכניונים, שהיתה נוהגת התחרות-ציונים אף לגבי הרוסים — נדרש ציון "טוב מאוד" (היו יהודים מתקבלים בהם בשיעור 3%, ולפיכך כדרגות החשיבות ברוסיה לגבי בעלי-דיפלומות היו ראשונים במעלה — מהנדסים-אינז'ינרים; שניים להם — עורכי-דין; שלישיים להם — רופאים. ואותם המועטים מחניכי "טרוד" היו זוכרים לבית-ספר זה את החסד, שגמל להם בנעוריהם...

ד) בית התמחוי הזול, או כפי שקראו לו "המיטבה הזול". כמה מאות איש היו מקבלים סעודת צהרים בבית תמחוי זה; רבע ככר לחם (כרבע הקילו) משובח, מרק עם בשר (ודאי לא פחות ממאה גרם, בלא עצמות, ובשר משובח) או צלי בשר. הסעודים היו משני סוגים: כמחציתם בחנם והשאר נגד תשלום 9 קופיקות (9 פרוטות בשער זהב). ה"בהיגמים" — אם לדבר בלשון מחלקי העתונים העבריים, מן התימנים, בתל-אביב, הקוראים כך למקבלי העתון בחנם — היו משני סוגים: נתמכי העזרה הסוציאלית (מושג זה לא היה ידוע אז, אבל עניים, ואולי גם קבצנים, היו מקבלים פיתקאות ממוסדות שונים. שבעל הפיתקה זקוק לעזרה, כגון חולה שיוצא מבית החולים, או אלה שבאו בקיץ להתרפא במי הלימאנים, אלמנות מרודות) ואכסטרנים. כי בין הללו היו רבים, בעיקר מחוץ לארדיסה, שאם כי היו כני עניים, הרי לא היו עתידים, לפי מיעוט כשרונותיהם, להיות מאלה, שמהם תצא תורה, אבל לרעוב לא יכלו, ואם הוריהם שלחו להם לפעמים קצת כסף, הרי היו להם גם צרכים אחרים: דירה — לכל הפחות 2 רובלים לחודש, בגדים ונעלים, וגם פת-שחרית ופת-ערבית. אכסטרנים אלו רובם לא הגיעו לשום תכלית — לא עמדו בכחיות, אבל כמה שנים היו עובדים עליהם עד שנתברר להם, שאין להם שום תקווה לעמוד בכחיות — ופנו למקצועות אחרים. שנים אלו היו בשכילם שנות התנוונות חמרות, שממילא השפיעה גם על רוחם, שלא היתה בכלל איתנה. הם היו מנתמכי ה"מפיצים", ומתן פיתקה לבית התמחוי, לקבל שם סעודת צהרים בחינם, היתה התמיכה החמורת העיקרית שניתנה להם מאת ה"מפיצים". ראשי ה"מפיצים" חששו אמנם, שיש בין מקבלי הפיתקאות לא יצלחים רבים, אבל ביצד לבדוק אחריהם? במתן הפיתקאות היה עסק (שלא על מנת לקבל פרס) זקן אחד, גם הוא בשעתו מן המשכילים-האכסטרנים, ז'וויף שמו, שהיה נקרא בפי כל "אבי האכסטרנים". ודאי, היה ז'וויף זה טוען, יש בהם כאלה, שמן הדין היה להפסיק להם את מתן הפיתקה, אבל כבר אמרו חז"ל: "אין בודקין למונות". אובלי "נהמא דכסופא" (לחם חרפה) זה "ירעו עד שיסתאכו" — בסופו של דבר ימאס עליהם עסק זה ויסתלקו.

וכך בעצמם היה, כי בשנת תרס"ה (1905), שנת המהפכה הראשונה ברוסיה, עטו כל ה"לא יצלחים" האלה אל המהפכה. רבים מהם נשחקו בין אבני הריחיים שלה, אבל ה"פיקחים" שבהם, שידעו כיצד להתחמם לאורה של מהפכה זו, ביצרו להם מעמד בחיים, ואף בראש התור, כי לימדו לשונם לנאום נאומים דימאגוגיים, וכשהשעה היתה צריכה לכך, כשראו בזמן המהפכה השנייה, תרע"ז-תרע"ח (1917-1918), שכף המאזנים נוטה לצד נצחון הבולשוויקים, נהרו בהמוניהם למערכות הבולשוויקים-הקומוניסטים (את פרצופם תארתי במאמרי "תלושים", שנדפס ב"השלוח" בחוברת אפריל 1917).

חלק מן ההוצאות בא ממש הבשר הכשר, וחלק מתרומות של גבירים, הגבאית הראשית היתה גברת אויטרובסקי, אשת בעל אניות-סוחר, אבל עשרו היה נאמד רק במאות אלפי רובל. הגב' א. היתה מן הנותנות בעצמן והשוקדות על כך, שגם אחרים יתנו, ומפני כך היתה מצליחה לאסוף כמה עשרות אלפי רובל לשנה. שמה היה לכרכה כפי כל: כי כל רעב ממש ידע, שבבית התמחוי ימצא לכל הפחות סעודה מספיקה אחת.

ה) בתי-הספר שנתמכו על-ידי ה"מפיצים". אבל קודם שאגיע אליהם — מעין

הקדמה קטנה על בתי הספר בכלל שהיו באודיסה: 1) בתי הספר התיכוניים של הממשלה — 4 גימנסיות, 2 בתי ספר ריאליים, בהם היו מתקבלים יהודים בשעור 10% מכל התלמידים, שאינם יהודים. מועטים מכין היהודים היו מתקבלים לפי שיקול-דעת המנהל של בית הספר, וכאן היה מקום ל"המלצה" ול"מתן שוחר" וכדומה, אבל הריב הגדול של היהודים, שהיו מתקבלים לבתי ספר אלו בגבולות המכסה, היו מן המצטיינים בידיעותיהם, וכך כבר בראשית הלימודים היה נעשה מעין "ברור טבעי", והם גם היו מקבלים עם גמר בית הספר מידאליה של זהב או כסף, וזו נתנה להם יתרון גם בשעת הכניסה לאוניברסיטה. קרה שמספר היהודים מגומרי בתי הספר התיכוניים, בעלי המידאליה, היה גדול ממספר התלמידים הזכאים להתקבל לפי המיכסה, יש ובעלי מידאליה של זהב וכסף היו נדירים ונעזים בכל רחבי רוסיה, שמא נמצא באיזו אוניברסיטה מקום פנוי ליהודי בעל מידאליה (במוסקבה ובפטרבורג היתה המכסה רק 3%; בהארקוב ובקאזאן ובטומסק — 5%; באודיסה ובקייב ובווארשה — 10%). בששת בתי ספר תיכוניים אלו של הממשלה למדו כ-2000 תלמידים, ז.א. שמספר היהודים בהם היה כ-200. 2) שתי גימנסיות עירוניות לבנות, ומספר התלמידות בהן כ-800, ומהן 80 יהודיות. 3) בית-הספר למסחר של אגודת הסוחרים באודיסה — 5% יהודים, כלומר: כ-200 יהודים. 4) בית הספר למוסיקה ובית הספר לציור שהיו נתונים למרותה של נסיכות גבוהה מבית המלכות, ששימשו כעין פטרוניים לבתי ספר אלו, וקרנות מיוחדות היו להחזקתם, ובהם לא היו נהוגות ההגבלות לא לגבי מורים יהודים ולא לגבי תלמידים, ובכל אחד מבתי הספר האלה היו כ-200 תלמידים יהודים.

מובן, שבתי ספר תיכוניים אלו לא יכלו לקלוט את כל השואפים להשכלה תיכונית מ-150 אלף אוכלוסין היהודים שבעיר, ובלחץ זה נפתחו בתי ספר תיכוניים פרטיים — מתחילה עד ידי גרים, מורי גימנסיות ממשלתיות, שמסירתם לא היתה גדולה, אלא שהיו להם קשרי ידידות במערכות השלטונות הגבוהים של גליל הלימודים (ואולי גם בתוקף הכלל "הכסף יענה את הכל"), שלא חלו עליהם ההגבלות של המיכסה, או שהמיכסה הוגדלה, ובעלי הגימנסיות האלה, לבנים ולבנות, נחששו עושר עצום, ומכיוון שגם אלו לא הספיקו — ניתנו רשינות ליהודים, בעלי השכלה אקדמית, לפתוח גימנסיות פרטיות, אבל רק לצרכי היהודים. תלמידים לא יהודים לא הותרו להתקבל, וגם מורי הלשון הרוסית ומורי ההיסטוריה הרוסית יכלו להיות רק לא־יהודים (ומורכ בבחינה זו בידון כלא־יהודי, והיו משמשים כמורים להיסטוריה רוסית וללשון הרוסית בגימנסיות יהודיות אלו), ובסוף שנת הלימודים היה המפקח על גליל הלימודים שולח ועדת־בוחנים, שכל חבריה היו מורים רוסיים, והיא היתה בוחנת את התלמידים והתלמידות של המחלקות השמיניות, ואלו שעמדו בבחינות היו מקבלים תעודת־בגרות מאושרת מאת המפקח על גליל הלימודים.

אבל היו עוד אלפי ילדים יהודים בני מעוטי־יכולת ובני דלת־העם, שמחוסר יכולת חמרית לא נשאו נפשם להקנות לבניהם השכלת בית ספר תיכוני, ולסיפוק צרכי הורים אלו היו באודיסה עוד בתי ספר עממיים בלי קבלת שכר לימוד, ששנות הלימודים שבהם היו 3—6, כי היו גם הורים שבקושי יכלו לפרנס את ילדיהם 3 שנים, ואחרי כך הוציאו מבתי הספר והכניסו לעבודה ללמוד מלאכה הלכה למעשה אצל אומנים — ומובן שדרכי הלימוד היו פרימיטיביות, או לשמש שליחים בחנות, או למכור סיגאריות ברחובות, ושני סוגים היו בבתי ספר אלה, שנועדו לילדי מעוטי היכולת: 1—3 בתי ספר ממשלתיים לבנים ואחד לבנות, הם נוסדו כתחום המושב, כימי הצאר ניקולי הראשון, לשם הפצת השכלה בין המוני היהודים (ניקולי זה, כידוע, היה קיסר עריץ בכלל וכיחוד ביחס ליהודים, אולם נסה חסד לאחד מראשי המשבילים היהודים, הוא ר' יצחק בר לוינוון (ריב"ל) ותרם לו 1000 רובל להדפסת ספרו "בית יהודה", ולהזקתם הנהג מס מיוחד — מס מנרות של

שבת, בעבור רשיון לנשי היהודים להדליק נרות בערב שבת עם חשיכה. וכשנתבטל מס זה — היו מספקים את הוצאות קיומם של בתי ספר אלו מקופת המכס מבשר כשר. כל זיקת הממשלה לבתי ספר אלו היתה — שהיא היתה ממנה את המורים, בעיקר מגומרי בתי המדרש למורים הירועים של הממשלה בניטומיר ובווילנה, שבעברית היתה ידיעתם מועטת בתכלית, בעוד שבכל שאר בתי הספר של היהודים היו המורים מתמנים על ידי בעלי בתי הספר (יחידים או קהילות) והיו טעונים רק אישור מאת השלטונות — לגבי תעודת-ההוראה ולגבי כשרות פוליטית. חלף זה לא עיכבו השלטונות על המורים של בתי הספר הממשלתיים הנ"ל ללבוש מדים ולחבוש כובע עם גושפנקה מיוחדת, כדוגמת המורים הרוסיים, הממשלה אף לא דאגה לבנינים בשביל בתי ספר אלו שלה, כי מקופת מס הנרות או מכס הבשר קשה היה להוציא בבת אחת כ־100 אלף רובל לצרכי בנין, דירה לבית-ספר אחד, ומכל שכן לשלשה, ובתי הספר היו בדירות שכורות, שכמובן לא התאימו לתנאי הפדגוגיה האלמנטרית ואף לתנאי ההיגיינה. רק בשביל בית-הספר הממשלתי לבנות נבנה בית מיוחד מלכתחילה על ידי המיליונר היהודי הידוע ליב ברודסקי מקיוב, שהיה לו בית-הרושת לתעשיית סוכר גם באודסה. הבנין עלה לו בודאי כ־100 אלף רובל, ובשכר זה נתמנה למפקח (גבאי) על בית הספר לכל ימי חייו וגם קבל מאת הממשלה אות-כבוד.

(2) שלשה בתי תלמוד-תורה. הראשון שבהם היה מנהלו מנדלי מוכר ספרים, ושנות הלימודים בו — 6. השנים האחרים היו רק בעלי 4 שנות לימודים. החוקתו היתה מקיפת מכס הבשר, בעצם היו אלו בתי ספר עממיים, שבהם למדו רוסי, חשבון, גיאוגרפיה והיסטוריה (לשון ההוראה רוסית), ונקראו בשם "תלמוד-תורה", שבתחום המושב היתה לו משמעות מסוימת של נחשלות ודרכי לימוד פרימיטיביים (לכל היותר למדו שם קצת רוסית), מפני שלמדו בהם עברית 12—9 שעות בשבוע, וכאמור למעלה זו היתה דרישת הצינים מאת בתי הספר של ה"מפיצים" — להנהיג לימודי היהדות (עברית והיסטוריה) 12 שעות בשבוע. בראשון מבתי תלמוד תורה אלו למדו כ־400 תלמידים, ובשנים האחרים — כ־200.

(3) בתי-ספר פרטיים-ציבוריים, כעשרה במספרם, קצת לבנות (כרוסיה הצארסטית לא הורשו בתי-ספר מעורבים) וקצת לבנים. הם נקראו באופן רשמי פרטיים, על שם האיש שלו ניתן הרשיון (מורה או בעל דיפלומה אקדמית), אבל בעצם היו ציבוריים, כי לא נוסדו לשם קבלת שכר-לימוד מאת התלמידים, שכולם היו בני דלת-העם, וממילא לא לשם רווחים, והחוקתם היתה מוטלת על הצבור, והם הם בתי הספר נתמכי ה"מפיצים" (בכולם יחד למדו כ־5000 בנים ובנות), כי מקופת מס-הבשר לא ניתנה להחזקתם אף פרוטה, כי כאמור באופן רשמי היו פרטיים, ובאמת היו עוד כמה בתי ספר פרטיים ממש, שהיו מקבלים שכר-לימוד, ולפעמים גבות, וקופת מס-הבשר, שהיתה נתונה לפיקוח השלטון המוניציפאלי, ולמעלה ממנו — לפיקוח השלטון הממשלתי, לא היתה רשאית בשום אופן להקציב סכומים בשביל בתי ספר פרטיים, וגם הקופה לא היתה מספקת.

זיקתם של ה"מפיצים" לבתי ספר פרטיים-ציבוריים אלו היתה רק משהו מן הכחינה החמרית, כי גם ה"מפיצים" לא היו קרנות (משהו היו מקבלים מאת יק"א, כגון בשביל בתי הספר לבנות, שלמדו בהן את הבנות תפירה וסריגה, ולימוד מלאכה היה בגדר תפקידית של יק"א). אלא שה"מפיצים" היו נותנים להם את החסות הרוחנית-המסורתית. נשיא הסניף האודיסאי של ה"מפיצים" היה המהנדס גריגורי וויינשטיין, בן למשפחה מיוצאי ברודי (יוצאי ברודי, שבהם היו משבילים כקרוכמאל, בנו של רנ"ק, או אפרתי, או טארנאפול ועוד ועוד היו בני העדה התרבותית ביותר, הראשונים המשיכו את המסורת של השכלת גאליציה, אבל בניהם, ועוד יותר בני בניהם, היו מגדולי המתבוללים,

ורבים מן הנכדים כבר השתמדו, ואין צריך לומר, שלא ידעו עברית). גביר בעל מיליון. אבל רוח החיה בסניף ה"מפיצים", לאחר פרישת הד"ר ל. פינסקר, היה מנשה מרגלית. ההוצאות של כל אחד מבתי הספר. נתמכי ה"מפיצים". היו כעשרת אלפים רובל לשנה (שכר לימוד לא היה נהוג בתם). ואת הסכום הזה היו מספקות ה"נשים היקירות", ה"נשים הצדקניות" שבאודיסה, שעליהן דברתי למעלה. "לפי השור — החלף": בתי החולים ובית התמחוי, שהוצאותיהם היו הרבה עשרות אלפי רובל לשנה, הוצרכו לגביאות מעין הנב' אשכנזי או הגב' איסטריובסקי, כדי להתרים בעלי יכולת במאות ובאלפי רובל. אבל בתי הספר "נתמכי המפיצים" לא היו זקוקים ל"לביאות" מעין אלו. אלא לנשים אמידות או משכילות סתם, שהיה להן צורך נפשי, או שעוררו בהן צורך נפשי זה לזמן ארוך או קצר, לעשות משהו לטובת "קטני ארץ" — בני דלת העם. כל בית ספר מן הנ"ל היתה לו חבורה של "נשים יקירות" אלו. רובן צעירות שהגיעו לפרקן או שכבר התחתנו והן ראו חובה לעצמן לאסוף תרומות לסיפוק צרכי בית הספר המיוחד להן. רובן היו מסורות למעשה צדקה זה בלב ונפש, והיו ממציות מקורות הכנסה מלבד התרומה הרגילה והפשוטה והשגרתית. וכידוע, "עם האוכל בא התיאבון", או כלשון חז"ל "מצוה גוררת מצוה". כל אחת מהן היתה רואה חובה לעצמה לבקר מזמן לזמן בבית הספר, בחינת "והיו עיניך רואות את מעשי ידיך", ואנכי ראייה זו נתברר להן, שרוב הילדים והילדות הם חוורים, מעוטי ידים, מחוסרי מזון מספיק, וגם לבושם היה דל, וביתוד בחדשי החורף, שלפעמים היו קשים מאד. ולפיכך היו מטילות עליהן עול נוסף: לספק סעודת צהרים לתלמידים ולתלמידות וגם בגדים ולזקוקים ביותר. ואז היו כאות "נשים יקירות" אלו, לפי התור, לבתי הספר לעת האוכל, כדי לעזור למחנכים בענין זה. ורבות מהן נתחבבה עליהן העבודה והרגילה אותן לעסקנות ציבורית.

ועל "רוח" בתי הספר האלה, נתמכי ה"מפיצים", התחילה ההתאבקות מצד הלאומיים (דובנוב ושכמותו) והציונים משני הזרמים — של אחד-העם ושל הרצל. ולאחר שדובנוב ודיונוגוף ואחד-העם עזבו את אודיסה ועברו — הראשון לוויילנה, השני לתל-אביב והשלישי ללונדון — נמשכה המלחמה ב"מפיצים" בראשותו של ז. ז'אבוטינסקי. לא היה שום טעם לאסור את המלחמה על ה"רוח" של שלשת בתי הספר הממשלתיים, כי גם מנהליהם וגם מוריהם היו מן הנמושות, בני אדם בעלי אפקים מצומצמים. מכאן עובש, מתבוללים על פי שיגרה, ואת הלימודים העבריים, כפי דרישת השלטונות על פי התכניות המאושרות, שעבר

(*) חיינשטיין נה היה גם חבר נכבד של חובכרציון, כי היה חורם 100 רובל לשנה דמי חבר. הוא גם קנה את המגרש בשכיל בית הספר לבנות כיפו, שעד יסודה של תל-אביב היה מרכז הפעולה התרבותית כיפו. לאחר שמנשה מרגלית עזב לשם הפגנה נגד הציונות ההרצליאנית את הועד של חובכרציון, נקשר גם חיינשטיין, ורק המשיך לשלם את דמי חבר שלו — 100 רובל. כמובן, שחיינשטיין היה חורם כמה אלפי רובל לשנה לצרכי ה"מפיצים". עסקיו העיקריים היו סחנות קמח מודרניות, באודיסה ובתורסין, שהיו הגדולות והמשוכללות בכל דרום רוסיה. הוא בנה בכספי בית ספר לסתנים וצייד אותו באופן מודרני ומסר אותו לרשותה של לשכת המסחר באודיסה. בבית ספר זה היו מתקבלים יהודים בלא הגבלה, והם היו הרוב בבית ספר זה. בסוף קיומו של משטר הצארים ברוסיה נבחרו, לבית העליון של הפרלמנט הרוסי, כנציג לשכת המסחר באודיסה, והיה היהודי היחיד בבית העליון. לאחר התבססות הבולשוויקים באודיסה הותרם, כמובן, כל רכושם. אבל הוא עצמו הצליח לצאת מאודיסה נאחת האניות האחרונות לפני כניסת הבולשוויקים. ההספיק להוציא משהו אולי כזהב ואבני חן, כי נכסיו ולא ניידיו שלו הותרו כאמור. מסתבר, שלא יצא ברכוש רב. הוא הלך לפאריס, ולאחר שאכל את מעט הונו, נתנו לו מנהלי יק"א, שהכירו אותו, משרה כפיקא — לנהל את עסקי "הסחנות הגדולות" בחיפה, לשם כך באו. פעם לארץ ישראל, וכתותו בתל-אביב נערכה לו מסיבה קטנה בבית אהרן-העם, שהשתתפו בה ציינים מיוצאי אודיסה, וידיכי לפנים, בחינת "גם אהבתם, גם שנאתם, גם קנאתם כבר אבדה". הוא מת בימי שיבה בטאריס.

עליהן כלה. העמידו על לימוד דת-אל — קצת תפילות. קצת עיקרי הדת (ומה ערך היה לשיון הדברה "זכיר את יום השבת לקדשו, ששת ימים תעבוד ועשית מלאכתך, ויום השביעי שבת... לא תעשה כל מלאכה", כשהתלמידים הפנויים מלמוד ביום זה — בתי הספר היו סגורים בשבת, כמו כל שאר בתי הספר של היהודים מכל הסוגים — היו משוטטים ברחובות העיר ורואים בעיניהם את ביטולה של השבת). לא היה גם שום טעם להתאונן על תלמודי-התורה, שהגדול שבהם היה מנהלו מנדלי. שתי שעות ללימודים עבריים — כדרישת הציונים איסרי המלחמה — היו נהוגים בהם, ומנדלי או טרוצקי (גיסו של דובנוב, מנהל התלמוד-תורה השלישי) רצו להשליט במוסדותיהם רוח עברית, אבל לא נעזרו על ידי מוריהם, שרובם היו גם הם מחניכי בתי המדרש למורים שבז'יטומיר ושווילינה, ואולי רק משהו פחות עכשיו מחבריהם שבבתי הספר הממשלתיים.

מה שאין כן בתי הספר של ה"מפיצים". כאן היתה אידיאולוגיה, שראשי המדברים שלה ברוסיה בכלל היו עסקנים מעין מ. רוינאוור בפטרבורג, ובאודיסה ייצג אותם מנשה מרגלית, בעלי רעיון ה"תעודה" בצורותיה השונות. ורוח זו הושרתה על המורים והמורות בבתי ספר אלה, שרובם היו צעירים לימים כערך, אנשים בעלי נפש, חדורי האידיאלים של טובי האינטליגנציה הרוסית, כפי שבאו לידי גילוי ביצירותיהם של סופרי המופת הרוסיים הגדולים. המורים והמורות הללו היו בחינת "תינוקות יהודים שנשבו לבין הגויים" ונצחון במלחמה זו של הנהגת קצת רוח לאומית. אילו הושג (לבסוף) הושג משהו, על פי הכלל "פטור בלא כלום אי-אפשר", היה משפיע ממילא ולאט-לאט גם על שאר בתי-הספר, אם הרבה ואם מעט, כי אם ה"מפיצים" יתירו משהו מן הלאומיות, סימן הוא שאין בו משום ציוניות — זו הצורה הקיצונית של הלאומיות — השוביניזם. הפולמוס היה באסיפות קטנות וגדולות, בעתונים המקומיים עד כמה שנתנו לו מקום, ובשבועונים היהודיים — "ווסחוד" ו"ראסווס".

משהו — אמרתי — הושג. אבל תוך מאבק כאו הציונים לידי מסקנה, שלא כדאי למלא ביין חדש קנקנים ישנים, ולפיכך בא שינוי בטכסיסי המלחמה: במקום פולמוס — יש לעשות מעשים. אז התחילו הציונים גם כן לפתוח בתי-ספר עצמאיים, שיהיו כולם שלהם — לגבי המורים ולגבי ה"רוח". כמובן, לתלות שלט ציוני עליהם אי-אפשר היה, כי אם הציוניות לא נדרפה מאת השלטונות דוגמת התנועות המהפכניות, הרי גם לא הותרה, ומפקחי הלימודים מן השלטונות היו שמרנים וגם צרי-אופק, והשמות "זרם" או "תנועה" בלבד הספיקו להם להתמלא חשד, ולפיכך היה צורך בזהירות: למדו רוסית, חשבו, גיאוגרפיה והיסטוריה — ולשון ההוראה של כל המקצועות הלא היתה רוסית. אבל קבעו 2 שעות לעברית והיסטוריה — ומקצועות אלו נלמדו במדת האפשר בעברית. בחנוכה ובפורים וכדומה נערכו חגיגות ברוח הלאומיות, ובעל כרחם הוצרכו גם שאר בתי-הספר העממיים — של ה"מפיצים" — לחקות את בתי-הספר של הציונים ולערוך גם הם חגיגות, שעל כל פנים ספרו בהם לילדים את פרשת החגים האלה, וגם גימנסיה לבנות נוסדה על-ידי תמר ז'בוטינסקי ק"פ, אחותו של זאב ז'בוטינסקי, והיתה לה הצלחה גדולה, כי על כל פנים בנות הציונים המתכוללים למחצה, ביחוד מן האינטליגנציה, הלכו לגימנסיה זו, וגם בנות חוגים ניטרליים, שלא היו שונאי-ציון מובהקים, היו נכנסות לגימנסיה (הגב' ת. ז' יושבת עכשיו בתל-אביב; מן המורים בגימנסיה שלה יושב בתל-אביב העורך-דין

"ציוני, שהשבעון הציוני "ראסווס" היתה תפוצתו כ־25 אלף. מסתבר, שקוראיו רובם ככולם לא ידעו עברית כיו קריאת "הצפירה" או "הזמן" או "השילוח", אולם מכל רכבות הציונים המטופעים בלשון הרוסית היה ז'בוטינסקי היחיד, שחידש את גזירת הינקות שלו מן התור עד כיו כתיבה בעברית ונשיאת נאומים בעברית, שלא בהרכה היו נופלים — מבחינת הלשון — מנאומי הרוסיים, ואין צורך לומר — האיטלקיים.

י. א. טריכוש, משתתף ב"חרות", ובחיפה — ד"ר שימקין, רופא עינים). וגם גימנסיה זו השפיעה בעקיפין על שאר הגימנסיות לבנות, שנוסדו רק בשביל יהודים.

אולם להשגת אותו "משהו", וכמו כן לפתוח את בתי-הספר הציוניים הגמורים, היה צורך במורים — לא רק מבחינת הכשרתם הפדגוגית, אלא גם מבחינת זכותם להורות בבתי-הספר. כלומר בעלי תעודות שונות (להורות בגימנסיה עד המחלקה הששית היה צורך בתעודה יותר גבוהה מאשר בשביל בתי-הספר העממיים, ולשם הוראה בכיתות ז'—ח' בגימנסיה היתה דרושה השכלה אקדמית), ומורים לא היו, ביוחד בשביל הלימודים העבריים. וזו היתה טענה קשה בפי ה"מפציצים" בפולמוסים עם הציונים: הבו מורים יודעי עברית ובעלי תעודות הוראה — ואנחנו לא נבדוק בציציותיהם ונכניסם לבתי-הספר שלנו. ועל טענה זו לא יכלו הציונים להשיב בפולמוס-דברים סתם.

ולפיכך יזמו ראשי ה"ועד להלאמת בתי-הספר" (אחד העם, דובנוב, דיונוב, פן, ד"ר לנדסמן) לגייס את האכסטרנים הציונים-העבריים לתכלית זו: כלומר — להטיל עליהם חובה לשקוד על לימודיהם, להבחן לקבלת תעודת-בגרות, ואחר כך בבחינות נוספות (בפדגוגיה ובמתוריקה) לקבל תעודות-מורה — היתר הוראה בבתי-הספר השונים של היהודים. כמו לגבי כל דבר היו "רבים הקרואים אבל מעטים המקוראים". נתגייסו כשלשה מנינים אכסטרנים ציונים-עבריים, אולם בבחינות עמדו רק אחדים. ובתיכם שמחה בראוורמן ז"ל, שעלה לארץ-ישראל בשנת תרע"ב (1912) ונכנס כמורה לבית-הספר לבנות ביפו, הוא אביהם של המהנדס יוסף בראוורמן, מוסד בית החרושת למיצי הדרים ברחובות, והמורה שרה קאניוק בת-לאביב, ואנכי, שבאתי לארץ-ישראל ב-1921, והיה צורך עוד בבחינה שלישית — לידיעת הלשון העברית וההיסטוריה, כי עם-הארצות היתה גדולה, ורבים מן האכסטרנים, שהתפארו בידיעותיהם העבריות, היו כאמת מעוטי-ידיעה. כמו שגם ידיעותיהם הכלליות לא היו מספיקות. בהשתדלות מ. מרגלית ואחרים לפני ראש גליל הלימודים, הרשה הלה לכוון ועדת-בוחרים מטובי המורים היהודיים (לפי שיטתו והבנתו), הועדה כללה: את אבראמיביץ (הוא מנדלי), את טרופקי, את שאפיר (מנהל בית-הספר א' הממשלתי לבנים) ואת ציגלמן (מנהל בית-הספר ב' של הממשלה) — ועל גבם יעמוד המפקח על הלימודים בגליל אודיסה או שליחו (בין חברי הועדה ידע עברית כמוכח, מנדלי, ואחרי קצת לגבי מנדלי — טרופקי, שאר השנים ידעו רק מעט מאד עברית, ואילו היו הם עצמם נבחרים על ידי מנדלי וטרופקי, לא היו עומדים בבחינה).

שאלת חוסר מורים לעברית התפשטה מאודיסה למרכז ה"מפציצים" בפטרבורג, שבו חכריו היו עבריים כד"ר י. ל. קצנלסון (בוקובין-יגלי), ד"ר איגר, וגם המרכז התחיל לדאוג לכך. בהשתדלותו הרשתה הממשלה למרכז ה"מפציצים" ליסד בעיר הורודנו "קורסים למורים", שיכשירו את הלומדים בהם להבחן בידיעות כלליות ובידיעות עבריות (המנהל היה הפדגוג כהנשטאט) והממשלה אישרה את תעודותיהם (לאודיסה נתגלגלו מגומרי קורסים אלו יצחק ספיבאק ומנחם רודניצקי, ומאודיסה באו לארץ-ישראל). בשנת 1915, בימי מלחמת העולם הראשונה, כשהיה הספר — פלכי הים הבאלטי, קובנו, סובאלקי — נעקרו ממקומותיהם על ידי גירוש וצרות המלחמה, פתחו הציונים, תחת השלט של "תרבות", קורסים למורים באודיסה, המנהל היה ד"ר מוהילובר (אחר כך מנהל בית המדרש למורים בירושלים), ובין המורים היו ח. נ. ביאליק, ד"ר י. קלוזנר, מ. אוסישקין (הורה גיאוגרפיה בעברית), ש. צמח ועוד אחרים. ומואשרה, שנכבשה על ידי הגרמנים, הועברו לאודיסה הקורסים הפדגוגיים להכשרת גננות עבריות (לנהל את ההוראה בעברית) מיסודו של יחיאל הלפרין, שהוחזקו על ידי "תרבות" (הם נתמכו גם מקופת העזרה ליהודים הפליטים, שבראשה עמד גדולי העסקנים).

וגם הנכירים היהודים שבערי הכירה — מוסקבה ופטרבורג). לאחר השתלטות הבולשוויקים ברוסיה ובאודיסה. חוסלו כל המוסדות האלה — בתי הספר ובתי המדרש למורים. כי העברית נאסרה בשימוש ובהוראה...

ספרים. מיותמים

בין מפעלי התרבות היהודיים באודיסה תפסו מקום חשוב הספריות הציבוריות. היתה גם ספריה עירונית. מוחזקת על ידי העירייה, שהיו בה כמה מאות אלפי כרכים. בעיקר ברוסית. אבל גם בלועזית. כי על כן עיר בינלאומית היתה אודיסה. שלשה לאומים עיקריים היו בה — רוסים. אוקריינים והיהודים. לערך 220 אלף נפש בכל קבוצה לאומית. שאר 100 אלף האוכלוסין כללו (המספרים המאומדים שלהם הם לפי סדר הרשימה): יוונים. גרמנים. פולנים. איטלקים. פרסים. גרזוינים וכו' וכו'. הספריה העירונית היה לה בית גדול. נהדר. משוכלל. היה בה הרבה אור וחום. ביום ובלילה. בקיץ ובחורף. בשנה הראשונה לבואי לאודיסה, כשהיה לי חדר רק ללון בו אני ואחי. בדירה דלה ובבית ישן. הייתי מבלה בכל יום בספריה לא פחות מחמש שעות — עד שעה 10 בערב. כשהיתה נסגרת. ספרים לא היו משאילים הביתה. ולשם קריאה היה אולם גדול נוח מאד. ולשם עבודה — כתיבה או לימוד — אולם מיוחד. שקוראים סתם לא הורשו להכנס אליו. על לוח מיוחד היו רשומים שמות השכועזנים והירחונים — הרוסים והלועזיים — המתקבלים בספריה, ובהם מצאתי גם את "השילוח", שעורכו אחד מה עם יושב או באודיסה, ובשעתו ודאי נאות גם הוא לספריה שככל הלשונות. כשנעשיתי כן בבית בספריה ובקאטאלוג הגדול, קראתי בהקדמתו. שבמרחפי הספריה שמורים כמה מאות ספרים בעברית, שמחוסר תקציב לא נערך להם קאטאלוג ומטעם זה אינם מסודרים ואינם ניתנים לקריאה. שאלתי את המנהל, פרופסור דה'ריבאס. איטלקי לפי מוצאו, על הספרים העבריים. והסביר לי: יש צורך כתיחה בשנים שלשה עובדים יודע-עברית — לערוך את הקאטאלוג ולסדר את הספרים. ואחר-כך — יהיה צורך בעובד קבוע יודע עברית — ואין לנו תקציבים לכך. אולי אתה ושכמותך תעשו את העבודה העיקרית — עריכת הקאטאלוג וסידור הספרים — בהתנדבות. ואז נשתדל לקבל תקציב לכל הפחות בשביל עובד אחד. שווחתי על כך עם חברי האקסטרנים העבריים על התנדבות למלאכה זו. אבל נתברר, שיש לעשותה לאור היום, כי במרחפים אין חשמל. ואנו כולנו היינו עסוקים בלימודי-עצמנו ובמתן-שעורים לפרנסתנו, ולא נסתייע הדבר. לאחר זמן מה נתברר לי, מהיכן באו לספריה העירונית הספרים העבריים, ובהם היו גם חשובים מאד.

הספריות היהודיות. הציבוריות והציבוריות למחצה (על יד מוסדות ציבוריים אמנם). היו לפי סדר חשיבותן לגבי הספרים העבריים: א) של הישיבה. זו שרבי-צ'ער אמר להפוך אותה לישיבה מודרנית. טעין בית-מדרש לרבנים ולמורים. ולשם כך הוזמנו כמורים: ח. נ. ביאליק, ד"ר י. קלוזנר, ד"ר י. יונוביץ, ד"ר י. ראביץ, ד"ר ש. קאמנצקי (רעיזנו של רבי-צ'ער לא הצליח, והריוח היחיד ממנה היו כמה סופרים. שאת ראשית השכלתם המדעית ב"חכמת ישראל" קבלו בישיבה זו: ד"ר יהושע גוטמאן. יוסף-טוב הלמן, ד"ר צבי וויסלאכסקי, ד"ר יחזקאל קויפמן. ברוך קרופניק (קרא). הספריות של הישיבה כללה בעיקר ספרי תלמוד ופוסקים ושאלות ותשובות וספרי חכמי ימי הביניים וכדומה. והשתמשו בה בעיקר המורים והתלמידים. ב) של התלמוד-תורה, שמנהלו היה ר' מנדלי מוכר ספרים. גם ספריה זו כללה בעיקר ספרי ש"ס ופוסקים וספרי חכמי ימי הביניים, אבל מנדלי, שבימי חרפו תרגם את "תולדות הטבע" לל' נץ, ובכלל היה סופר משכיל. אסף לספריה הנ"ל גם ספרי-השכלה מן החשובים שעד ימיו וגם קצת ספרים בלועזית. וגם ספריה זו שמשה בעיקר את מנדלי עצמו ואת המורים, אם יש ונוקקו לכך. ג) הספריה

שעל יד "חברת העזרה הדדית של עוזרי המסחר". באודיסה היו כמה אלפים של פקידים בבתי-המסחר, בעיקר של היהודים, ורובם של עוזרי המסחר היו מתבוללים, והיה להם — וביחוד לנשיהם ולבנותיהם — צורך בספריה להשאלת ספרים — ויסדו את הספריה, ונמצא פקיד בעל השכלה אקאדמאית, שהועמד בראשה (שלא על מנת לקבל פרס), והנהלת החברה היתה מקציבה בכל שנה כמה אלפי רובל לקניית ספרים חדשים. 99% ברוסית, ולא היתה ספר הגון ברוסית, שלא הוכנס לספריה. אבל ראשוני עוזרי המסחר, שיסדו את החברה ואת הספריה, היו מבניהם של יוצאי ברודי, העיר הגאליצאית, שהצטיינה במשכיליה העבריים, ולרובם היו ספריות בעברית ובגרמנית במקצוע "חכמת ישראל" ערוכות בטעם ובהבנה, ומכיון שהבנים לא ידעו כבר עברית עד כדי קריאה בספרי השכלה, תרמו את הספרים לספריה — ושנים רבות היו מונחים שם, צבורים בערימות זנאכלים על ידי העש והעכבר. המנהל הכללי, בעצמו מתבולל, אבל חובב ספר (אף כי לא ידע עברית) פנה אל ש. דובנוב להמלך בו מה לעשות בספרים העבריים. דובנוב הציע בשמו ובשם אחד העם, שהם מוכנים לקבל על עצמם את ניהול המדור העברי, אם הנהלת הספרית תסכים להקציב סכומים לעריכת קאטלוג עברי, להזמנת ספרן בשכר לשתי שעות ביום ולקניית כל הספרים העבריים הטובים, כגון הוצאות "אחיאסף" ו"תושיה" וכדומה, ולהשאילם לקריאה. הנהלת הספריה הסכימה לתנאים אלה. בספרן עברי הוזמן זלמן קוטלר, סופר "הצפירה" באודיסה ועסקן ציוני, בהשגחת אחד-העם ודובנוב ערך קאטלוג עברי לספרים העבריים וגם היה מחליף את הספרים המושאלים לקוראים, שכולם היו מן האכסטרנים הציונים-העבריים. בני אודיסה, חברי החברה ואחרים, לא היו זקוקים לספרים עבריים, כמעט כל האכסטרנים היו מקבלים ספרים עבריים (וגם כלליים) לקריאה הביתה בהנם, ולשם כך היה צורך רק לפנות לדובנוב, וכמעט כל האכסטרנים ידעו להעריך יחס זה ולא הכשילו את הממליץ: לא העלימו ספרים ולא השחיתו אותם.

ד) הספריה שעל יד חברת "מפיצי השכלה" (הסניף האודיסאי), מפני התרעומת מצד כמה מחברי החברה, שאין ה"מפיצים" עוסקים בפעולות תרבותיות במדה הדרושה, פתחו ספריה עצמית, בשכר קריאה מועט, ולרבים (אכסטרנים, מורים וכדומה) גם בחינם. גם בספריה זו היו 99% מן הקוראים מן המתבוללים, וקראו בעיקר ברוסית (בשביל העשירים, שידעו גם לשונות לועזיות, היו ספריות פרטיות רק לספרים לועזיים). קצת מחברי הועד של הסניף, מ. מרגלית בעצמו, חתנו של לאזארוביץ, היו משתדלים לקרב את בעלי הנפש שבין האכסטרנים, ובכלל זה העבריים-הציוניים, כדי להשפיע עליהם לפרוש מן ההיות הציונית. כשיחות עמנו היו קצת מאתנו מונים אותם ביחסם השלילי לעברית, והראיה — שהספריה שלהם היא כולה על "סהרת הקודש" — הלשון הרוסית. בתשובה על כך טענו שיש במרתפי דירת הועד מאות ספרים עבריים, ואילו נמצאו גם להם יודעי-עברית, שהיו מתנדבים לערוך קאטלוג לספרים העבריים, היתה גם החברה מקציבה אילו סכומים לשכר ספרן עברי (לשתי שעות ביום) ולקניית ספרים. התנדבתי לעבוד כל יום שעה, כדי לערוך את הקאטלוג העברי ולסדר את הספרים העבריים. והתחלתי, "לפקח את הגל", את ערימות הספרים. כל יקר ראתה עיני: ספרי ש"ס ופוסקים ומחקר וספרי השכלה מן התקופה הנאליצאית, שהיו כבר אז יקרי המציאות, מתרומות המשכילים הראשונים, יוצאי ברודי וכדומה. ובעוד שאני עובד — הוסיפו להביא פעם כפעם ספרים חדשים, ובאן אזכיר רק שלש תרומות כאלו: 1) ספרי אביו של בלומנפלד, שהיה רב-מטעם בהרסין. כבן סגן העורך-דין מסר את ספריו ב"חכמת ישראל" — עבריים ולועזיים — ל"מפיצים". בהרבה מן הספרים היו הערות, בעברית ובלועזית. 2) ספרי הצנזור העברי באודיסה — ווארשאווסקי, הוא בן-אשר, ב"השילוח" של אחד-העם נתפרסמו מחקריו על שירת בתי-הקודש. כדרך המשכילים הראשונים היה למדן, ידע יוונית ורומאית, ואין צריך

לומר גרמנית. בנוי היו רופאים ועורכי־דין ועברית לא ידעו, על כל פנים עד כדי קריאה בספר עברי בכלל, ובספרי אביהם, במקצוע „חכמת ישראל“ ביחוד. ואף בלועזית לא היו קוראים בני המשכילים העבריים ספרים ב„חכמת ישראל“. כי אגב טיפולי בספרים ראיתי, שהספר „מוסר היהדות“ ללאצארוס, שניתרגם לרוסית על ידי ה„מפיצים“, והיו מתפארים בפעולה תרבותית זו, מוגח כולו ארוז כחבילות, וגמכרו ממנו אולי כמה עשרות. (3) ספרי אחד המורים ברדת. לאחר מותו מסר בנו, חכר ועד ה„מפיצים“, את ספרית אביו לחברה. הבן היה רופא מפורסם ופריוואטדוצנט באוניברסיטה האודיסאית (להתמנותו כפרופיסור עכבה יהדותו; לאחר המהפכה ניתנה לו קתדרה באוניברסיטה). אביו, אף על פי שהיה רק מורה עד הגיעו לימי זקנה (או סיפק לו פרנסתו הבן הרופא), היה שוחר חכמה ומדע — במקצוע חכמת ישראל. ידע גם את הלשון הערבית הלשון הסורית, וכל הספרים ב„חכמת ישראל“ בלשונות אלו היו מלאים הערותיו בשולי הגליונות. כמו כן היו הרבה הערות בש״סים ובפוסקים, בספרי רנ״ק וש״ר וש״ל. אז נתגלה לי סוד הספרים העבריים היקרים שבספריה העירונית; גם הם באו מתרומות בני המשכילים הראשונים (כגון אשכנזי, חארי ואחרים).

מידה אני על האמת, שלאחר בואי לארץ־ישראל, הוסחו מדעתי „הספרים המיותמים“ : בארץ־ישראל — עתונות עברית, ספרים עבריים בכל המקצועות, בתי ספר עבריים ואף בתי ספר גבוהים שלשון ההוראה בהם בעברית — הנה באו כל חלומותי על הלשון העברית ותרבותה. ופתאום עלה זכר „הספרים המיותמים“ על לבי. בסוף שנת תש״ה, בעצם ימי הנצחונות הגדולים של בחורי ישראל בצבא ההגנה, נפגשתי ברחוב עם חבר־ידיד ותיק, כבר מימי מוסקבה — תרע״ז־תרע״ח: תלמיד חכם, גם סופר לעת מצוא בעל סגנון עברי עסיסי, בגיל שבין זקנה לשיבה, בנו ובתו — כמוכן בצבא ההגנה. שוחחנו על עניני היום, השתאינו ל„פליטת נשמתנו“ מימי המכבים, שנתגלתה לאחר 2000 שנה בכל עוזה. וחברי אמר: כך הדבר... בני הזקונים לאומתנו לא ביישו את אבותיהם הגיבורים. אבל בוא וראה, כמה גדולים דברי הקדמונים: הספר והסיף ירדו כרוכים מן השמים, ואם ספרא — לא סיפא, ולהפך. במשך 30 שנה סידרתי לי ספריה ממיטב הספרים, לפי השגתי — כ־500 ספר. אולם אולי חוץ מאשר לקצת ספרות יפה — מנדלי, ביאליק, טשרניחובסקי, עגנון, הזו וכדומה — ודאי שבני, אנשי חסיף, לא יוקקו את עצמם לספרי. הם רחוקים מכל אלה הענינים והנושאים ממקצועות „חכמת ישראל“, שהעסיקו אותנו. והוא הזכיר לי שמות שלשה מחבריו, שהיו מעורים במקורות התרבות העברית והוסיפו על השכלתם זו גם השכלת חול מקיפה, ולאחר מותם מסרו יורשיהם את ספריותיהם לקבוצות ולקיבוצים השונים. אבל מי יתעורר שם לעיין במחזור וויטרי או בסידור רב עמרם גאון או בסידור רב סעדיה גאון וכדומה? אין מנוס ומפלט מזה. אכן, דור דור ודורשיו, דור דור וספריו.

פרצופה של אודיסה היהודית

הקהילה היהודית באודיסה לא היתה דומה לשים קהילה בתחום המושב. את וילנה אפשר היה להשוות למינסק, את מוהילב לויטבסק, את יליסאבטגראד ליקטאטרינוסלאב וכדומה. ואילו את אודיסה העיר אי אפשר היה להשוות לשום עיר אחרת. היא היתה שונה גם בחיצוניותה וגם בפנימיותה. בכל גווני תייה, מה שהשפיע גם על הקהילה היהודית.

אודיסה היתה עיר חדשה וצעירה. בימי פריחתה היתה בת 150 שנה, פי שלשה מתל-אביב, וגם הקהילה היהודית היתה צעירה ובת חירין. אודיסה קמה במקום כפר טורקי חאגיביי ובו מבצר, שנכבש על ידי הצבא הרוסי בסוף המאה ה-18, ואו נשתנה השם לאודיסה ובמקום הותקן נמל צבא ומסחר. הממשלה היתה מעונינת לאכלס את הסביבה ושלחה לכאן את מיטב המישלים, בתוכם את הנסיך המפורסם פוטיומקין. נשלחו לכאן הצרפתים דיריבאס ורי וולאן. יש מסורת, שהגנרל די ריבאס היה ממוצא אנוסים. די וולאן היה מהנדס מומחה לדרכים. ראש העיר הראשון היה הדוכס הצרפתי רישלייה והוא שכנה את העיר תיפה. בפעם הראשונה ברוסיה הותקנו כאן גנים עירוניים, שדרות, רחובות רחבים, רחבות.

אתריו משל בעיר שוב צרפתי דיילאנווירון. הוא הפך את אודיסה לנמל חפשי, ויכות זאת נתקמה עד שנת 1850. על ידי כך הפכה אודיסה למחסן של סחורות מחוץ לארץ לא רק לרוסיה אלא גם לאוסטרית, להונגריה, לקוקו ולפרס. בשנת 1825 נתמנה למושל דרום רוסיה שמושבו באודיסה הנסיך וורונצ'ב — אדם משכיל וליבראלי בעל השכלה אירופית. גם הבאים אחריו הרוזן סטרוגאנוב, הרוזן פאלן ואחרים המשיכו לבנות את אודיסה בסגנון מיטב ערי אירופה.

שמע העיר החדשה משך אליה אוכלוסיה בינלאומית. התושבים הראשונים של אודיסה היו יוונים, שכרוו לכאן משעבודה של טורקיה. אודיסה הפכה למרכז המאבק לשהרור יוון. כאן היו שוהים מנהיגי תנועת השהרור היוונית כגון איפסילאנטי. זמן מה היתה אודיסה גם סניף למאבק הלאומי של איטליה. בעל הטורים האלה הכיר באודיסה זקן אהר, שעדיין ראה את גאריבאלדי מטייל בכוכב אדום וכמקל עבה ברחובות העיר. באודיסה היתה עדה איטלקית ניכרת. בן קיימת היתה באודיסה עדה צרפתית, שבניה הצטיינו בתרבותם הגבוהה. קיימים היו באודיסה בתי מסחר אנגלים גדולים. העדה האנגלית היתה קטנה אבל חשובה. לנמל אודיסה היו מובאות סחורות באניות אנגליות מכין, מהודו, מאוסטרליה, מאפריקה הדרומית ומאמריקה. לאחר מלחמת קרים פסק מסחר אנגלי זה, אבל גם אחרי כן תפסו האנגלים מקום בחיי הכלכלה של העיר גם הגרמנים נמצאו במספר ניכר. ברוסיה הדרומית היו קיימות מושבות גרמניות חקלאיות וחלק המתישבים השתקעו בעיר כבעלי מלאכה.

מבחינה כלכלית שגשגה העיר במהירות אמריקנית. בשנות ה-90 היו נכנסות לנמל אודיסה בכל שנה כשנים עשר אלף ספינות מכל העולם. אודיסה תפסה את המקום הראשון

בכך רוסיה והיצוא שלת עלה על יצוא נמל פטרבורג בעוד שהיבוא היה כמעט כיבוא של פטרבורג. המסחר עם סין, יאפאן, הודו, אמריקה הצפונית והדרומית, אוסטרליה, טורקיה ועוד הלך בעיקר דרך נמל אודיסה. ובסוף המאה ה-19 נתפתחה גם התעשייה. בשנת 1900 נמנו באודיסה חצי מיליון נפש. היו בה כעשרים טחנות מודרניות, חוץ מבתי חרושת לסוכר, ליציקה, לנייר, לטבק, לגפרורים, למכונות חקלאיות וכדומה. הבורסה האודיסאית היתה למרכז כל דרום רוסיה.

כך בכך עם ההתפתחות הכלכלית הלכה גם ההתפתחות התרבותית. חוץ מן האוניברסיטה היו קיימות כמה חברות מדעיות, מוזיאונים, מוסדות למוסיקה ולאמנויות אהרות. היו קיימים חמישה תיאטרות שהציגו יום יום, היו נערכים קונצרטים רבים.

בסביבה כזאת גדלה הקהילה היהודית החדשה. ובתוך הקהילה הזאת הצטיינה הציונות. לא היתה ברוסיה הגדולה קהילה כל כך ציונית כמו קהילת אודיסה.

הממשלה המרכזית והשלטונות המקומיים סייעו להתישבות יהודים באודיסה מפני שהיו משיינים בפתוח העיר והסביבה. הקהילה נתארגנה בתחילת המאה ה-19, בימי שלטון הדוכס די רישלייה. בעיריה הראשונה היה חבר אחד יהודי הוא מ. אלמאנוביץ. לאט לאט נתלקטו יהודים לא רק מכל קצווי תחום המושב ברוסיה, אלא גם מחוץ לארץ, מגרמניה ומאוסטריה. בשנת 1860 היה רב ראשי באודיסה יהודי גרמני, ד"ר שוואבאכר, שהיה אמנם נואם מצויץ. אבל זר לגמרי לחיי המקום. היהודים הגרמנים וביחוד האוסטרים נקראו "אנשי ברוד" על שם העיר הגאליצית ברודי על גבול רוסיה. שמשם באה החכורה הראשונה של יהודים מחוץ לארץ חכורה זו התרכזת בבית הכנסת החדש והיפה. באודיסה נוסדו בית הספר החילוני הראשון ליהודי רוסיה ובית הספר היהודי הראשון ברוסיה לבנות.

באמצע המאה ה-19 קמו בין משכילי היהודים באודיסה עתונאים ידועי שם, שעבדו בעתונים הרוסיים הכלליים, בתוכם ברטנסון, טארנופול, אוסיפ רבינוביץ ואחרים. כן קמו באודיסה כמה סופרים לעתוני חוץ לארץ כגון שטרן, וולפסון, דורוביץ ורבלין, ואלסון ואחרים. באודיסה התחילו לצאת העתונים הראשונים ליהודים בעברית, באידיש וברוסית: "המליץ", "קול מבשר", "ראזסוויט" (הראשון), "סיון", "דן".

יהודי אודיסה הצטיינו בקומתם הזקופה. עוד באמצע המאה ה-19 נתפרסם דבר טירת הלחי הפומבית של הרופא היהודי צ'אצקין בתיאטרון העירוני לאציל המוסקבאי זיטוב עורך השבועון "אילוסטראציה".

בשנות העשרים בא לאודיסה המלומד שמחה פינסקר. אבי המחבר המפורסם של "אוטואמאנסיפאציה" ד"ר ל. פינסקר. בימים ההם בא לאודיסה גם המלומד הקראי אברהם פירקוביץ. בשנת 1868 גמר את לימודיו למשפטים באוניברסיטה של אודיסה אליהו אורשאנסקי. הוצעה לו משרת פרופסור בתנאי שיתנצר והוא סירב. הוא התחיל לכתוב בעתון היהודי הרוסי "דן", כן פרסם שני ספרים "היהודים ברוסיה" ו"החוקים הרוסיים על היהודים". הוא הוכיח, ששלילת הזכויות של היהודים איננה אלא המשך ימי הביניים וכשם שימי הביניים חלפו בכל אירופה כן סופם שיחלפו גם ברוסיה והיהודים ישור בזכויותיהם.

כשפרץ בקיץ שנת 1871 באודיסה פוגרום ביהודים הגיב אורשאנסקי מיד בדרישה להעמיד לדין את האשמים. על כך נסגר העתון, ואורשאנסקי התחיל לעבוד בכתבי עת המשפטיים הכלליים בפטרבורג. גדולי הויריסטים הרוסיים ובראשם פרופ' מורמצב ציינו את חיבוריו לשבח.

יוריסט גדול מכין משכילי אודיסה היה גם א. פאסובר, יליד אומאן. הוא גמר את

הוק לימודיו במוסקבה ועבר לגור באדיסה כעורך דין. עורך דין מפורסם היה גם בלומנפלד. בנו של רב בחרסון. לפי החוק אסור היה ליהודי להיות עורך דין והוא היה במשך 25 שנה רשמית סגן עורך דין. הוא היה בקי בספרי החוקים של כל מדינות העולם בעבר ובימיו. במשפט מפורסם על מיליצים רבים של ירושה, שנפלה בחלקו של רועה בבסאראביה, יצא בלומנפלד בסנאט בפטרבורג נגד תשעת עירי הדין הגדולים ביותר ברוסיה ולא רק זכה במשפט, אלא הסנאט החליט לראות בספק הדין תקדים.

הברתי את בלומנפלד והייתי עד לעובדה המוכיחה את ההכרה הלאומית העצמית של משכילי היהודים באדיסה. כעורך דין מתחיל כאחי להתייעץ עם בלומנפלד בענין אחד. במעמדי נכנס המזכיר והודיע כי זה עתה בא מפלך וולין רוזן פולני מפורסם ורוצה לרבר עם בלומנפלד. "תמסור לרוזן ששעות קבלתי היום נסתיימו, ואם הוא רוצה יבקרני נא מחר בבקר בשמונה וחצי" — ענה בלומנפלד. כשהעירותי שהוא הרי בא במויחד להתייעצות, אמר לי בלומנפלד בנחת: "ואילו בא אלי יהודי מעיירה בוהלין בבקשה לקבל אותו כעת, כלום הייתי מקבל אותו? לא? שום רוזן אין לו בעיני שום יתרונות בפני יהודי רגיל. יתר על כן, אילו היה יהודי פונה אלי בבקשה להגן עליו בפני הפקידות המקומית הייתי רואה מחובתי לקבל אותו מחוץ לשעות הרגילות. לרוזן אין מקרים כאלה. יחכה נא".

בראש האגף הכלכלי ציוני בציבור היהודי של אדיסה עמד במשך עשרות שנים עורך הדין הידוע מנשה מרגלית.

הוא היה יליד ברדיצ'ב בשנת השלשים של המאה התשע עשרה. ספג בנעוריו הרבה תורה, וכו' הורש יחס עמיק של כבוד ליהודית כשיטה מוסרית פילוסופית. הוא סיים בהצלחה את בית המדרש לרבנים בניטומיר ואחרי כן את הפקולטה למשפטים באוניברסיטה הקיובית. בסוף שנת הששים השתקע באדיסה. לא עברו ימים מועטים והוא תפס מקום בשורות הראשונות של הציבור ביחד עם אורשנסקי, פאסובר, מ. קולישר, ד"ר צ'אצקי ואחרים. הוא נצטרף לחבר מערכת "דן". הוא היה פעיל ביותר בגילוי האשמים בפוגרום של שנת 1870 אבל רק כעבור 40 שנה יכול לפרסם את הדברים בירחון הפטרבורגי "ייוורייסקי מיר" (1911). מרגלית היה פעיל בכל חברה יהודית חשובה וקודם כל בחברת מפיצי השכלה. קשה היה למנות אותו על איזו מפלגה מדינית שהיא. הוא היה איש העם ומשרת העם.

רבים ראו אותו כמתבולל. אבל זו הייתה טעות. הוא היה גאה על יהדותו ואת הגרמנים הפולנים ואחרים "בני דת משה" ראה כאנשים תמימים ללא הכרה עצמית. אבל הוא התנגד לציונות מפני שחשב שאחרות האל ותפיסת העולם המוסרית הן חלק מטבע היהודי ויהודים חייבים לעבור לשם עקרונות אלה בקרב האנושיות — לכך נוצרו, וזה יותר חשוב מאשר לבנות מדינה ליהודים.

פעם אחת אמר בטכחותי:

אם לדבר על התגוננות גופנית של היהדות, הרי מדינת היהודים לא תשיג מטרה זו, כי היא תהיה תמיד קטנה ולא תוכל להשפיע על היחסים הבינלאומיים. אם גם תקום מדינת יהודים (את זאת ראה כאפשרי), הרי לא תאריך ימים, כי הטבע היהודי איננו מרשה פשרה ובלי פשרה אין שום מדינה יכולה להתקיים. אנחנו התחכמנו לשחוט זה את זה לעיני אויבינו הרומאים, ותכונתנו הרוחנית הזאת נשארה כפי שהיתה במשך אלפים שנה. רק עליה מוסרית וחברתית של האנושיות תוכל לשמור את היהדות. ולכך אנו צריכים לשאוף גם למען עצמנו".

מרגלית היה ידידו של ליאו פינסקר ונצטרף לזעד "חובבי ציון" מפני שראה בישוב

ארץ ישראל דבר טוב, שאני מחייב כלל הקמת מדינת היהודים. כשקמה הציונות המדינית עזב גם את ענין ישיב ארץ ישראל, ובימי חייו האחרונים יצא בחריפות נגד הציונות. הוא מיחה תמיד כשהיו מונים אותו בהתבוללות והיה מסתמך על מאמריו, שבהם הדגיש את הפרצוף המוסרי של עם ישראל. כשפרסם פינסקר את "אוטואמאנסיפציה" שלו יצא נגדו במאמר נלהב "לא הסתלקות עצמית אלא הכרה עצמית". הוא פרסם כמה מסות שבהן הדגיש את היצירה היהודית כגון "הקהילה ותולדותיה", "הלל", "עקיבא" ועוד. בחוגים מטפטים העריכו את מחקרו על "החזקה לפי התלמוד". אחת מפעולותיו החשובות היה הסיוע לרב ר' חיים טשרנוביץ בהקמת "הישיבה הגדולה", שהיה למעשה בית מדרש לחכמת ישראל ונתן לתלמידיו גם השכלה כללית תיכונה. ישיבה זו היתה מרכז מקשר למשכילים הציונים והבלתי ציונים.

כדאי להזכיר שורה של עורכי דין מומרים שראו עצמם כיהודים, התענינו בעניני היהודים והיו להם קשרים בחוגי היהודים.

אודיסה היהודית התגאתה גם ברופאה שהיו מפורסמים בכל רוסיה הדרומית. ידוע היה המנתח ד"ר י. זילברברג, ד"ר הימלפארב (שהיה חבר ועד "חובבי ציון") היה מפורסם כרופא נשים. בן נתפרסם ד"ר מאריאסס כמנתח מומחה למחלות השתן. במחלות פנימיות היו ידועים ד"ר ברוך, ד"ר בוכטראב, ד"ר פוריץ, במחלות לב ד"ר י. שוורצמן. במחלות עצבים ד"ר י. ריימיסט (חבר ועד "חובבי ציון") שבתו עלתה ארצה והיתה זמן מה עוזמאית עברית.

מאמצע המאה התשע עשרה נעשתה אודיסה מרכז התחיה הלאומית בצורתיה השונות. בסוף שנות השישים השתקע כאן סופר ההשכלה משה ליב ליליינבלום. זכיתי לעבוד במחיצתו כשישבות ועד "חובבי ציון", שהוא היה מזכירו. זוכרני כי פעם אחת, זמן מה לפני מותו, בשנת 1910 שאלתי אותו מהו הדבר שעורר אותו לעזוב את העירה שלו בפלך קובנה ולהרחיק נדוד לאודיסה. הוא ענה בבחירות כדרכו: "בעיירה היה מחנק, מסביב היתה אוירה שאי אפשר היה לנשום בה ואני התפרצתי לעולם חדש וחפשי, לאויר צח. חלמתי על פטרבורג ואודיסה אבל פטרבורג נראתה לי יותר מדי רשמית, מסורבלת, מוזרת, ואילו אודיסה משכה אותי על ידי הקהילה היהודית החדשה והגדולה וחרות המחשבה, העדר רפש הדורות וסרחון הדורות, משכי אותי הים ושמשי הדרום, והנה באתי, מועטים הכירו אותי, לא הייתי צריך להתרפס לאיש, לא שמתי לב לאיש. חשבתי וכתבתי מה שרציתי ובערבים הייתי יוצא לשדרות הרחובות ונושם אויר צח וריח ירק, זכור, ארוני הצעיר, את דברי: אין טוב לאדם מאשר חרות אישית ורוחניות, כי רק מתוך חרות מגלה האדם את כשרונותיו".

כמעט בעת ובעונה אחת עם ליליינבלום הופיעו באודיסה הצעירים בעלי הכשרון מרדכי בן עמי ושלום יעקב אברמוביץ, הוא מגדלי מוכר ספרים. בן עמי לא היה סבור כליליינבלום, ואדרבה העריץ את ההוגי היהודי והדגיש את בצרונם המיסרי ויפיו הרוחני. מגדלי מוכר ספרים השתדל לתת תיאור איביקטיבי של חיי המוני היהודים בצורה אמנותית מעולה. הכרתי את מגדלי, הוא היה בעל קימה למעלה מכינונית, חסון ועל ראשו בלווית לבנה. הוא עשה רושם אומר כבוד.

באתי אליו יום אחד באיזה ענין.

— באת אלי בענין פלוני — אמר לי. — נספיק, ובינתיים מוטב שתסתכל דרך החלון אל הגן. הנה הלילך פורח, השושנים, הצבעוניות, האקקיות, ראה את השמים הטהורים, את השמש המאירה, תזין את עיניך והענין לא יברח. הטבע מעניק לנו את

חמדותיו ואילו בני האדם, וביחוד היהודים, עוברים עליהם כלי לשים לב, ובוהם הם גוֹלִים מעצמם את ההנאות הסהורות ביותר, הניתנות לנו חִינם אין כסף.

ליליינבלום היה הראשון שטען, כי אין עתיד ליהודי אירופה. בזה קדם להרצל, לגרדאו ול'בוטינסקי. הוא קדם גם לפינסקר.

ארבעת אלה חכמי אודיסה: ליליינבלום, בן עמי, מנדלי ופינסקר היו אכן, שואבת לדור הצעיר, ולא עברו שנים מועטות ובאודיסה קמו בזה אחרי זה אחד העם, דובנוב, ביאליק, קלאוזנר וקצת אחרים יעקב רבינוביץ, הרב חיים צ'רנוביץ, א. דרויאטוב, א. מ. בורוכוב, שאיל טשרניחובסקי, י. ח. רבניצקי.

הכרתי את בן עמי. הוא היה בן שיחה מצויין. כשהופיע באודיסה בתחילת המאה התשע עשרה הסופר היהודי הרוסי שמעון יושקביץ, יהודי מתבולל, שתיאר בגסות את ההווי היהודי, דיבר עליו בן עמי בשאט נפש. כשהעיר אחד המסוכים שאין להכחיש כי יש לו כשרון וידיעות שישע אותו בן עמי וקרא: "חטא הוא לנצל את הכשרון לרעה".

בתחילת המאה העשרים תפס מקום מיוחד בסביבה הספרותית באודיסה העתונאי המתחיל ז. ז'בוטינסקי. הסופרים הרוסים הנוצרים נדהמו למראה צעיר זה, שגדל לא במוסקבה ולא על גדות הוולגה, אלא באודיסה הבינלאומית, ובילה את נעוריו באיטליה וכתב ברוסית כל כך יפה ומוהירה ובכל זאת עממית. הפיליטונים שלו בחתימת "אלטאלנה" עשו רושם על כל הנוער. עברית ידע מעט מאוד. על הציונות כתבו מעט מאד בעתון היומי הגדול, שז'בוטינסקי עבד בו, "אודסקיה מובוסטי", אבל חבריו במערכת הרגישו בז'בוטינסקי משהו תוסס. המעורר בנוער היהודי התנגדות להווי הגלותי ושאיפת לחיים לאומיים עצמאיים. ז'קא היהודים חברי המערכת התנגדו לו, ואילו העתונאים הרוסים כבדו אותו מאד ואהבו אותו. אחד מהם, אם אינני טועה אוסורגין, העיר, שאילו היה ז'אבוטינסקי מקדיש עצמו לעתונאות הרוסית היה עולה למעלת מלך העתונות הזאת.

אודיסה נחשבה לעיר אפיקורסית ואמרו, כי חמשים פלסה מסביב לאודיסה בוער הגיהנום. אבל כה היו 200 "חדרים" פשוטים, ורק במשך הזמן עברו אחדים מהם להיות "חדרים מתוקנים". באודיסה היו הרבה בתי כנסיות, בתוכם גם לחסידים שונים, לרבות לחסידי ה"בד", בימי החג היו נפתחים 150 מגינים ארעיים.

באודיסה היו כמה רבנים, מהם הצטיינו הרב פוליןקובסקי והרב יעקב גליקסברג (היה בשנותיו האחרונות רב בתל-אביב). הרב גליקסברג היה דתי קצוני אבל לא קנאי. הוא ידע לא רק תלמוד, אלא היתה לו גם ידיעה במשפט החדש ולעיתים קרובות היה נבחר לבורר רשמי.

באודיסה לא היתה כמו באירופה עודה של רפורמיים, אבל רבים חשבו, שהטקס התיצוני בתפילה בציבור אינו הלכה למשה מסיני. בבית הכנסת הברודי היו המשכילים מתפללים בטקס תיצוני יפה. עוד בשנות הארבעים נקבעה כאן מקהלה כלוית עוגב, ולא עוד אלא שמתחילת המאה העשרים השתתפו במקהלה גם נשים.

ערבי שבתות ושבתות היו ניכרים באודסה. בשבתות היו רוב חנויות היהודים סגורות, ובתי הכנסת היו מלאים. בימים הטראים ובשני הימים הראשונים של פסח היו סגורות כל חנויות היהודיים. גם המוסדות הרשמיים כגון הבורסה ובתי המשפט לא פעלו למעשה בימים ההם. ניכר היה, שאודיסה היא עיר יהודית.

קהילת אודיסה היתה הגדולה ברוסיה מחוץ לפולין. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914 היה מספר האוכלוסיה היהודית 185 אלף נפש בתוך אוכלוסיה כללית של 560 אלף. זאת אומרת כשליש.

קהילת אודיסה היתה גם עשירה מיתר הקהילות. היו בה עניים, אבל לא היו בה

קבצים. מתוך 359 בתי החרושת בעיר היו בידי היהודים 155. היהודים שלטו במקצוע הטחינה, תעשיית הסוכר והנייר וכל מיני מזונות. רוב כעלי המלאכה בעיר היו יהודים. כל בתי העבודה לשמלות נשים היו בידי היהודים.

אבל עיקר פעולת היהודים היה המסחר. כיצוא תבואה, קמח ותנובה חקלאית אחרת נמצא בידי היהודים 90 אחוזים, וביצוא הכללי 82 אחוזים. ואין לשכוח שביצוא היתה אודיסה ראשונה ברוסיה. במסחר הסטנואי בעיר היה חלק היהודים עד 55 אחוזים. במסחר הקמעוני היה חלקם 65 אחוזים. הרוכלות היתה אך ורק בידי היהודים. הם שהיו מחלקים בבתים נפט, מזונות, טבק, גפרירים ומיני סדקית.

בבתי החרושת של נוצרים עבדו רק יהודים מועטים. רק במקצועות שלא נמצאו להם עובדים נוצרים. בבתי החרושת הגדולים של יהודים היה אחוז היהודים עד 10, אבל כל הפקידים היו יהודים. כהובלה תפסו היהודים מקום רב. גם בנמל היה מספר פועלים יהודים.

לפי הערכה עלה מספר היהודים העובדים עבודה גופנית ע"י שמונה עשר אלף איש, בתוכם גם עוזרות.

עד 65 אחוזים של כל המקקקעין היו בידי היהודים. במקצועות חפשיים נמנו בין 594 רופאים 300 יהודים, בין 313 רופאי שניים 291 יהודים. בין 433 מילדות 532 יהודיות, בין 155 עורכי דין 74 יהודים, בין 178 סגני עורכי דין 115 יהודים, בין 283 אדריכלים ומהנדסים וחימאים — 79 יהודים.

בתחילת המאה העשרים התחילו קמות באודיסה אגודו תהתעמלות וספורט יהודיות. בהתחדות הארצית הראשונה של ספורטאים ניצחה הנבחרת האודיסאית, שהיתה מורכבת משני יהודים — כשדן ודוכנא — ותמישה נוצרים, ובנבחרת זאת הצטיין ביהוד מר כשדן. בעת ההיא קם גם הארגון הספורטיבי היהודי "הלאומי" "מכבי".

אלה היו הימים, שבהם קם באודיסה גם הארגון היהודי הרפואי "אווע". על כך הרצה לראשונה הרופא הצעיר מ. שוורצמן. כעבור זמן מה התחיל לצאת גם שבועון רפואי יהודי בשם "ייוורייסקי מוויצינסקי גולוס" בעריכת ד"ר ריימיסט ואחרים.

בין הנוער שהשתתף במכבי התבלט הסטודנט יעקב גראנובסקי (אחי מנהל הקרן הקיימת אברהם גרנות). בעיני השלטונות לא מצאה חן ההתלהבות וההתאחדות של הנוער על יסודות התעמלות וספורט ברוח המכבי. גראנובסקי הוגלה לסיביריה, והמכבי יחל למחתרת. אחד מבעלי השלטון אמר: "אין זה לטובת המדינה לעורר זכרונות ורגשות לאומיים בנוער היהודי ולארגן אותו כחטיבה ספורטאית מיוחדת — יצטרפו היהודים ויתר הלאומים המתעניינים בספורט להסתדרויות הספורטיביות הרוסיות הכלליות".

בשנת המהפכה 1917 חזר גראנובסקי מסיביריה וניגש בהתלהבות כפולה לעבודת המכבי. כימים ההם כבר התפשט רעיון המכבי בין יהודי רוסיה, ולא עברו ימים מועטים ובפטרבוראזל נתכנסה ועידת נציגי אגודות מכבי ושם נבחר ועד מרכזי לכל המכבי הרוסי ומישובו באודיסה. יו"ר ראשון של ועד זה היה, כמוכן, גראנובסקי. לעזרת המכבי הופיעו בפומבי אוסישקין וקלחזר ומנהיגים ציוניים אחרים. אבל בקיץ שנת 1918 מת צעיר כשרוני זה. במקומו נבחר נחום חת, הפועל עד היום כמכבי בישראל. אבל השלטון הקומוניסטי לא סבל את המכבי יותר מאשר השלטון הצארי. חת עלה לארץ ישראל.

בסתיו שנת 1905, מיד לאחר הכרזת החוקה הרוסית הראשונה, נערכה כידוע מהפכה נגדית בלוויית פרעות ביהודים ב־150 ערים. ביניהן גם באודיסה, התוצאות של הפרעות הללו באודיסה היו איטומות לולא ההגנה היהודית שהתנהגה בכבורה.

הוגנה צבאית יהודית ברוסיה, ולא רק ברוסיה. נוסדה לראשונה באודיסה בשנת 1903

לפני הפוגרום בקישינב (חוץ מן ההגנה הפרימיטיבית שבימי הפוגרום בשנות השמונים שאורגנה על ידי בן עמי). ההגנה השניה נתארגנה בקיץ 1905 מתוך הרגשה, כי פוגרומים ממשמיים ובאים.

בעל הטורים הללו לא זה בלבד שיש לו שייכות להגנה האודיסאית אלא הוא השתתף בה בפעילות ביחד עם עורך הדין י. גאלפרין, גיסו של ו. זיבוטנסקי, באסיפת חומר על הפוגרומים ברוסיה הדרומית וביהוד באודיסה בשליחותו של ל. מיצקין שקבל על עצמו למסור דין והשבון מפירט לחברת העזרה של יהודי גרמניה בברלין.

הידיעות על הפוגרום באודיסה, שנתפרסמו בשעתן על ידי המשטרה הצארית, היו רחוקות מן האמת. ראשית השתתפה בפוגרום המשטרה עצמה בתלבושת אורחית ואין בכלל שום ערך להודעותיה. שנית השתדל השלטון המקומי להפחיד את האוכלוסיה כדי לשחק את פעולת היסודות המהפכניים. המשטרה הפריזה בכוונה על מספר היהודים ההרוגים והפחיתה את מספר הפורעים ההרוגים. כתחילה דיברו השוטרים על אלפי יהודים הרוגים, אבל כשהוברר מיד השקר שכדבר, ציינו פתאום שמספר כל ההרוגים הוא יותר מחמש מאות ומהם יותר מארבע מאות יהודים. לצערנו נכשלה אפילו האינציקלופדיה היהודית הרוסית המסתמכת על ההודעה המשטרתית בלי בקורת. עובדה היא שבבית הקברות היהודי נקברו 289 ובבית הקברות הנוצרי 89.

אם לשים לב לכך, שלפני הפורעים רכבו קוזקים שפינו לפניהם את הדרך בפני ריות ההגנה היהודית, הרי המסקנה ברורה: ההגנה היא שעצרה את פעולת הפורעים ולולא גבורת ההגנה היה מספר אבדות היהודים והרס הקהילה הרבה יותר גדולים. יש לציין, כי ד"ר נחום שימקין נפצע ככדור מפולש מתחת ללבו כמשתתף ההגנה. היו גם הפרזות במספר הרכוש האבוד, לא נכון, שקרוב לעשרת אלפים משפחות ובהן יותר מארבעים אלף נפשות סבלו אבדות. נרשמו לצערנו רבים פשוט כדי לקבל תמיכה. קשה היה לברוק על המקום את מידת ההפסד.

ההגנה הצבאית היהודית השלישית באודיסה אורגנה בשנת 1917. הגנה זו בראשותו של הסטודנט יעקבי (רכיוזוניסס ידוע שמת בדמי ימיו) הכילה כמה אלפים של חיילים יהודים חוץ מאורחים. הגנה זו היא שהצילה את אודיסה מהרס כיתר קהילות אוסקראינה. הייתי חבר ועד הבטחון ליד עיריית אודיסה בשנים 1917—1920, ואני יודע, שראש הליסטים הידוע גריגורייב התקרב לאודיסה, אבל כשנודע לי שיש בה הגנה כזאת הסתפק רק בדרישת אלף זוגות מגפיים, התהלכו מסביב לאודיסה עוד כנופיות ובתוכם גם זו של מאכנו, אבל שום כנופיה לא העיזה לפלוש לעיר.

יעקבי היה אורגאניזאטור ממדרגה ראשונה והצטיין באומץ לבו, בהתאפקותו ובחוסר לאות. בעסקי הכספים עסק ד"ר וינובי טיומקין. הנציג כלפי חוץ היה עורך הדין המפורסם אוסקאר גרוזנברג. ההסתדרות הציונית היתה למעשה הגרעין של ההגנה.

פרקי אודיסה

א. סופרים באודיסה

אודיסה בספרותנו — בירה נהדרה זו, שמבואותיה רבים ואולמיה מרווחים, — כל אותו עולם של יצירה עשירה ומגוונת, שפירנסה שלשת הדורות האחרונים בחיי הרוח שלנו — דמותה עוד טרם עוצבה במלוא קויה, ואמנם רבים הם שהביאו אריחים ולבנים לבנין זה: י. ח. רבינצקי בשני ספריו „דור וסופריו“, שלום-עליכם בכמה סיפורים, יעקב פיכמן בהרבה מאמרים ובספריו „סופרים בחייהם“ ו„אמת הכנין“, י. ד. ברקוביץ ב„ראשונים כבני אדם“, בכמה מאמרים ורשימות של פרופ' קלזנר, ז. שניאור, א. דרויאנוב, משה קליינמאן, ד"ר מ. גליקסון, מ. בן-אלעזר, א. ליטאי, יעקב פיכמן, מיכל רבינוביץ, א. שטיינ-מאן, א. קריב, כותב הטורים האלו — כל אלו הדברים מצטרפים לחומר בלתי מבוטל, שיש בו כדי לשקף במידה לא מעטה את המרכז האודיסאי בספרותנו בעברית ובאידיש, ומי שיביא פעם להקים איתה בירה ישמה בלי ספק לחומר המוכן לו, שיקל עליו את העבודה. אולם כל החומר הזה מקיף רק תקופה מסוימת, בעוד שעל אודיסה הספרותית עברו שלש תקופות: הפרימיטיבית של צדרכוים-סמולנסקי, הקלאסית של מנדלי-אחדהעם-ביאליק ואודיסה הצעירה, ובשלוש תקופות אלו עשו באודיסה הרבה סופרים ואנשי עט, ואם גם אעלה בכאן את שמותיהם, כפי ששמורים בזכרוני בלבד, הרי יעלו לפנינו מחנות-מחנות, והרי היא הרשימה (לפי א"ב): אחד-העם, א. מ. אוסישקין, א. אפשטיין (עבשיו באמריקה), ד"ר ש. אייזנשטדט, ב. אפלבוים, ח. נ. ביאליק, ש. בן-ציון, בן-עמי, י. ל. ברוך, י. ד. ברקוביץ, א. ז. בן-ישי, א. מ. ברכיהו, מ. בן-אלעזר, דוד ברגסון, ש. גורליק, א. גורליק (משורר צעיר באידיש), יהושע גוטמן, יצחק גור-אריה, י. י. גלאס, ד"ר מ. גליקסון, ש. גינצבורג, פ. גינצבורג, ח. גרינברג, נ. גרינבלאט-גורן, ש. דובנוב, א. דרויאנוב, י. ל. דוידוביץ, פרץ הרשב"ן, אביגדור המאירי (כשבוי-מלחמה), ש. הוכברג, ד"ר יוסף-טוב הלמן, נחום הרמן, יחיאל הלפרין (המחנך), ד"ר צ. ויסלכסקי, י. ויגדרמן, ד. ורדי, ז. ז'בוטינסקי, מ. א. ז'ק, מ. תרזמן, א. חשין-אורבך, ש. טשרניחובסקי, פרופ' ח. טשרנוביץ (רב צעיר), משה טייטש, י. טונקל (דער טונקעלער), אליהו יעקובוביץ (עתה באמריקה), מרדכי יפה, דוד כהנא, א. ל. לוינסקי, מ. ב. לזבניק, ח. לויין, א. ליטאי, מ. ל. ליליינבלום, י. י. לינצקי, א. מיטס, פ. מינקובסקי, ק. מולודובסקי, פרופ' נ. סלושץ, פ. סמולנסקי, א. סמיטצקי, ז. סגלוביץ, מרדכי ספקטור, מנחם פוננסקי, יעקב פיכמן, ש. פרוג, ד. פרישמן (בימי מלחמת העולם הראשונה), א. צדרכוים, מ. צמירנסקי (ר' מרדכלי), פרופ' י. קלזנר, א. א. קבק, מ. קיטאי, יהודה קרני, דן קפלנוביץ, משה קיפר (נחשוז), ד"ר יחזקאל קופמן, ברוך קרופניק (קרוא), ח. א. קרופניק, י. ח. רבינצקי, יעקב רבינוביץ, ד"ר י. רבין, מנחם ריבולוב, א. ד. רוזנטל, ז. רוזנטל, יונה רוזנפלד, א. רוזצקי, מ. רוזניצקי, ז. שניאור, יעקב שטיינברג, יהודה שטיינברג, יעקב שטרנברג, שלום שורץ (בן-ברוך), שאול ר"א, א. שטיינמאן, ב. שפיר, תלוש.

ודאי שלא כל הנקובים כאן כלולים ב„נוסח אודיסה“, ורבים מהם לא נשתחו בספרותנו, אבל ראויים הם כולם שייזכרו, שהרי השכחה מכלה כמה חלקות טובות בספרותנו, ויש איפוא לפעמים גם בנקיבת שם בלבד משום הצלה משכחה, אולם חזק רצוני להעלות בכאן שני בתים באודיסה, וכמיוחד בית-ביאליק.

ב. בית ביאליק ובית אוסישקין

אותה אודיסה החזנית והקלה המגרה והמכשיפה בלילות הקטיפה המשכרים שלה, בחופי הים עם קייטונותיהם וטירותיהם, בגינות ופרדסים, בתי משתאות שרמות להם של נקרות ומערות באדמה, בנערות שחומות-פנים, שרשפי הנגב בעיניהן העליונות והצחקגיות — כמה רחוקה היתה בעצם מהסטירה העוקצנית של מנדלי, הזעף החמור של אחד-העם ושכינת היגון של ביאליק! וכלום לא לפליאה הדבר, כי מן הזרם הגיעש של אודיסה הצהלת, רבת ההוללות וההפקרות הוטה פלג קטן עימיו צלולים וזכים ויזרמו בשקט ונחת בהתרם לתחתיות ומטמונים?

ואמנם, אותו כוכב גאולה שהודלק על שמי אודיסה הסואנת ושטופת החולין בימי פינסקר וליילינבלום, הוא שהזריח את החלקה הכרוכה של אודיסה החוככציונית ושמר עליה מתסחף בזרמה הדלוחה שמסביב...

באותם הימים שהייתי באודיסה היו שם שני בתים, שזרמי מהם אונים אדירים לאנשי: בית-ביאליק ובית-אוישישקין. בית-ביאליק — ליצירה עברית, לספרות ותרבות, ובית-אוישישקין — לציון ולציונות. בית-ביאליק — בית-הלל היה, שכן באוירה של אמנות נשמו באי הבית ואין הזעם, הקפדנות והקנאות נוחים לה, בית-אוישישקין — בית-שמאי היה, והחומרה — לחם-חוקו ומכאן גם הסיבוכים, החיכוכים והקיתרוגים שהיו מתפרצים בין שני הבתים האלו, בחינת התנגשות גלי אויר חם וקר... כל שדגלו בשירה ובספרות — למעגל ביאליק נצמדו, ורובם צעירים, חולמים, רעבים ללחם וחזון גם יחד, וכל המיושבים, בטוחי-הצעד ואנשי הממש — נמשכו אחר אוסישקין העז והבטוח, שקולו כרצונו — מתכת, לבית-ביאליק היו הדלתות פתוחות לרווחה, ונכנס לתוכו כל הרוצה, צעיר עם בכורי עטו, תורני וכר-אוריין, מחדש תידושים בהלכה ובאגדה, הווה הויות, בעל חלומות ודמיונות, עם אמצאות ותכניות להצלת העם, הספרות, העולם... בחורות שוהרות שירה ומשוררים, סתם סקרנים וסקרניות, בני ברית ושאינו בן-ברית, עברים ואידישאים, לכל קשה-יום שנטרפה ספינתו עם מצוקת-לבו — לכולם קלה היתה הפסיעה בבית, וראי לפניהם הויר נדיב והאוירו לשית-לב, ובין שנעזרו ונושעו ובין שלא — יצאו מהבית מחוממים, ומה פלא שכל מי שבא לאודיסה עם פנקסי יצירה קטנים, מחקרי לשון, פירושים לתנ"ך — פניו לבית-ביאליק, כי מכתב-קמיע מפני העורכים המזיקים, עידודו וחמימותו — מזון בימי רעב.

בית-ביאליק אצל הוד וחזון על השהיה בו ובית-אוישישקין יצק פלדה לתוך מרופפי-הרצון, חיוק ספקנים והמריץ הססנים, ורבים התועים והנבוכים, המגששים ומחפשים דרך לגאולה — שהתכשמו מהרוח האמיצה ששרה בבית-אוישישקין, בית-ביאליק ובית-אוישישקין — שתי פנות-חסות וחום ועידוד לכל מי שנזקק להם, איש-איש לפי משאת-נפשו ומערכי לבו.

נתן גורן

חיסאר, קרמין: יהודי בוכארה עסקו בעיקר במסחר ובתעשיית המשי. לפי המס שנתנה מהם נתלקו יהודי בוכארה לג' מדרנות: עניים, ששלמו שלשה רובל מס לשנה; בינונים — משלמי ששה רובל, ועשירים — שנים עשר רובל לגלגלת. לפי המנהג המקובל היה גובה המסים מלווה את גבית המס בסטירה על פניו של משלם המס היהודי. האמיר מיואזר ארין, מושל בוכארה בזמן ההוא, גזר איסור על התושבים למכור ליהודים נכסי דלא נייד. לשון דבורם של יהודי בוכארה היא פרסית; רבים מהם יודעים גם תורכית, ואחדים מהם יודעים לרבר עברית. רוב היהודים אריקים. ספרים הם מקבלים מליבורנו, וינה ואמסטרדם.

בסוף המאה התשע עשרה ובראשות העשרים התקדמה יהדות בוכארה מבחינה חומרית. המסחר והתעשייה התפתחו. רבים צברו הון, אולם מבחינה רוחנית היתה אך התקדמות מיעטה. רוב הילדים התחנכו ב"חדרים" המסורתיים, שבהם הורו מלמדים מיהודי בוכארה, מהילדות היו רק מועטות שזכו אף לחינוך מסוג זה. נוסדו גם חדרים "מתוקנים" ובהם מלמדים מארץ ישראל, שהיוזמו במיוחד לשם כך. החברים המתקנים הללו הפיצו את ידעית העברית במדה רבה.

כדאי לציין, שבראשית המסופה החדשה, שלאחר המהפכה, נמשך זמן מה התהליך הזה — של למוד עברית והגברת הלאומיות. נפתחו בחיטסר ליהודים ילדי תורכסטחן עם עברית כשפת הוראה. מנהיגי היהודים פענו בצדק, כל "הזרזון הבוכארי" (התאגיד), המדובר בפי היהודים, אינו לשון תרבותית, לפיכך הסכימה הממשלה הסובייטית בתחילה לקיים בחי ספר אלה בעברית, שיהודי בוכארה הצהירו שזוהי שפתם הלאומית. הממשלה הוציאה גם ספר למוד לגיאוגרפיה כללית בעברית. אולם בשנת 1921 הגיעה יד היבסקים עד בוכארה. בחיץ היבסקים הודחה השפה העברית ממקומה כשפה הלאומית בבחי הספר היהודיים (1921). מאז עברו בחייהם הספר היהודיים לשפה התאגידית, כשפת למוד מתחילה כאותיות אשוריות, ואח"כ — עם הנהגת האותיות הלטיניות בתור הכתב המאושר לעמי אסיה — נאלצו גם היהודים לעבור לכתב זה. דבר זה בא באופן אוטומטי והיהודים נאלצו לקבל גם גזרה זו ולוותר על הכתב שלהם גם לנבי הפרסית שבפיהם. אמנם ישנו הבדל בין הגויים שהשתמשו בכתב הערבי, הקשה לשימוש לרוב התושבים וקושי זה גרם לרוב האנלפבתיות והבורות בקרב המוסלמים, מה שאין כן היהודים, שלמדו את לשונם ואת הכתב העברי מדור דור, ולא היה מקום לסענה של האנאלפבתיות כתוצאה מקושי הכתב. כאן היתה בלי ספק מגמה אחרת — להרחיק את היהודים מן המקורות הלאומיים. לא נשאר ליהודים אלא לקבל בכחי ספר הרשמיים את הדין הקשה, אולם באופן פרטי בלתי רשמי המשיכו ללמוד עברית במחתרת.

הקשר עם ארץ ישראל התגבר כאמור לאחר כביס רוסיה. עוד העולים הראשונים, אשר התרכזו בירושלים יסדו בית קהלה קטנה ובית כנסת למקובלים. בשנת תרנ"ב (1892) יסדו כאן את השכונה הבוכארית (רחובות) וכנו בה בחי כנסיות ותלמוד תורה; רובם ככולם עלו לארץ עם כספם. אולם רק יוצאים מן הכלל באר לארץ לשם עסקים. רובם התחפזו בבנין בתים, אשר השכירות ליריות, ובעצמם שבו לרוסיה, או חזרו לרוסיה על מנת לנהל שם את עסקיהם ומסחרם. לפני המלחמה עלה מספרם עד 1500 נפש (בשנת תרע"ד).

גם בית דין יסדו הבוכארים לעצמם בירושלים, גם ועד עדה מיוחדת. אולם יחד עם זה קשורים היו בכל דבר לעדה הספרדית, ממנת קבלו מורים וחזנים שהכניסו להם את מנהגי ספרד בתפילה ואת המבטא בלמוד הלשון.

מצבם המשפטי של יהודי בוכארה ואסיה התיבונה וההגבלות שחלו עליהם בימי עצמאותה של האמירות נמשכו זמן רב גם אחרי באר הרוסים, כמו בכל ארצות האיפלאם היו היהודים גם כאן במצב של רמי (בלתי מוסלמים), הנחשבים לאזרחים ממדרגה שניה, אולם עם זה נהנו במדה ידועה מזכויות שלטון עצמי בענייניהם הפנימיים.

באזרחים ממדרגה שניה חלו עליהם חוקים וגזרות משפיליים. הם לא גויסו לצבא, אולם היו מחויבים במס הגולגולת, שהמוסלמים היו סטורים ממנו. לעומת זאת היו נתונים לחסותו של החוק הכללי שהגן על נפשם ועל רכושם.

והנה הנזרות המיוחדות, אשר הוטלו על היהודים:

(א) על היהודים היה לזור בשכונות מיוחדות ולעתים הוטלו עליהם הנכלות לגבי בנינים חדשים גם בתחומי הניטאות המיוחדים שלהם, וגם לא הורשו לרכוש בית מוסלמי אף בתחומי הגיוס. עם זה יש להעיר בענין הניטאות, שלא תמיד הוכרחו להתרכז בהן מתוך אינס חיצוני, לעתים היו היהודים בעצמם מעונינים לזור כמתחצת מיוחדת לעצמם בשכונה, שבה יהיו מוגנים יותר נגד קנאות המוסלמים וההפרצויות ההמון, שלא היו נזירות ביותר. לעתים מצאנו, שהיהודים פנו בבקשה אל האמיר הגדול להרשות להם לכנות שכונות מיוחדות לזור בהן.

(ב) הוטל על היהודים לשאת סימן מיוחד על בגדיהם, כגון לחגור חבל למעלה על חלוקיהם.

(ג) נאסרה עליהם הכניסה העירה לאחר שקיעת השם.

(ד) אסור היה להם לרכוב בעיר על סוס, ולעתים — אף לא על נבי חמור, הוצ' מרכיבה על הבהמה מאחורי גבו של המוסלמי (במקרה ששנים רכבו על בהמה אחת).

(ה) איסור לחבוש מצנפת (ציאלמה), אלא כובע מיוחד בעל צורה מיוחדת ועשוי מחומר מיוחד. הוסל עליהם להניף סמרטוט על הכתים כדי להבדילם מן המוסלמים.

(ו) בית יהודי חייב להיות נמוך מכיתו של מוסלמי.

חלפתים נאסר על היהודים ללבוש מלבוש שלא מצבע שחור.

(ט) בשבתם כחנות מאחורי שלחן היה עליהם לשבת ישיבה נמוכה כדי שלא יראה גופם לעין הקונה המוסלמי, אלא ראשם בלבד, ועצם החנות צריכה להיות נמוכה במדרגה אחת מחניתו של המוסלמי.

(י) מס גולגולת הוסל לראש כל גבר בוגר.

(יא) עדותו של יהודי הנוגעת למוסלמי אינה מתקבלת, אף אם היא לסוכתו של זה האחרון.

(יב) אסור לבנות בית כנסת חדש, אלא לתקן את בוק הבית בלבד. המס שהוסל על כל גבר היה

12 סנטות לעני, 24 לבינוני, 48 לעשיר (נראה, שהסנטה היתה שוה לזרהם). גבית המס היתה מלחה בשתי סבירות לחי מצד הגובה להקדי לשם השפלה. יהודי העיר בוכארה הכניסו אל מים סילו שנתיים (כל סילו היה שוה שלש רובל זהב). מספר יהודי החיאנות הגיע כימי ואמברי (1856) לעשרת אלפים נפש, ורובם היו עוסקים במלאכה.

ההערכה היתה נעשית ע"י השלטונות, אולם באמצע המאה ה"ט נבחרו 12 גובי מסים. אלה היו גובים את המסים כל שלשה חדשים; הנביה נעשתה כבית הכנסת. בני הקבצנים והילדים למטה מ"ג היו פטורים ממס. מלבד שנים עשר הגובים עמדו כראש העדה קולונטאר ראשי, או נשיא, שהיה נבחר ע"י בעלי הבתים. על הבחירה הזאת היו מודיעים לקושטבי, והוא היה מוסר את שם הנבחר לאמיר לשם אישור. מלבד זה היו בוחרים ברב, שהיה לפניו גם הקולונטאר — הגובה, אולם לבסוף הפרידו בין שני התפקידים; וצור שני סנטים. שוודע בשם "אקטאלר" (לבני הוקן או מוכתרים) אחד לכל שכונה. האישור מצד האמיר היה בכתב ונודע בשם "ליקי", הילוק היה מורבק במשך שלשה ימים לכיובצו של הקולונטאר, וידידיו היו מברכים אותו בברכת "טימן טוב ד'".

למ"ד ששארני ("הכרמל", תרכ"ד, גליונות ל"ו—ל"ט) היה מסמכותם של בתי הדין היהודיים — לרון בענינים אורחיים, משפחתיים ועברות קלות, אולם דיני נפשות וגם דיני זכרים שבין יהודים למוסלמים נדונו בבתי הדין הממשלתיים לפי חוקי השריעה. כיה"ד היהודי היה דן לפי דיני ישראל, וכנגד הסרבנים היו פונים לעזרת הממשלה.

בעניני משפחה וירושה דן הרב ובית דינו בלבד, אולם בדיני ממונות תשובים השתתפו עם הרב — הקולונטאר וסגנו. למרות מצבם השפל של היהודים היה הקולונטאר מכיבד גם ע"י האמיר בעצמו, אולם כבוד זה היה עולה בסכומים ניכרים, שסוף סוף נמלו על שכמו של הקהל. המיסיונר האלף מססר, שהאמיר נצראללה (1826—1860) היה מבקר לעתים קרובות בבית הרב — שהיה או גם הגובה הראשי (קולונטאר), — מה שהגדיל את כבוד הקולונטאר בעיני העם, לפעמים היה הקאדי (השוטם) אוסר את הסרבן שסרב למלא את סטת"ד של בית דינו של הרב, אולם בדרך כלל בכרו המוני העם את בתיהדין היהודיים וראו בבית הדין היהודי את המוסר המוסמך לעניני היהודים ונמנעו מלדון לערכאות של גויים — למשפטו של האמיר. הם נהנו כך באשר הם יהודים וכאשר לא היתה כל תקוה ליהודי להשיג צדק בבית הדין המוסלמי. היהודים עסקו לא רק במסחר אלא גם במלאכה. לפי זכרי טשארני היו בהם גם תקלאים. ידועות על הסתדרויות ואירגון אין לנו, וכנראה לא היו כאלו, ואף מסעלי הצדקה הצבורית לא ניכרו. בכל בית כנסת היה נבאי שלא התערב בעניני ציבור. פעמים בשנת חזרו הנבאים על פתחי צאן מדעיתם לטובת העניים — עברו מסחים לשם "מעזת חסים" ולאחר הסוכות להבטיח חומר וליקה והסקה לעניים לימות החורף.

להשלמת הפרק הקודם הנני להביא בזה קטע מספרו של אמתינ שפירא, שהיה מורה במשך כמה שנים.

אמסור כאן בקיצור את התפתחות הענינים שבאה בעקב המהפכה, ואת השפעתה של המהפכה על חיי היהדות בתוכאריה.

נחיל מבוכארה הבריה עם ישוב יהודי כ"15.000 נפש. בעקב המהפכה פברואר 1918 הכריזו האמיר על משטר קונסטנטינופולי. בהפגנה שנערכה לכבוד המאורע ע"י מפלגת ה"ניידים" השתתפו יחד עם שאר המיעוטים גם יהודי בוכארה, כשהם נושאים דגלים מונפים וסיסמאות בשמה העברית. היהודים התחטו בדרך כלל באהדה ל"בוכארים הצעירים", הנוצר היהודי ראה במהפכה התחלת הישועה; הנוצר מיהר להסיר את "החבל" המחפיר מעל כנפיו, אם כי מכין הוקנים נמצאו רבים שערערו נגד צעד זה בטענה, שצור לא הניעה שעתה.

בעוד זמן מה חזרה הריאקציה ובאו הריפיות על הידידים רבים מהם הוכרחו לברוח, ביניהם כמעט יהודים; נמצאו יהודים גם בין אלה שנתפסו ונידונו ע"י האמיר למיתה (ממשפחת יינוסוב). הלחץ על היהודים נמשך עד כיסול שלטון האמיר (1920) והיגרו — עד הקמת הרפובליקה המועצתית העממית הבוכאריה (בג'סר.). גם בקרב העדה היהודית בא שנינו בסדרי הנהלה. במקום שלטון היחיד של הקולונסר, הוקמה ועדה של שבעה בחוכם — גם הרב. נפתחו בתרספר, נערכו שיפטים להכשרת מורים בני ילדים, מועדונים, בין הלמודים נכללו גם למודי רות והשפה העברית; והנה בנה תקנות המוסדס הזה שנתקים עד שנת 1925 עד כיסול קיומה של הרפובליקה הבוכאריה העצמאית; שיילובה בתוך הרפובליקה המועצתית האזובכית.

א. הועד הלאומי מורכב משבעה חברים:

היורד וסגנו, הרב, מנהל החברה קדישא, מנכ"ל, נזכר השומר (הוא גם שמש ביה"ד), היורד וסגנו והרב נבחרים ע"י הקהלה היהודית, ושאר החברים נמנים ע"י היורד.

ב. בקרקו (600 נפש), בצארביה, בשאריפאווה, בקרמין ובבאתריגי — נבחרים וערים בני שלשה חברים (היורד וסגנו והרב). במקומות שסודרו בהם הועדים המקומיים יועמדו המוכתרים (אקסקאלק) תחת מרותם של הוערים הנ"ל.

ג. לתחום סמכותו של הועד נכנסים התפקידים הללו: סידור כתיבת הספר הצבוריים היהודים, ספריות, תיאסריות, פנימיות, בתרחולים וכו'; גבית נדבות ותרומות וחלוקתן להחזקת בתי כנסיות ומשרתים בקודש, סקות על עזרה מוציאלית ועסקי קבורה, הגנת עניני היהודים, סיפוק צרכיה של הקהלה, הסברה לסובת המשטר החדש בקרב הישוב המקומי ותעמולה בעד המיקונים והפעולות של ממשלת המועצות.

ד. הועד והמחלקותיו נתמכים על חשבון הרפובליקה ועובדיו נהנים מכל הזכויות ע"פ התקציבים המאושרים ע"י מועצת הווערים העממיים ונכנסים לתקציב הוועד העממית לעניני פנים.

ה. האמצעים הנאספים ע"י הועד מאת הצבור היהודי לסובת צרכים עממיים מסוימים מוצאים ישר לתפקידים, ואין להוציאם לצרכים אחרים, צבוריים או ממלכתיים.

ו. בכל הענינים הנכנסים לתחום תפקידו, עומד הועד היהודי בקשר ישר עם האורגנים הממשלתיים של הרפובליקה: מרכוז — הוועד העממית על עניני פנים שעל ידו הוא (הועד היהודי) קיים; וסניפיו עומדים בקשר עם האיסולקומים.

בימים ההם פרס היו מכין היהודים חברים רבים במפלגה הקומוניסטית, אולם לאחר סתומה המלא של בוכארה נשתנו הדברים. כעת (בשנות השלושים) נתונים כל החיים הצבוריים של העדה לפקוחם המלא של ארגונים מפלגתיים מקצועיים וצבוריים, החל משנת 1928 פועל לא משרד רבני, אלא "בית דין יהודי עממי", שעניניו ננהלים לא בעברית אלא כשפתם שלהם, בשפה המקומית המדוברת. הקולחונים והארסלים היהודים מאורגנים בשתופו הפעיל של האו"ם.

החיים התרבותיים נמצאים בידי מורים פרדונים סובייטים, וכל הלמודים שבכל בתרספר ננהלים בשפה המדוברת. תפקידו של הרב צומצמו ואינו יוצאים מתחומיהם הצרים של בתי הכנסיות.

כך היה המצב בבוכארה וברומה לזה גם כסמירקאנד, בירת תורכסתן עם ישובה היהודי הגדול המונה 12000 נפש. עוד בראשית המהפכה (1917) נתארגנה כאן ברמוב היהודים אגודה בשם "אגודת עובדים מקצועית יהודית מילידי המקום". מספר חברי האגודה הגיע לשש מאות, כמעט כל חברי האגודה השתייכו מקודם לס"ר הימניים, אולם אח"כ הצטרפו ברובם לס"ר, שמאליים. לאחר זמן "התקדמו" שמאלה, ומהם יצאה המפלגה הקומוניסטית היהודית בשם: "המחלקה הרביעית של ההסתדרות הסמרקנדית של המפלגה הקומוניסטית של תורכסתן". שאלות חיוניות מעשיות נדונו באגודה, כגון השאלה: מי רשאי להתקבל באגודה? אופניות היא ההחלטה בנידון זה, כאשר ממנה משחקת מצבם והרכבם המקצועי של הפוגי היהודים כסמרקנה. ההחלטה מיום 5 ביוני 1917 אומרת ש"לאגודה מתקבלים ספרים, חייטים, פקידים סתור וסותרים קטנים" וכוונתו לסוב האחרון אמנם ישנה העדה אופנית: "קמח לא לתת להם, ואת מנותיהם לחלק בין הישוב העובד".

מחבר הספר ז. ל. אמתינשפיר, א, שהפך להיות קומוניסט אדוק, בוכה על פגורם של חברי האגודה הזאת, שלא ירדו צוין לעומקה של התורה הקומוניסטית ומשום כך נשארי דחיים בעומק לבם ולא כסלו את משרת הרב ולא זו של הגובה (קולונטאר) אלא רק של הרב מטעם. לקולונטאר הוסיפו כמקומוניסט, הוא היורד של האגודה שעלו נוטל לעבוד "דארבאיה חודא" — על דרך השם, דהיינו שלא על מנת לקבל פרס. האגודה הגבירה את השפעתה על כל עניני הציבור. נוצרה מועצה לעניני היהודים, לעניני חברה קדישא, בתי הכנסיות, כשרות הבשר, בתי ספר ושאלות כלכליות. עדיין היו ההמונים כרוכים כ"כ בדת ובמנהגיה שלא יכלו לתקן הקשרים עם הבורגנות שלהם וילכו בעקבותיה

בכל יומתם". האגודה דואגת להמצא לחבריה קמת למצות, ובשעה שהיא שולחת את נציגיה למפלגת "איחודאקראטלאס" מטילה עליהם שבכל השאלות הנוגעות לדת עליהם להתאים פעולה עם הרב ואף חברי המפלגה התעצרו בכל שאלות הדת".

האגודה פעלה גם במקצוע הכלכלי, סדרה "ארטל" (אגודה שתופית לקבלנות עבודה) וחנות צרכנות. אולם מתוך חוסר אמצעים השתתפה באגודה הצרכנית "ציון", שנוסדה ע"י הבורגנות. באספה כללית הכיני תודה בעד עבודתם לטובת הכלל. בשם ה" — כלומר שלא על מנת לקבל פרס. האגודה עסקה גם בפעולה חברותית: פרסמה בשפה המדוברת את התכנית של מפלגת ס"ר ופתחה ב"ר סדר חברותי. אולם, מצעצי המאחר, ב"ם זה לא נשתנה בשום דבר מבתי הספר הבורגנים, הוא תוך את ילדי העובדים ברות הדת: בו לימדו את הילדים תורה ושפת עבר, ועל קא בכי. האגודה עסקה גם במלחמת המעמדות — והתליטה לגרש סניגים את כל ילדי ההורים העשירים ולקבל במקומם ילדי עניים. הנמוק היה אופיני: "המדע והחוריה — נותנים לחם. לעשירים אין צורך בלחם, כי יש להם כסף, אולם לבניהעניים, שאין להם כסף יש צורך בחינוך ובמדע, כי המדע נותן כסף". המאחר איננו מתעלם מן העיברה, שכראשית תקופת המהפכה היה קיים ופועל האנף הימני של ההסתדרות הציונית, שנושע בשם "הסתדרות הציונים הכלליים", להבדיל מהסתדרות "מזעלי ציון", "צעירי ציון" וכו'. להסתדרות זו של הציונים הכלליים הצטרפו אנשים מהמקורות הבורגנים של הישוב היהודי מיליוני המקום, אשר בסמקנה אגודת העובדים המקצועית נלחמה נגד ההסתדרות הציונית הכללית הוות עור בשנת 1917, כשעת הבחירות למועצה העירונית, אולם לבסוף נפלה האגודה בעצמה תחת השפעתה" ובשעה שהוציאה את בתי הספר הותיים מירי האגודה הבורגנית — לא שמה לה למסרה לשנות תכניהם מן הדיסה, אלא פשוט מסרה אותם לשמושם של בני העניים. עוד "חסא" חסא האגודה כנה שללחמה בעד הלשון העברית כלשון המורים בבתי הספר, ולא בתאגידית המדוברת. סכעי הדבר שספורו של המאחר הוא סטנציווייבסקי. אולם גם מתוך כחלי דבריו ניכר שאגודת העובדים הג"ל לא ויחרה על נקלה על העברית, ונלחמה נגד אמתין וחבריו, אולם לא עמדה במאבק. אגודת העובדים הג"ל התקיימה עד שנת 1920, ואח"כ התמודדה וחבריה נפוצו באגודות שונות. השלטון במדינה עבר מעט מעט לקומוניסטים, חברי המפלגה, וענייני הדת נשארו בתי הכע"ב. "האגודה" נעשתה מיותרת ולבסוף נעזבה ע"י הקומוניסטים לגמרי. בשנת 1920 נוסד ה"יבאוצצייסקום" וכן הק"ומסמיל" (ארגון הנער הקומוניסטי). רבים מהיהודים השתתפו כצבא האדום בשורותיו לביטול שלטונו של האמיר.

אחרת מתוארים הדברים בתוכירו של מר יעקב פנתסי, אשר הגיש בשעתו, בסיון תש"ח לקונגרס היהודי העולמי, ואלה דבריו:

"אחרי המהפכה נפתחו בתי ספר ליהודים, ילידי תורכסתן, ועברית היתה בהם שפת ההוראה. מנהיגי היהודים סעני, ובצדק כי הורגון הבוכארי (התאגידים), המדובר בפי היהודים אינו לשונם ההרבותית", לכן הסכימה הממשלה הסובייטית לפי שעה לקיים את בתי הספר האלה כעברית, רק בשנת 1921. בלחץ ה"יבסקים ממוסקבה הפסיקה העברית להיות שפת ההוראה בבתי הספר של יתרות בוכארה. — מאז עברו בהם" היהודים ללמד בשפה התאגידית, מתחלה — באותיות אשוריות ואח"כ, עם הנהגת אותיות לטיניות בין עממי אסיה התיכונית — "קבלו" גם היהודים עליהם את הריפורמה הוות. לגבי הגויים (התאגידים) זה היה הכרחי לצורך מיתודי, כי עד אז השתמשו באותיות ערביות. הקשות ללימוד ולכתיבה, ולכן היו ההמונים אנאלפאביתיים. לא כן לגבי היהודים (שדרכם ידעו קרוא וכתוב) — כי המגמה והכוונה היו — להרחיק את היהודים מן המקורות הלאומיים. לשפתנו, עד היום נשארו היהודים נאמנים לאות ולמלה העברית". — ער כאן דברי התזכיר, שהוגש בשעתו ע"י נציגי יהודי בוכארה לקונגרס היהודי העולמי על שם החבר אלכיר לולו (הכרמלי), אמתין מסים את הטקס בתיאוד המצב. "המאשור", בו נמצאים יהודי בוכארה ותורכסתן כיום, התחל משנת 1927 (סמרו נכתב בשנת 1930):

בבוכארה ובסמקנד הותאם המנגנון של השלטון העצמי היהודי למשטר הסובייטי רק בשנת 1927, כשהותקן ביתהדיר הסובייטי בלשונם ב"לשון האם" של יהודי הבוכארה: השיטת והחוקר מויעים כמכטאים נאמנים לענייני ההמונים העיבוכים. (רמו לביטול בתיהדירן הותיים היהודים. י"ב.צ). כן פועלת גם המיליציה בשכונות היהודיות המורכבות אך ורק מיהודים — ב"לשון האם" והצבנה להמונים. המיליציונר הראשי בא במקום הקולונתאר וממלא את תפקידו. היהודים משתתפים גם כפצנזון ה"קואופרטיבי" המשמש את שכונת המורת. כן פועל האו"ם" בשפה המדוברת, בה נעשית כל הפעולה ההרבותית — המועדונים, בני הילדים, בתי הספר, כולם בשפה המדוברת".

"האו"ם" וכל שאר הארגונים היהודים חוסלו בש' 1938.

כך חוגג הסוסר היבסקי הבוגד (שהוא בעצמו היה בשעתו מורה לעברית וחבר ספר למוד לגיאוגרפיה בשפה זו) — את נצחונה של שיטת ההתבוללות — אשר נפתחה על יהודי בוכארה בכת הכמה — על הלאומיות העברית.

המאבק הפנימי

עד כאן — התיאור הרשמי, כפי ששאלתי ממקור יבסקי רשמי.

והנה תיאור הדברים מבפנים כפי שקבלתי מפיו מר יצחק יהודאיוף (יהודא) — חתנו של הרי מאיר ז"ל, שהיה באותה שעה אתר העסקנים הצעירים מהשכבה השנייה.

לשכבה הראשונה היה שייר צבי חפץ ז"ל, ממספחה ירושלמית ותיקה, אחר הציונים הראשונים עוד מהתקופה התורכית. עסקן פעיל ומנהיג בקרב צעירי עדתו, היה מחברי ועד „בית-העם" וחבר עוזר כיוצא הנמסיה העברית בירושלים, שהייתי אחד ממייסדיה (תרס"ח-ט), צבי חפץ הכניס לנמסיה כמה תלמידים מעוד הבוכארים, ובין המניין הראשון היתה גם אחותו שולמית חפץ ז"ל. במרוץ המלחמה העולמית הראשונה גורשו כל נתיני הממשלות הלוחמות. היהודים הורשו אמנם לקבל נתינות עותמניות, אולם רבים בחרו לגמול לארץ מוצאם („וחסותם" צבי חפץ) נסע מהארץ. הוא שב לבוכארה, והיה בקרקאנדובסמארקנד. אולם צבי חפץ לא הוצא ומנו לשוא, בשונו לארץ מולדת אבותיו — בשנת תרע"ה (1916) — היה שם מייסדי התנועה הציונית בתורכסתן. בבוכארה היתה התנועה אסורה באופן רשמי, אולם התקיימה במחתרת. אתו יחד פעלו חבריו הארצפול, משיח פוזאליב ואלהו יששכרוב, הוא אחיו של חייששכרוב ז"ל, סגנו של ריטנברג במפעלי החשמל, ועוד כמה מהאשכנזים.

ברור הרבה, שהתנועה הזאת, שצבי חפץ עמד במרכזו, ניזונה מקשריו של חפץ עם הארץ ועם הישוב החדש, שעמד במחיצתו בעורו בירושלים ושם ממעיניו מלכו חפץ היו לרוב העסקנים הציונים, כמו בית יששכרוב, קשרים עם הארץ, וביחוד עם ירושלים — עוד מקודם. עליהם נצטרפו ציונים מרוסיה, והמספר מסר לי תמונה מהבחינות לקונגרס הציוני ולועידות הכלליות שעברו בעומכויות רבה, עם דגלים ותזמורת — ותעמולה רחבה, מהציונים הפעילים צוינו משמחת יודאיוף, יששכרוב, בראלוף וכו'.

המדובר הוא, כאמור, על קוקאנה, סמרקאנד וששכנת — בתורכיסטן, כי בתחומי האמירות היתה הציונות אסורה, ואלה דברי המסגר: „המהפכה בתורכיסטן פרצה בתורף 1917—1918: אז יסדנו את ארגון הנוער בשם „תרבות", אשר שמש מטוה להמשך הפעולה הציונית באסיה התיכונית. המרכז היה בסאשקנד, והסניפים — בקוקאנד, בסמארקנד, במרגלאן, באנדיבאן, בסוגדיאנה. הצלחנו לרכז תחת וול „תרבות" את כל הנוער. בקוקאנד נתקיימה אסילו להקה דרמטית עברית, אשר נסעה מעיר לעיר [בציורותיו של אנסקי]. באותה שעה נוסדה הקהלה היהודית (יבריסקאיה אויבשצינא), ואתה עמדנו בקשר. עמדנו במלחמה בעד קיומה של ההנהלה עם היבסקאיה ונלחמנו עד שנת 1921".

„בתצי ה'1920 התחילו להטות את הנוער שלנו, הקומוניסטים קבלו בינתיים כל מיני משרות ממשלתיות ומשכו את הנוער בכח זה — אפשרות של משרות טובות — יסדו את „המחלקה העברית" יבסקאיה, ונתנו ראשית מלאכתם לצרור את העברית ולאכול קירא בממשלה בהלשינם, שהשפה הלאומית האומית של יהודי המקום היא לא עברית אלא — תאג'יקית.

התחילה נחתה רחבה בעתונות. הדבר קרה בסוף שנת 1920 (תורף תרס"א) או בתחלת ה'1921. בסוף כל שנה היה לנו כינוס שנתי. הסעם הופיעו בכינוס שלנו גם חברי היבסקאיה וכאן יצאו בהתקפה גלויה נגדנו, וביקשו להעביר החלטה על ביטולה של „התרבות" והצטרפותה אל היבסקאיה. כלנו עמדנו נגד החקפה זו בתקשיות, ואף יצאנו בנאומים נגדם, הלכו והלשינו עלינו לקומפארסיה.

הייתי ירר, וסתם הנני לידו שתק, סידיד קרוב, שהיה חבר במפלגה הקומוניסטית, שבא להתוורנו על שואה קרובה, ואלה הדברים: „יצחק בראלוב, סמנדארוב, ונורוץ — תיאסרו בעוד שעה, אני מנהיג אתכם. מהרתי להוציא את שלשתם החוצה, וארבעתו החלטנו לכוות — מיד ללא כל השהיה. אני ונורוץ נסענו מיד ברכבת עמוסה פהם לבוכארה [מתוך לתחומי טאשכנת], בראלוף — לקוקאנה, וסמנור — למוסקבה.

(*) צבי חפץ יצא מבוכארה בש' 1919 לתזור לארץ, ורך הודו, אולם כדרך חלה ונסגר בבומביי, ושם חוכל לקבורה בדצמבר 1921.

אמנם כעור שעה אחת באה המטרה, הקיפה את הבנין ועשהה כו' חפוש מחוש ומשלא מצאו איתנו — מיורו את האספה".

עד כאן ספורו של מר י. יהודאי. בסכמו את דבריו אמר שבאותה שנה ביסלו אמנם את העברית בתור שפת הלאומי, אולם טרם הציעו לשלוח יום בדת.

כשבא לבוארה בקשוהו שם לקבל עליו את הנהלת הסקציה העברית בוורת הפנים (קולטורני נזארת) והוא עמד בתפקידו זה במשך 9 חדשים. היתה להם שם ביחיתומים, בית-עם, ססריה עברית, כתבסר אחרים עם מורים שהוומנו לשם כך על ידו מבחוץ (כל זה כ פ י ר בוכארה).

המספר חזר כנתין תורכי. יצא באוקטובר והגיע באמצע החורף. בזמנו היתה שם משלחת מרצית, שאספה הרבה חומר היסטוריאולוגי יהודי והובילה הכל למוסקבה.

בזמן עובי את בוכארה — בש' 1921 — העריכו את מספר יהודי בוכארה ואסיה התיכונה ב' 45,000. מאז עברו 30 שנה והישוב היהודי המקומי גדל ללא ספק.

א. קרלין

רשומות קהלת ריגה

א.

עברם של חיי היהודים במדינת לטביה במאות הקדומות מעורפל, אין לנו ידיעות מספיקות. מרינת לטביה הוקמה אחרי המלחמה העולמית הראשונה, ואחדה מדינות ליפלנד וקירלנד. עם עיר הראשה ריגה.

הרבה הרפתקאות עברו על מדינות ליפלנד וקירלנד, ויחד עם זה גם על תושביהן היהודים. בערפלי ימי הבינים. במאה ה"ב, היתה מלחמה נטושה בין הגרמנים מברמן ובין תושבי ליפלנד העיקריים (ליונים), מלחמת הדת, ובעקבותיה, מסרו הגרמנים תושבי ארץ ליפלנד את כל החבל לחסות האפיפיור הרומי (ממשלת רומא—אשכנז). עד המאה השש עשרה משלו בארץ, "פרשים" גרמנים, ובחצי המאה ה"ז 16 פרצה מלחמה בין רוסיה ובין ליפלנד. בשנת 1559 נחתמה ברית-הסכם בין מלך פולין וליפלנד; כל החבל נמסר לפולין, וליפלנד נהנתה מזכות אבטונומית. העיר ריגה היתה חפשית. בשנת 1592 עברו הערים: דורפט, נארווא וסביבותיה לרוסיה, ליפלנד לפולין, והנסיכות קירלנד לחסותה של פולין.

בתעודה המצורפת לחוזה החלוקה מוצאים את פקודה (ברומית), שבה התחייב מלך פולין שלא לתת לעולם רשות ליהודים יושבי ליפלנד להתאגד ולטחור בסחורה, אבל המלך החמיר עוד יותר ואסר לגמרי את הישיבה בארץ ליהודים כמו לזרים, השוטלגרים ובני איטליה.

אחר כך היו חליפות ותמורות במצב היהודים בארצות ליפלנד וקירלנד. פעם הטו המושלים חסד והכריעו את הכף לטובת היהודים, ופעם גזרו גזרות חמורות ומדרו את חייהם. אף בשנת 1795, אחרי אשר עברה נסיכות קירלנד וחבל פולין לממשלת רוסיה, סבלו היהודים הרבה. רק בשנת 1798 נתקבלה החלטת הסינט, "המוצאת לטוב להשאיר את היהודים בקירלנד". או תדלו היהודים להיות כזרים, תלויים ועומדים, והיו לאזרחי רוסיה, ובשלושה בפברואר 1805 ניתנו להם זכויות כלכל האזרחים.

על החיים הפנימיים של היהודים במדינות אלו, ביחוד על המבנה הצבורי ואורח החיים האבטונומי יש לנו ידיעות קלושות רק מתקלת המאה ה"י"ח, ובמדה יותר גדולה על העיר

ריגה וחיי היהודים שבה. לרגל עבודתי כארכיון היהודי בריגה, במשך שהותי בעיר זו דרכה עברתי בעלותי ארצה, וע"פ פנקס חברה קדישא בריגה שעמד לרשותי רשמתי ידיעות בקורות הקהלה בעיר ריגה, שאותן אני מפרסם במאמרי זה.

בחמשים שנה הראשונות אחרי כבוש ריגה ע"י פטר הגדול מלך רוסיה (1720) אין אנו מוצאים במקורות ידיעות על החיים הדתיים של הקתולים, אנשי הדת הריפורמים לא יכלו לסדר את תפילותיהם וכנוסי האמונה שלהם בפומבי, ומכל שכן שהיהודים לא יצאו מן הכלל. היהודים רשאים היו להתפלל בצבור רק במקום המיוחד להם, ב"מלון היהודי" — המלון הנמצא מחוץ לעיר ומנהלו היה הגרמני בנקן. בתי תפלות ובתי מדרשים חדשים אסור היה לבנות בעיר.

תעודות אחדות מעידות, שליהודי ריגה כבר היה בית-עלמין מיוחד, בשנת 1725 הגיש אחד בשם וונדל בקשה ל"לאנדפאכט געריכט", היאיל וקשה ליהודי ריגה להוליד את ה"ברמינן" שלהם לחבל קורלאנד, להקצות ליהודים מגרש בחילות באזור הקרוב לעיר. המגרש ניתן להם כחכירה בסכום מסוים שנה שנה.

מסופר על סכסוכים שהיו בין תושבי ריגה ובין האורחים הזרים, שבאו לריגה לזמן לרגל עסקיהם. בנקן הנ"ל נתן ליהודים חלק מביתו, החלק החיצוני הנמצא מחוץ לשדרות העיר לגבוליה, לא הרחק מ"שער יוהן". בשנת 1767 פרצה מחלוקת בין יהודי "החסות" (תושבי ריגה) לבין האורחים, אם לעשות בית התפלה מפנים להשדרות או מחוצה להן. אולם הממשלה פקדה לעשות בית התפלה מפנים בתוך גבילות העיר, כדי שלא יצטרכו באופן מיוחד לפתוח את שער יוהן בשביל המתפללים בלכתם אל התפלה או בחזרתם ממנה. בנקן, בעל בית המלון, הקצה בשביל המנין 2 חדרים גדולים, החדרים היותר יפים, פרץ הקיר ביניהם ויעשה לחדר אחד גדול. המקום היה צר מהכיל, מספר המתפללים היה כארבע מאות איש ובחדר יכלו להתפלל שמנים איש לבד, ולבנות בנין חדש במלון לא היה מקום. ועל כן היה בית התפלה לסלע מחלוקת בין יהודי החסות והזרים.

בשנת 1769 פנה "נציג ביהכ"נ של היהודים" (בפעם הראשונה פוגשים אנו את התואר נציג), אהרן הירש, בבקשה לתת לו רשיון לסחור בספרים רוחניים (בעברית ואידית), אבל בקשתו נדחתה.

מלבד "נציג הקהלה" או "זקן היהודים" מוצאים אנו בתעודות שונות השייכות לענינים דתיים כל מיני כלי קודש: רב, שוחט, קברן ועוד. אבל, להרב, כנראה, לא היתה חשיבות גדולה, ואת תפקידיו מלאה הקהלה. ב־1783 אושר ל"זקן" הצורך סאלאמאן פיישאק, וקבל היראה מ"לאנדפאכט געריכט" שימנו שני עוזרים לראש הקהל.

אף מלה על רב העיר, לא כמנהיג, לא כפקיד, ואף לא כמשרת הקהלה, ואמנם בימים ההם, כפי שיבוא עוד, יכול להיות רב בריגה אף איש הדיוט, והרבה תעודות מעידות שגם עניני משפחה, סכסוכים בין איש לאשתו ועניני גט — הענינים החשובים שהם בחוג עבודתו של רב בישראל, בכל אלה טיפלו הקהלה וראשית.

ב־1782 נתמנה לשוחט, חזן שני ודרשן שמואל לוי, שכיהן כשלש עשרה שנה ואחרי־כן פטרוהו ובמקומו נתמנה משה יחזקאל מחבל קורלאנד. המכונה בתעודות משנת 1811 רב וצנוורי, התואר רב נשא צנוור, שוחט וגם חזן שני.

ב־1817 הגיש "הקהל" (הריגאי) בקשה בדבר זכות ישיבה בעיר ריגה לשני שוחטים, שני תלמידי חכמים, שני מורים, חזן ושני מוהלים. הזכות ניתנה רק למשך תשע שנים. גם כאן לא נזכר שם רב ורק ב־1822 נמנו משרות, שאין לזרים רשות לתופשן: רב, שוחט, שמש, חזן ומשורר.

לפי הידיעות שבידנו לא היה אחרי משה יחזקאל רב ראוי לשם זה בריגה. ורק ב־1832 הונתר לרב בריגה ר' אהרן בהרב אלהן. תלמידו של ר' חיים מוולושין. מחבר הספר "מנחת אהרן". לפניו רב בגולדינגן. בפנסק הקהלה בגולדינגן (י' אלול, תקפ"ט) רשום: משכרת הרב ר' אהרן והחזן לא יותר מרובל וחצי. לשכר כלל אחד. וביום ב' דחזה"מ כשנאלצו הרב והחזן לעזוב את קורלנד ניתנו לכל אחד להוצאות הדרך עשרה רובל. ר' אהרן הלך לבויסק. אך שהה שם זמן קצר ומשם לקהוהו לרב בריגה. שבהו בה עד י"ב מותו.

בשנת 1838 שלחו נציגי קהלת ריגה: המבורג ה. י. שיינענצון נ. א. בנימין ניימאן. ברוכביטש מכתב בקשה) לשלוח להם מחו"ל "ראבינר" ומורה. היינו דרשן וגאון משיפוט ראבינר שבגרמניה.

ב.

כסוף המאה הי"ח בנו "יהודי החסות" בריגה את בית הכנסת הראשון בפרבר המוסקבאי (1780) על יד בית האורחים היחידי בשביל היהודים אצל ה"יודונירטה". בית מלון זה היה קבוע ללינת היהודים הזרים ז. א. אלה שהיו באים במספר רב לרגל עסקיהם בפולין. ליטה ורוסיה הלבנה והיו מתעכבים בריגה למשך זמן.

בית הכנסת הזה היה קטן. בנוי פשוט בלי קישוטים. אבל השפעתו היתה גדולה בחיי הקהלה היהודית. הוא איחד את היהודים. שימש מרכז. ואף יהודי החסות חסרי מגן הרגישו עצמם מוגנים יותר. המניין הקטן. בו התלכדו החלוצים הראשונים של יהודי ריגה יצר הגרעין. ממנו צמחה אחרי מאה שנה. אחת הקהלות היהודיות המפוארות.

היהודים הזרים. עוברי ארץ מליטה. פולין ורוסיה הלבנה סבלו לא רק מהשלטון הרשמי. אלא אף מיהודי החסות. אלה המיוחסים. התקיפים. התייחסו אל הזרים בזלזול יחבטו עליהם מלמעלה למטה. אולם בעניני הדת היו היחסים ביניהם יותר הדוקים ויהודי החסות עשו בשביל הזרים כל מה שהיה ביכולתם. ברשימת התקנות משנת 1783 אנו מוצאים:

- (1) היהודים, בני עיר אחרת. הבאים לרגל עסקיהם בריגה, אחרי תשלום המס המוטל עליהם (5 "פערדינג") זכאים לקבל מקום תפלה בביהכ"נ מסודר ומתוקן.
- (2) מקבלים כל שרותי בית התפלה. השמש והחזן. כאביב. כאשר באים יהודי רוסיה הלבנה עם רפסודות עצים ומביאים אתם הרבה עובדים ומשרתים עניים. גם לאחרונים יש הזכות ליהנות מכל מה שבבית הכנסת חנם.
- (3) זכות השימוש לזרים ב"בית עולם". חברה קדישא חייבת לספק בהם לפי כל הסדרים בפקודת הממשלה; תנתן להם גם מטה.
- (4) מקבלים מקוה (קרה) מתוקנת ומשוכללת ולחם כשר כהלכה; יש להם הזכות גם על יין כשר כדין.

(5) משלמים מס מיוחד (2 פפרדינג) בשביל מנקר הבשר. המסים בשביל הצרכים הדתיים הולכים: למאור בית הכנסת. למשכרת השמש ולכל שאר צרכי הקהלה. התקנות האלו מראות ברור את הקשר בין עניני הקהלה ועניני ביהכ"נ. ועד כמה היה ביהכ"נ המרכז לאחדות היהודים בריגה בכלל. אמנם תשלום המס המיוחד ליהודים זרים מעיד על פירוד בין יהודי החסות ובין שאר היהודים. שחשבו עצמם למיוחסים. ליהודים מ"מדרגה ראשונה".

לאט לאט. כנראה. התחזק הקשר בין ביהכ"נ ובין הקהלה. והכית הזה תפס מקום מנסד הקהלה. בפרט ירכ"ל משנת 1784 (כחתומת ראשי הקהל בריגה: וואלף. מיכל אהרן ויצחק

מרקוס) מתנוסס ביהכ"ג בראש הקהלה. אז השיגו ראשי הקהלה מאת השלטונות כעין רשות אבטונומית עם תקיפות עצמאיות. ביחוד כצרכי הקהלה וביהכ"ג. בהקדמה רשום: כדי להכניס סדרים טובים בקהלה מן ההכרח להנהיג תקנות כדלהלן: (א) לשמור על השקט בביהכ"ג, וכל הבא להתפלל יעמוד על מקומו. (ב) כדי שלא להכביד ולא להטריח את בית המשפט הארצי לברר סכסוכים וזעירים ודברי ריבות וזלזולים וזלזול: גכאי ביהכ"ג יהיו המתווכים והמפשרים בין שני הצדדים, ואם לא יעלה בידם והצדדים לא יבואו לעמק השוה מקבל הצד שנמצא אשם על פי הגבאים את ענשו מאת בית המשפט המחוזי.

אסור לשום צד לסרב לבוא אל הגבאים כשיוזמן על ידם לדין תורה, ועליו לשמוע בקולם. אם אינו מקיים מקבל בפעם הראשונה נזיפה ובפעם השניה קנס כסף לפי חומר האשמה ולפי מצבו הכלכלי של הנקנס. כסף הקנס — חלק ההכנסות של ביהכ"ג. אבל הקנס לא יעלה יותר על שקל (טאלער) מלוכה. בפעם השלישית מוסרים אותו לבית המשפט הארצי לקבל ענשו.

הסעיף השלישי של הפרטיכל מגמתו לשמיר על אחדות הקהלה, למנוע פירוד ופיזור. רכיסים ובקיעים, ולשם איחוד העדה היהודית מסביב לביהכ"ג תקנו להתפלל בצבור כולם יחד. "ע"פ הדין — רשום בפרטיכל — רשאי כל יהודי להחזיק "עשרת הדברות" (ספר תורה) בביתו ולא למסרה לביהכ"ג. אולם למעשה נובע מזה הפסד גדול ויש בו עוול. לכן מוזר כל יהודי ויהודי מן הקהלה שלא להחזיק בביתו ספר תורה ולסדר שם תפלה. אזהרה יותר חמורה שלא לתשאל ליהודים "הורים" (עוד הפעם היהודים הזרים!) ספר תורה לשמוש בעד תשלום כסף, והרשות ביד הגבאים להחתים ספרי תורות של אנשים פרטיים ולמנוע מהם אפשרות של שמוש בספר התורה. — יהודי האיסוף כסף בלי ידיעת הגבאים מקבל ענשו כפי אשר ישיחו עליו הגבאים.

ג.

הפנקס של חברה קדישא היה תמיד הראי של חיי הקהלה היהודית בערים ועיירות: בו היו רושמים כל הקורות והמאורעות בעלי ערך שקרו בעיר. כרגיל, משמש הפנקס תעודה חשובה וכת סמך לחוקרים היהודים.

לרשותי עמדו שני פנקסים הישן והחדש; הישן מקיף את השנים 1765—1783 (בתבנית קטנה), ובו חסרים דפים אחדים ואחדים קרוצים, והחדש (תבנית גדולה) — תקופת השנים מ־1783 עד 1936, שחלקו הראשון היא העתקה מפנקס ישן שנקרע כולו (1784). עיין להלן. וחלקו השני הוא פנקס חדש משנות 1829—1892. הפנקס האחרון סודר כולו בשנת 1870 ע"י ועדה בת שבעה איש, שבררו את הידיעות הנכונות מהפנקסים הישנים. בהקדמה של שבעת הראשים שהעתיקו את הפנקס של שנת 1784 רשום: בשנה זו גדלה וגברה המחלוקת עד כדי התפוררות החברה, הרבה זהב וכסף אבד, היתה מלחמה נטושה והחברה חרבה עד היסוד. אבל האמת היתה על צדנו, נמצאו כחות וחזקו את החברה. חברה קדישא היתה קיימת בריגה עוד לפני 1765. וגם רשומים אחדים משמשי החברה משנת 1749, אך ידיעות מפורטות מהשנים הקודמות אין.

פנקס מסופר: מפני שבזמן ההוא (1765) מספר יהודים תושבי ריגה היו מעט, עמד בראש החברה הרבה זרים — אורחים שבאו מקהלות אחרות: קניגסברג, לונדון, וילנה, הלוברצין ועוד. ב־1776 היה נסיון להכניס בספר התקנות של הח"ק תקנה חמורה, שאין רשות לאורחים לקחת חלק בקלפי של הבחירה, יש להם רק הזכות לחזות דעה בענין כבודים בעליה לתורה ובמסכת סעודה, אך למעשה נמנו בין החברים הרבה, בעיקר מבני

קהלת ילגאדע (מיטוי), שכנראה, התמזגה עם הקהלה הריגאית. בתקנות מ־1769 רשום: כמבואר בפנקס דק"ק מיטוי, מפני שהתאחדו והיו לקהלה אחת.

סדרי הח"ק בריגה היו כמתכונת רוב חברות כאלה. מנהלי החברה: גבאי ראשון, גבאי שני וגבאי העומד על השמשים, וזקן, גם נאמנים — גזברי החברה. בשנת 1779 גוספו משרות רואי חשבוניות וגם בעלי סענות. בפנקס רשום שבחרו אף בנשים. האחת לגבאית (גבאית אחת בשם מרגלית) והשנית לנאמנת. ב־1819 יצרו משרה חדשה — „שומרי תקונים“, ועדה שלישית מבקרי שבעת הראשים והשמשים. חברי הח"ק נפלגו לאקטיביים ובעלי כל זכות הבחירה, ולפסיביים עם הנבלות בזכות. הרבה מהם היו במשך תקופה קצרה בהכשרה. היו רק שמשים הממלאים פקודות הגבאי בכל עבודות החברה, הואיל ועל פי התקנה לא היו יכולים להתקבל לחברים כלתי אם היו קודם שנים אחדות שמשים. רווקים לא נתקבלו לחברים והיו שמשים עד חתונתם. במשך עשרות בשנים נרשמו בחורים שנכנסו כהמונים לחברים כשמשים, וזה היה נחשב לכבוד. הורים רבים פנו בבקשות לח"ק לקבל את בניהם הבחורים לחברה⁴). זכות מיוחדת היתה להתקבל לחבר אף במדרגת שמש. תושב ציר אחרת הבא לריגה יכול היה להתקבל כשמש החברה רק אחרי הצטידו כתעודה מהקהלות הקודמות שבהן עבד כשמש.

כראש הנהלת הח"ק עמד במשך כמה שנים גבאי ראשון דוד לעווי באמברגר (הנרעץ). למרות תקנת החברה משנת 1776 שלא לבחור בגבאי שתי שנים רצופות.

כבוד הח"ק היה יקר בעיני הקהלה. הרבה רישומים בפנקס על קנסות שהוטלו על שמשים או על אחרים שהעזו להתקין את הח"ק. פעם גרשו בחור מהחברה על שהתריס והעזי פנים. ועל זה הכריזו בבית הכנסת „שלא תשבח זאת מפי זרעינו לדור דור“⁵). קנסות אלו היו נכבים ע"י השלטון. והיו מקרים שהשלטונות היו קובעים שעור הקנס. ולמן ב"ר פנחס (1782) שלם קנס במטבע תגר זהב ע"פ משפטו של האדון „בירגרמיסטר“, לרוב התפשרו ביניהם. הח"ק והנאשם, או ששילם כרצון הקנס המוטל עליו ובקש מחילה.

לקופת החברה מראשיתה נכנסו רק תרומות חברים או שמשים חדשים. בשנת 1780 רשומים בקופה דמי מקוה, לדמי קבורה אין זכר בפנקס עד 1814. מסיבה זו אין הרבה שמות נפטרים בפנקס ח"ק ריגה בדומה לשאר פנקסי הקהלות, המשמשים חומר היסטורי. ב־1815 רשומים בעלי חובות שליו כסף מן הקופה ברבית, נראה שהקופה לא היתה דלה. ב־1822 רשימה נדבת חברת בקור חולים. נדבה שנתית בסך — 10 רובל. ב־1829 בערך התמזגו שתי הקופות, של ח"ק ושל בקור חולים. היה להם סופר אחד, נתן סופר דח"ק ובקי"ח, ועוד פקידים עבדו בשתי החברות יחד, אף הדינים והחשבוניות של שנים אחדות משותפים לשתי החברות. שמה אין סכומים מדמי הקבורה, שהופיעו רק שנים אחדות אח"כ כמשכונות או שטרי חוב שנתנו כדמי קבורה. מסופר (1824), שאחד לא רצה לפרוע שט"ח שנתן לדמי קבורה, הזמינו אותו אל המו"ץ והוא התריס נגד הרב, קנסו אותו בשעור „לאטפנד" נרות, כנראה, על בית הכנסת.

בשנת 1875 נרשם מאורע חשוב כמעשה טוב של הקהלה, סוחר יהודי, חתנו של יוסקוביץ, אריה ליב שויעער מוילנא, היה חייב להסוחר שטראוז (אינו יהודי) סכום כסף, כ"מישטראט" יר"ה יצא משפטו למאסר לזמן ארוך, שנה וששה שבועות. כנראה, אריה ליב זה היה איש חשוב ולרגל ענין זה התאספו לאסיפה נציגי קהלות אחדות, ממדינת ליטא ומדינת רוסיה וגם מקהל ריגה והחליטו לנקוט צעדים. אחרי השתדלות רבה פייסו את הסוחר שטראוז והשתדו אתו לשלם לו את חובו לשיעורים. ואריה ליב קבל הלוואה לפרעון החוב מח"ק בריגה „עד שירחיב לו השי"ת" — 30 ראט מעודפי ההכנסות לטובת ביהכ"נ. שהיו גובים מסוחרים עוברי אורח בער אשור פספורטים בשיעור „ברלינר" לכל פספורט.

כנראה, היה הפקדון על מותרות אלו בידו הח"ק. וכיום — רשום בפנקס — נתנו נמילות חסד לר' אריה ליב הנ"ל שישולם לכשתהיה האפשרות בידו. והכתב הזה ישמש שטר טוב לגבות בהעתקו בכל מקום שיהיה הן בפולין והן ברוסיה. בליטא, זאמוט, פרייסן, דנציג. ואריה ליב זה לקח זון עליו בשבועה. ועל החתום: אריה ליב בר' יצחק מוילנא. תתימחו אושרה בתתימת שני עדים. והכתב חתום ע"י אליהו סופר ח"ק. הסופר התמידית שהיה תמיד חותם תחת כל הרשומים פחות או יותר חשובים בפנקס.

משרת סופר בח"ק היתה מיוחדת וקבועה. כנראה, הסופר היה מקבל משכורת. לפרקים חובת הסופר היה ממלא הנאמן. ר' עזריאל בן שמריהו קבל על עצמו (1801) להיות סופר. ולכן נתקבל להכיר בלא כסף. וכאשר ויתר על זכותו להיות חבר שלמו לו 5 ר"ט. הסופרים הרשומים תכופות: אליהו ליב סופר מוילנא (גם כן מגזע צבי). אחריו משה יחזקאל סופר (נאמן). ואחריו נתן סופר ונאמן הנזכר.

המנהג מדורות של הסעודה שעושה חברה קדישא בכל ט"ז כסלן היה ענין רע לעטת בו. הסעודה היתה עולה בדמים יקרים מפני שבה השתתפו כל החברים ולפיכך רבו המתנגדים לה. ב-1795 ניסו לבטלה. אך הואיל והסעודה משמשת לחזק הדת והתורה ההליטו להמשיך במנהג זה אך למעט בהוצאות. הגבאי רשאי להוציא על הסעודה ארבע ראם אלבאט (מין מטבע) והיתר יבוסה ע"י החברים. רמ"ז. שמומן הנסיון לבטל הגזירה כמה מבוכה בחברה. שאין אני יכולים לתאר הכל מפני שאנו רוצים לשמור על "גלגלס" (נבודם). ומאז התחילו חיבוכים ומחלוקות בין מנהלי החברה, שנרשמו תקופות בפנקס. מסופר: נאמן החברה, מרדכי הירשפלד, הרס לזמן ידוע את החברה והחריבה. הוא רב את הגבאים והשתמט מלתת עשרה רובל לפי פקודת הגבאי נתן שיינזון לקבורת הסטודנט משה בן נחום מלעפא (ליבויא). שהובא מדרפסטי. בשבעה עשר לחודש אב שנת 1834 ישבו מנהלי הח"ק, כמנהגם בשאר הערים, על יד הנוסס יהודה ליב וואגנהיים. אחרי מותו נכנס אחד מקרוביו, אותו מרדכי הירשפלד, ודרש משבעת המנהלים: א) שיביאו את הנפטר תיכף ומיד לקבורה. ב) שיתנו לו מקום בבית החיים הישן על יד אמו שנפטרה זה מכבר. ג) להתפשר עמו כענין דמי קבורה. הראשים ענו לו: את הנפטר נוביל תיכף לבית עולם, אבל לקברו אין אנו יכולים, והו נגד צו השלטון. מקום ינתן לו בבית הקברות החדש. דמי הקבורה נקבע ביחד עם בני המת. שהמה אנשים הונגים. הירשפלד איים שיוביל את הנפטר לילגאווה (מיטוי) והבטיחו לו שיקראו לאספה לדון בענין זה. בין כה הובילו את הברמינן לבית עולם. עשו לו את כל הסדרים והושיבו שומר על ידו כהלכה. הירשפלד לא הסכים ולמחרתו הלך והלשין במשטרת העיר, שאינם מקברים את המת יען היה גלוח. וכחד מהם שזהו היום השני לפטירתו המת והח"ק איסר לקבור את המת עד שלשת ימים אחרי מותו. הירשפלד קבל רשיון מהמשטרה לקבור המת בכל מקום שיבחר. ובלוית מרעיו, כנופית ריקים, פסולת החברה נגש לקבור את קרובו בלי ידיעת הגבאים ובלי רשותם. בין כה זכה ספרו הראשים לשר העיר את הדבר כהיותו ושר העיר ביטל את הרשיון ולא נתן להירשפלד לקבור את המת. אך האחרון לא נכנע וערער ע"ז לפני שר הפלך שהרשה לו לקבור את המת. ויקברוהו בתוך שלשה ימים. הח"ק התנגדה בכל עוז ותעס מאמצים למנוע בעת הקבורה, אך ה. לעג לכולם ויעש כרצונו. החברה הומינה אותו לבוא אל המנהלים והוא לא בא. אז החליטו הגבאים להתפטר. מפני שאי אפשר לנהל את העבודה בהניגות וכהלכה אם קורים מעשים כאלה. ויבקשו למנות גבאים חדשים. החברה בקשה לכתוב על הענין בגרמנית ולחכות עד חודש אלול. ובינתים לקרוא למרדכי ולשטע את דבריו מפני שאין דנים את האדם שלא בפניו. ואם לא יבוא לטפס עצה. בתוך כך אבל מרדכי קורצא אצל שר העיר על כל החברה כולה. ובלוית קצין המשטרה בא לאספה

החברה. שוטר הרובע לקח בתזקה את ספר הפנקס בפני כולם. ויאמר כי הוא עושה זה ברשיון שר הפלך (זה היה שקר), וחתם את הספר שלא בצדק. למחרת הוציאו את ה. מן החברה. ויכתבו את כל הנהגתו בגליון נייר "שטמפל" וכולם חתמו על זה. בחרו כאנשים מיופי כח לתבוע את מרדכי לבית המשפט הממשלתי ולקחת ממנו בחזרה כל מה ששרד מן החברה — הפנקס, מעות מזומנים ומשכונות. לסוף באה פקודה משר הפלך שיעשה הכל כבקשת הח"ק, להוציא את מרדכי מן החברה ושהוא יחזיר את כל מה שלקח. עת ארכה גלחם וגאבק מרדכי, יום עלילות בפני משטרת העיר. בתשן 1834 יצאה פקודה מאת המשטרה, המחייבת את ה. לתת דין וחשבון במשטרה בנוכחות רואי חשבונות החברה ובאי כח הנוכחים למעלה במספר חמשה אנשים. נתגלה הדבר שמרדכי מעל בכספי החברה, רשם היצאות בלי דעת ורשות החברה. מבלי רשום למי נתן, ומתי ובעד מה.

באי כח דרשו ממנו למסור להם כל מה שיש בעין ועל החסר יגישו תביעה למשפט יכן על ההוצאות שדרשם, ההיוק שגרם, ועל העלבון. ככתוב בפרטי-כל משנת 1834. אולם מצאו אצלו חפצים, משכונות ובמזומן רק ששה רובלים וכ"ח קופיקות. כל זה גלקח ממנו לפי תעודה בחתימת 82 חברים שאושרה ע"י נתן הסופר.

המקרה המעציב הזה הוליד תקנה חדשה. קופת ח"ק ובקור חולים נמצאת אצל נאמן החברה. המפתח והפנקס — אצל הזקן, והחותמת של החברה אצל נבאי חדש. כסף להוצאות מוציאים מן הקופה בנוכחות הזקן והנבאי החדש, והמה יחשבו כאמונה ההוצאות והכנסות של החברות.

כשקטה המריבה ב־1835, נגשו לבחירות בעלי תקנות חדשים (י). הח"ק של ילגואי (מיטוי) הציעה תקנותיה, גם בעלי התקנות נסחו תקנות בשלשים וארבעה סעיפים ע"פ האינסטרקציה. התקנות שנתקבלו לא הוכנסו לפנקס עד אישורן מהממשלה (י). בשנת 1836 רשומה זכותו הגדולה של צבי ב"ר זאב המבורגר, שעבד רבות באמונה בשביל הקהל בריגה. למרות התקנות הישנות של ח"ק שלא לקבל שום איש כחבר מלא זכויות בלי ותק של מועמד. החליטו לקבל את המבורגר בגלל עבודתו החשובה כחבר מלא, וגם מנהו ליושב ראש בח"ק ובקיות. כנראה, לא הצטיין המבורגר בלמדנות, כי לא ניתן לו שום תואר, אלא משום שהיה עסקן חשוב, עוסק באמונה נהגו אתו לפני משורת הדין. עוד בשנת 1827 כאשר אחד השמשים הראשיים התנהג לא כשורה נגד המבורגר בשעת קבירת "המת הידוע" (מי הוא המת הידוע? לא ברור, הוא נזכר גם כן בקשר עם המאורע בשנת 1879). פטרו הרבה שמשים והשמש הראשי הנאשם הועבר לשנה שלמה, ורק ב־1840 בקש סליחה ומחילה והוכיח כי הוא לא אשם בדבר, ואחר כן נתקבלו כל השמשים בחזרה. רשומות נשים שנכנסו כחברות קבוצות קבוצות. הרבה משפחות ידועי שם. ב־1830 רשומה דאברהם בת הרב ר' משה מן (הרב הראשון בריגה), וגם "די רעבעצין עלקא", אשת הרב המוה"ג ר' אהרן עלקאן ב־1856 (י). והאשה חיה אשת המ"צ ר' יעקב אליהו ריבלין. כחברים נכבדים נרשמו הרבנים: הרב מטעם ד"ר ניימן, רב דקהלתנו (1866), הרב ר' אהרן פומפיאנסקי, הרב הדוקטור ר' אברהם ערליך, הרב ר' משה שפירא, ד"ר מנחם שערתי, הרב ר' שלמה זלמן פוחטר, ר' יעקב אליהו ריבלין והש"ך ר' יעקב שלאסברג. ובימים היותר אחרונים: הרב הד"ר י. קנטור, הסופר הידוע, עורך העיתון העברי היומי הראשון "היום".

ד.

ב־1902 באה עת צרה לח"ק בריגה. קרה מאורע רע "שממנו צמחה טובה להחברה, והוא ירשם בפנקס". כלשין הפרטיכל בראשיתו. מסופר כדברים אלה: "לדאבון לב כל

היבבי עמנו נמצא איש רע מעללים. איש משחת. מרגל ומלשין שהלשין על מנהלי החברה לפני הקטגור הממשלתי שאינם שומרים את החוק ושהחברה אינה מאושרת מהממשלה. הקטגור מסר את הדבר לשר הפלך. והאחרון שלח את שר העיר לחקור ולבקר את פעולות החברה. החקירה גילתה שהעלילה מחוסרת כל יסוד. ושר הפלך כתב לשר הפנים (פלאווא) את כל הענין והציע לאשר את החברה מהיום והלאה. כדי שתוכל לעבוד ביושר ובהגינות בלא שים תלונות. המיניסטר דחה הצעתו וישלח את החלטתו הנוראה לשר הפלך בכ"ב באפריל, 1902 (שר הפלך היה אז גנרל פסקוב). אולם זקן החברה זאב לונץ. בקש את שר הפלך לדחות את הענין לזמן מה. ולונץ נסע לפ"ב. אחרי שהותו שם שבועים ימים הצליח ברוב עמל והשתדלות ובעזרת שר הפלך הריגאי לשעבר במשך 17 שנה. ברון איקסקול פון גולדנשטוב, ויחד עממה גם סגן שר הפלך לשעבר. סינטור פון טובינו. לקבל ראיון אצל המיניסטר. בסיועתא דשמיא השיג (24 יוני 1902) אישור להחברה מאת המיניסטר פלאווא. שר הפלך הריגאי מסר (31 יוני) הורעה על שם החברה להסוחר זאב לונץ. ששר הפנים הרשה קיומה של החברה. ולהבא לעבוד על יסוד תקנותיה כיום. עד אשר ימצא פתרון כללי לבעיות אלו. ועל החתום: גנרל פסקוב. "יזכרו לטובה אלה השלשה לא יהודים". נרשמה רשימת נצח בפנקס.

אז החליטו לתת לזאב לונץ תעודת תודה וכתב תהלה. בחרו בו לחבר נכבד עביר עבודתי הפוריה במשך כ"ה שנים. ויגישו לו תמונתו מעוטרת בחרווי תהלה בעברית (בראשי התרוזים: זאב לונץ):

זאת תמונת איש נכבד בעדתו
איש אשר הקריב עצמו לטובת חברתנו
בו עשרים וחמשה פעמים בחרנו
ליזכרון נצח פה את הוד תוארו שמנו
ולעולם יחוק שמו לנו ולבנינו אחרינו
נרו יאיר ויהל עד זקנה ושיבה
צדקו יצא כנוגה. ודגלו עלינו אהבה.

(מן הצד רשומות שנות עבודתו 1877—1902).

בחור "זקן" החברה שימש ז. לונץ במשך מ"א שנה (1877—1918). ובשנת 1935 העלו זכר עסקן החברה. ה' לונץ. שעבד כיו"ר במשך שורה של שנים. הואיל ולא השאיר קדיש אחריו. תקנו לסדר בכל שנה ביום ה"א"צ שלו (16 טבת) תפלת אל מלא רחמים לזכרו.

ה.

על חיי היהודים בליפלנד. שפתם. מלבושם ואורח חייהם בסוף המאה השמונה עשרה וראשית המאה התשע עשרה. מעידות התעודות הרשמיות מזמן הנז. ורובן לקוחות מאוצר הארכיב בריגה. מתקבלת התמונה. שיהודי ריגה אף על פי שהיו קרובים לאשכנזי המתורבתת לא הוגיחו את אורח חייהם העתיק; דבריו יהודית. מלבושיהם מסורתיים. וכנראה. לא היה להם חשק לשלוח את ילדיהם לבתי ספר עממיים כלליים. ואולי משום כך. שכבתי ספר אלה פגעו ברגשי הדת היהודים. ולפעמים תכופות היו כופים על היהודים לעשות דברים שלא כרצונם.

הקיסר אלכסנדר הראשון. המשחק בליברליזם. החליט לשנות ("רעאליזירן"). פני היהודים ברוסיה. להשוותם עם יתר תושבי רוסיה. כלומר. להטמיעם. אהדו רעיון זה ושאפו להתגשמותו כל הליברלים הלא יהודים במשך שורת שנים אחרי כן. ולמטרה זו הוצא

„כתב חרות“, בצורת אשור פקודת הסינט תחת השם „שפור מצב היהודים בכל הפלכים, שליהודים הרשות נתונה לשבת בם“.

שלטון פלך ליפלנד מצא לטוב להדפיס פקודה זו בתרגום גרמני. בשביל הפצתה בין יהודי ליפלנד, ועל התרגום חתום אחד מחברי שלטון הפלך, ריכטר, ביום 11 פברואר שנת 1805.

והנה סעיפים אחדים מה„כתב“:

(א) כל ילדי העברים (העברייצר) מתקבלים בלי שום הפליה לבתי־ספר צממיים. לגימנסיות וכן לאוניברסיטאות.

(ב) כל זמן חנוכם של בני היהודים באוניברסיטאות אסור להפריעם מדתם משום איזו סיבה שהיא, וכן להכריחם ללמוד דברים שהם בנגוד לרגשותיהם, או דברים שאינם מסכימים להם.

(ג) מותר לילדי היהודים, המבקרים בתי־ספר מחוזיים או של הכנסייה, ללבוש כגדי יהודים. אבל המבקרים בגימנסיות, בשם האחידות (אוניפורם) ומפני הכבוד חייבים ללבוש מלבושים כמנהג גרמנים או פולנים.

(ד) רשות הכניסה ליהודים כליתר התושבים לאקרמיה למדעים בפטרבורג, מקבלים אותות ההצטיינות מכל המדרגות וכלל השטחים: רפואה, כירורגיה, פיסיקה, מתמטיקה וכו' ככל הסטודנטים הרוסים.

(ה) במקרה שלמרות כל אלו ההנחות לא ישלחו היהודים ילדיהם לבתי ספר לעם, יבנו על חשבונם בתי ספר מיוחדים, והם ייקבע על פי הערכת הממשלה. כתי ספר אלה חייבים ללמד אחת משלש השפות: רוסית, אשכנזית ופולנית.

אחרי הוכיות באות גם כן התחייבויות, המבליטות יתר את המגמה להשוות היהודים בהדרגה לשאר התושבים.

(ו) אחרי תקופה של שש שנים חייבים לחסל כל רשומים מסתריים, או ספרי חשבונות של היהודים, הבתובים יהודית, רשומים שלא נכתבו גרמנית, רוסית, פולנית, או לפחות תורגמו בצד השני לאחת משלש השפות הללו — לא מתקבלים בבתי המשפט ואין להם ערך באיזה סכסוך שהוא.

(ז) הרשות ליהודים להשתמש בשפתם כעניני דת ובעניני בית ומשפחה. תעודות רשמיות, רשימות שטרות („קרעפאסטען“), שלא נכתבו באחת משלש השפות הנ"ל, החל מיום ראשון לינואר 1807, אין להם שום ערך.

(ח) הזכות להבחר לחבר העיריה יש רק לאלה היהודים היודעים לקרוא ולכתוב באחת משלש השפות הנ"ל. הנבחרים חייבים ללבוש מלבושי אשכנז.

וכן אין זכות הבחירה להבחר ב„קהל“ לאלה שאינם יודעים קרוא וכתוב באחת משלש השפות.

משנת 1812 נעשו שנויים בשכבות הסוחרים, התעשיינים, בעלי מלאכה ואמנים. להם ניתנה הרשות לבקר בפלכים של רוסיה הפנימית לשם מסחר, או לשם השתלמות במלאכה ואמנות. אך בפירוש הותנה תנאי, שהם וגם נשיהם ובני משפחתם יהיו מלובשים אשכנזית. בחלוקה הרביעית של הפקודה מצאו מקום סדרי הקהלה והמבנה שלה. כל שלש שנים היהודים בוחרים בערי הפלך וכן בערי המחוז רב (רבינר) ו„קאהאלים“ (חברי הנהלת הקהלה) אחדים; הנבחרים מוצגים לשלטון הפלך ומאושרים על ידו.

בחירת רב יכולה להיות גם בעיירות קטנות, פרסיות (של פריצים), אולם אין לבעל העיר רשות להתערב ולקחת חלק בהן, וגם אסור לו לדרוש שום שכר ומס בעד „הרבנות“. וזה משום שלפנים נהגו ברוב מקומות, וביחוד בערי פולין, שה„פריץ“ בעל העיר היה

ממנה את הרב, או לפחות היה מאשר את הרב שנשא חן בעיניו. ולפעמים היה מקבל בעד זה כסף. קרו מקרים שבעלי הרפתקאות חפשו היכרות עם ה"פריץ" לשם מומות לא סהורות.

תפקיד הרב היה להשגיח על מנהגי דת, להשיב על שאלות בעניני הלכה, בעניני דת, פסקיו. גם בתשובותיו, נשאו צורה של תוכירים, דרישות ומשאלות, המלצות ועצות טובות; אמצעי כפיה לשם בצוץ פסקו לא היו בידו. אסור היה לו להטיל עונשין, מדת העונש היחידה שברשותו היא להוציא את האיש מבית הכנסת. הרבנים שיענשו בעונש גלוי בפומבי, כמו: שלא לתת מצה ובשר כשר, הטלת חרם והוצאה מן הקהלה — בפעם ראשונה משלמים קנס 50 רובל, בפעם שניה — 100 רובל, ובשלישית יישלחו למכרות סיביר. שתי עדות או שתי כתות במקום אחד, ויש מקום לבנות בית כנסת לכל עדה, הרשית לכל אחת לבחור לה רב משלה, אבל "קהל" אחד בכל העיר.

משרת הרבנות היא משרת-כבוד, ולפיכך אין לרב לדרוש תוספת ודי לו בשכירות שהוא מקבל מאת הקהלה.

ה"קהלים" הייבים להכניס תיכף ובלא עכובים מסי הממשלה, רשאים להשתמש בסכומים המופקדים בידיהם כאת העדה, ותייכים לתת דין וחשבון על ההוצאות לעדה וכן לשלטון. כתוב רוסית או פולנית — האוריינל לעדה והעתק המדויק לשלטון. הענין של מלבושי אשכנז לא ירד מעל הפרק במשך שורה של שנים בתעודות שוטת. הסופר ר. (פסיכודז'ניס וויליש, ווסחוד, 1885), מעיר שלא היה לו ערך ביהם לעיר ריגה. בעיר זו כבר היה אז אורח חיים גרמני אף ליהודיה, כולם היו לבושים מלבושי גרמניה, מגולח זקן, ורק האידיש שררה עוד כריגה, אבל ר. לא צדק. עובדה היא, שאו הלכו היהודים לבושי המלבוש המסורתי, הרי כפי שמעידות התעודות, טיפלה משטרת ריגה מפעם לפעם במקרים אלה, אמנם תושבי ריגה, יהודי החסות, אפשר שהתחפשו גרמנית, אבל הזרים, סוחרים יהודים שבאו מליטא, פולין ורוסיה הלבנה, שהם היו רוב יהודי ריגה בשעה ההיא, בודאי לא שינו את ארצם המסורתית.

תעודה משנות 1823—1821 מצאה ענין לענות במלבושי היהודי בריגה. כונתי להפריט-כל של ועד המיניסטרים בפטרבורג, בנוגע לתלונת הדפוטטים של היהודים על האדמיניסטרציה בריגה. מי הם הדפוטטים היהודים?

במקרים קשים היו קהלות היהודים שולחים שלוחיהם להשתדל לפני מוסדות ממשלתיים גבוהים, ובמקרים חמורים נסעו נכחרי הקהל או מיופייכח עצמם לעיר הבירה לשם השתדלות. ב"1804 הוזכר רשמית המוסד: "דפוטטים יהודים", שחבריו היו קשורים עם קהלות יהודיות; להם היו הקהלות מוסדות חומר על רדיפות ותעלולים ביהודים במקום זה או אחר, וכן אינפורמציות על תכניות של גזרות על היהודים. המה היו גם מקורבים ל"מלכות", שאליה היו פונים בתזכירים וכתלונות על מעשי עול הנעשים ליהודים.

בשנת 1812 היה זונדל זאנענברג ולייזער דיללן הדפוטטים היהודים בהצר המלכות של אלכסנדר הראשון. המה פעלו הרבה לטובת ענינים יהודיים, אבל מעמדם היה רופף ולא ברור, הנסיון גאליצין, שעל ידו הועברו אז כל עניני היהודים, תמך במסר הדפוטטים, ובכל זאת קרו מקרים תכופים, שבקשותיהם של שני הדפוטטים הנ"ל לעשות הקלות או לבטל לגמרה גזירות רעות נדחו; התסדר הכללי וגם חוקים מיוחדים היו נגד היהודים.

בחירות הדפוטטים היו מתקיימות בכנס נציגי קהלות רוסיה בוילנה, ריגה סיירבה כהחלה לקחת חלק בבחירת הדפוטטים, חסה על ההוצאות, אך לבסוף התחננה לשתפה.

בשנת 1821 קשה היה מצבם של שני הדפוטטים; מאיר אייזנשטאדט ופיטלסון. הם קבלו מקהלת ריגה חומר תלונה נגד האדמיניסטרציה הריגאנית, שהגישו למיניסטריים ההשכלה ולמיניסטריים לעניני רוח. כאשר היו להם שם קשרים.

הדפוטטים מתלוננים — אמור בפרטירכל — על הלחץ החזק על אחיהם בריגה בדבר זכות הישיבה. על כל דבר קטן מטילים קנס בסכום 100 רובל, או — בפעם הראשונה מגרשים מן העיר במשמר (קונבויו). ובפעם השניה מלקים במקלות. יהודי חולה שלחו אסור בנחשתיים. שר הפלך, מרקוז פאוליצין מוסר תשובת האדמיניסטרציה, המצהירה שחלק גדול מן היהודים ה"ענושים" לפי דברי ה"קהל" לא קבלו שום עונש אלא גרשום מהעיר, כאשר הם מחוסרי זכות הישיבה והם בלי פספורטים. אחדים מהם חזרו אחרי גירושם העירה, ועל איציותם הענישים "במספר מה של מקלות". האחד הושיבו ב"בית הכניעה" (סמיריטעלנידאם) בפקודת שלטון הפלך, ושני מוחרים נקנסו כל אחד בסכום מאה רובל על שהיו מסתירים יהודים בביתם. תלונת ה"קהל", שגרשו יהודי חולה ומפחד צברה מחלתו וכעביר חדשים אחדים מת — שקר. את האיש הזה תפשו עוד פעם בריגה כעביר 6 חדשים. וכן לא נכון הדבר שכותבים הדפוטטים שאסרו את האחד בנחשתיים.

הצהרת המשטרה. מבלי לחקור אם היא אמת, נתנה יסוד לשר הפלך הצבאי בריגה לחוות דעתו. כי המטרה היחידה של כל התלונות האלו להשיג בשביל היהודים זכות הישיבה, ובהיותו בטוח שפקודותיו תאושרנה, הוא מבקש שיענישו את הדפוטטים על תלונתם בלי יסוד, ועל העיוס להדק בכל המקומות.

נימה אכזרית זו נגד הדפוטטים מצאה הר אצל המנהל הכללי של משרד הפנים. שנתגלה כשונא ישראל מובהק. במצאו שתלונת הדפוטטים בשקר יסודה הוסיף לאמר: הפלכים הכבושים ממדינת פולין הולכים ונחרבים יותר ויותר ע"י היהודים, המתרבים יום יום במספרם עד שקשה ללחום בהם ולהתגבר עליהם, ולא מתאים להממשלה לתת להם שייפוצו באותם הפלכים, שהכניסה להם אסורה לאנשים המסוכנים האלה. הסכרה זו של מנהל משרד הפנים הביאה להחלטה המרה של ועד המיניסטרים, 22 בדצמבר, 1823:

"בהוכחנו לפי חוות דעת של שר הפלך הצבאי בריגה, — שתלונת הדפוטטים, היהודים וגם עדות ה"קהל" בפרטים רבים היא כלא יסוד — לדחות את התלונות ולנזוף בדפוטטים, שמכאן ולהבא לא יטרידו את הממשלה בדברים שכאלה."

ורק כפרט אחד הודגש ששר הפלך הצבאי בריגה גדש את הסאה. עוד בשנת 1817 הוציא פקודה חדשה, שבה חזר על הצו הישן, שהיהודים הכאים לריגה חייבים להדמות במלבושיהם לגרמנים, והפקודה הזאת שמרה האדמיניסטרציה הריגאנית בנאמנות וגרשה את היהודים הלוכשים תלבושת מסורתית. ועד המיניסטרים נתן הוראה לשר הפלך הצבאי בריגה, שלא נכון לחייב את היהודים באי ריגה ללבוש מלבושים אחרים.

כנו כשמש בחברה. מסיפור קוריוז. פעם בחרו ב"בכחור" והוא כהן לשמש כתיב ותתנו עמי חנאי, שאם ימקרו עליו לצאת מבית התפלה כדי שיוכלו לקרא לתורה ישראל במקומו, עליו לעזוב תיכף את בית הכנסה, ואם לאו — יוציאוהו מן החברה.

אבי הוריו של ה"מקטור", בעל מדיילר יות ומי שהיה צנוור. כנראה, שמו היה דות ולפתי — שם לוי. במברגר — בן עיר באמברג. תמיד היה חיתם עצמו כפנקס: דוד בן הרב המניח כמהר"ר חזקאל טייל (לוי) מבאמברג.

(1) אצל האונורבאר: משה יחזקאל מ"ץ (1760—1831).

(2) בסעם הראשונה נזכר השם "קהל" בתעוררות.

(3) המכתב נדפס באצרי. שנה זו, מהדורא בליט. בלעסער משנה זו כתוספת ל"פרוכ. בלאט מיר צעטלאנד".

(4) אחד, רפאל ס"ח ("מרנס חדש", כנראה משרה כזו היתה בעירו) מעיר נציג, שבני מש' מחתו היו נאמני החברה שורה של שנים, נאלץ היה לבקש ולהפציר פעמים אחדות עד שקבלו את

רשום כראש התכרה בשנת 1765 ואף בשנת מותו ב'1782.

6) רשום בפנקס בשנת 1783 בחתימת סופר הקהלה: ארי לור מגוע צבי, החתום כראש בית הכנסת היהודי בתעודות משנת 1769.

7) האחד מהם: פסח כמנה"ר דובער שי"ץ וגאמן, וראי הוא אותו פסח הנזכר בתעודות זכות הישיבה המומן שהוא כשוחט הברחי לעיר.

8) כל חבר בהרשמו בפנקס היה נותן תרומה "זהוב" אחד (א גאלדענעם) ושמש—סני "פונחר".

9) הוא משה יחזקאל סק, הרב הראשון עד 1800.

10) כנראה בזמן ההוא, 1834, היו מביאים מתי דורפס לריגא לקבורה מפני שכדורפס לא היה צוד בית עלמין, מסופר בפנקס גם על אשה

אחת אשת ר' מרדכי בן יהודה מזרופט, שהובאה לקבר בריונה.

11) בעלי תקנות הישנים עבדו החל משנת 1824, אך לרגל המלחמה בין שנות 1829—1834 והמריבה הגדולה ב'1834, שגררה אחרית יין תורה בין החברה ובין מתנגדיה, וגם משפטים על היותם זולזלים אצל המיניסטרס, נפסקה עבודת התקנות עד 1835.

12) בפנקס לא נמצאו לא האינסטרקציה ולא ל"ד הסעיפים של התקנות.

13) כנראה, אשת הרב ר' אהרן ב"ר אלעזר, אבל שם המשפחה עלקאן לא ידוע לי.

14) אם כי נקרא בשם "רבינר", אולם ברור שכאן מדובר לא על רבי'מטעס, הבורח "מסריקות", אלא על רב דתי, רב רותני, כמביאר בסנים.

ב. גנקין

חורבן ישוב יהודי חקלאי ברוסיה הלבנה ראשיתה ואחריתה של שצ'דרין

בין שתי ערים ידועות ברוסיה הלבנה, בין בוכרויסק והומל, עומד מן הצד, רחוק ממסילת הברזל, "קולחחי" סוביטי ושמו שצ'דרין. לא רחוק מן הכפר אפשר לראות גדר הרוסה מעצים רקובים, פרצות מרובות על העומד. כאן היה לפנים בית-עלמין יהודי גדול עם אהלים ומצבות, ולפי השרידים והאותיות העבריות המטושטשות והמחוקות תמצאו עוד הרבה שמות: פה נקבר פלוני ופלוני, אך פה נקברו יותר משלושה דורות יהודי שצ'דרין וגם העיירה שצ'דרין היהודית בעצמה!

בפנים בית-העלמין, על יד פתח הכניסה לפנים, תראו גם שתי ערמות עפר גדולות, גליי'עד. אלה הם קברי הקדושים, שנרצחו על ידי הנאצים. פה נחים זקנים וקטנות, צעירים, צעירות וילדים, שרידי הישוב היהודי של הכפר שצ'דרין, שלא הספיקו לברות משם וגורו כמעט כולם ביום אחד והושלכו לבור בעודם מפרפרים כבגדיהם הרטובים מדם. כך הקיץ הקץ ונסתם הגולל על ישוב יהודי עתיק בן מאה שנה ונסתימה היסטוריה מפוארת של עיירה יהודית טהורה, שנחשבה רשמית בימי הצירים לכפר יהודי, היתודי בכל רוסיה הלבנה.

בעיירה הזאת גרו רק יהודים, חוץ ממשבת-גויים" אחידים, שעפ"י הרוב היו יושבים שם ישיבה ארעית, והתושבים לא ידעו מכית-יראה של גויים, מבית קברות שלהם וגם לא מ"שקצים", שהיו מטילים אימה על הילדים בעיירות יהודיות אחרות, לא בכדי היו אומרים ש"שצ'דרין היא ארץ-ישראל, להכדיל אלף הבדלות".

בשעתה היתה שצ'דרין מפורסמת מאיד ונודעת לשם ולתהלה בכל רחבי רוסיה, ולא רק בין היהודים, כי אם גם בין הרבה חוגים של סוחרים ופועלים רוסים. אך הפרסום בא לה בגלל זה, ששם ישיבה המשפחה היהודית העשירה והמפוארת של גולודץ. זאת היתה משפחה של סוחרי יער גדולים, שהצטיינו לא רק בעשרתם, כי אם ביושר לבם ונכונתם וגם בידם הפתוחה לתת צדקה ולעשות חסד. לבני המשפחה הזאת היה גם התואר הרשמי של "אחרים נכבדים לדורות". את משפחת גולודץ המסועפת היו מבקרים

לעתים תכופות סוחרים נכבדים שונים, סרסורים, בני משפחה קרובים ורחוקים, שדכנים מפורסמים וגם שנוררים מכל הסוגים והמינים, וכך נחפרסמה העיירה לא בגלל תושביה האכרים, אלא בגלל עשיריה, שמקום מגורם היה „בחצר“ העיירה.

ראשיתה ואחריתה של שצ'דרין העיירה, פריחתה וגם התנוונותה קשורות קשר הדוק בגורל משפחת גולודץ.

ראשון הגולודצים היה ר' חיים „גולוד“, ששינה אח"כ שם משפחתו לגולודץ, מאחר ש„גולוד“ פירושו ברוסית רעב, מה שלא התאים כבר לעשרו ומעמדו. ואלה תולדות המשפחה,

בעיירה קטנה „אורישט“ ברוסיה הלבנה גרה משפחה עניה בשם גולוד. למשפחה הזאת היה בן ושמו חיים. שבילדותו למד בחרר, ככל יתר הילדים בעיירה, וכשגדל מסרו אותו הוריו לאומן ללמדו מלאכה. אולם הצעיר לא שם לב למלאכה ומיד התחיל מגלה כשרונותיו המיוחדים למסחר. בימים ההם, כרכע הראשון למאה שעברה, התחיל להתפתח ברוסיה הלבנה סחר היערות, וחיים זה, בלי אמצעים כספיים משלו, ע"י שותפות עם אחרים, נעשה לסוחר יערות. הוא נהיה מהראשונים שהתחילו לשלוח דוברות על פני המים מרוסיה הלבנה ל„שפל“, לדרום רוסיה, לערי יקטרינוסלב וחרסון, מקום שהיערות אינם מצויים והעצים הם יקר המציאות. יזמתו ומרצו נשאו פרי וההצלחה האירה לו פנים. הוא היה קונה יערות מבעלי האחוזות, כורתם בימות החורף ומסיעם לחופי הפלגים של הנהר הגדול דניפר. בימי האביב היה עושה מהם דוברות ועם גאות המים היה מעבירן דרך הפלגים והדניפר עד יקטרינוסלב ולפעמים גם, דרך השונות והכפרים, עד חרסון.

הצלחתו המיוחדת של היוזם הזה נבעה גם מכנותו וישרו בתור סוחר, ובעלי האחוזות והסוחרים, שהיו באים אתו במשא ומתן, התיחסו אליו באמון ובכבוד גדול. אותו זמן כבר התחיל להתמוטט מצבם הכלכלי של היהודים בערי השדה והכפרים, והתחילה השאיפה להתעסק בעבודת אדמה. התעוררות זו גדלה ביחוד בין היהודים הכפרים. שלא כולם היו יכולים להיות בעלי בתים מרדו, והמסחר עם אכרי הכפר היה לקוי מאוד. גם הישיבה בכפר היתה נתקלת בקשיים מרובים. מספר אנשים, בעיקר כפריים, פנו אל ר' חיים בבקשה לעזור להם בהגשמת שאיפתם, וההודמנות לא אחרה לבוא: ר' חיים נהל משא-ומתן עם בעל אחוזת „שצ'דרין“ לקנות ממנו את היער לכריתת העצים, ובעל האחוזת הציע למכור לו את כל האחוזת על יערה ועל כל אדמתה החקלאית. המחיר לא היה גבוה ור' חיים הסכים לקניה, כדי למסור את האדמה החקלאית לדורשיה. כך נפתרה להלכה הכעיה: ר' חיים קנה לעצמו את היער ואת „החצר“, ואת האדמה החקלאית קנו היהודים, ששאפו לאכרות, במחיר נמוך מאוד. ברם למעשה הקניה נתקלה בקושי רב, הואיל ולפי החוק ששרר אז ברוסיה אסור היה ליהודים לקנות על שמם אדמה כפרית: זכות זו היתה נתונה רק לסוחרים יהודים בעלי „גילדיה“, כלומר, למשלמים לממשלה מס סוחרים מיוחד, ור' חיים עדיין לא היה בתוכם. ברם, ר' חיים ועדתו לא אמרו נואש: הם מצאו להם יהודי הגון כזה, המשלם „גילדיה“ ושיש לו הזכות לרכוש אדמה כפרית, והעיקר שעל יהודי זה אפשר היה לסמוך ולהאמין לו שלא ישתמש ת"ו לרעה בקבלת אחוזת גדולה על שמו. היהודי הזה היה האדמו"ר ר' מנדלי מליובוויטש, „צמח צדק“. כך הועברה האחוזת שצ'דרין ע"ש רבי מנדלי מליובוויטש, „צמח צדק“, בשנת 1841.

מובן מאליו כשר' חיים בעצמו כבר נהיה לסוחר „גילדיה“ ממדרגה ראשונה לא אחר הצדיק להעביר על שמו כחורה את החלק שלו. לערך 120 דיסטיין, בשנת 1865, במשך הזמן רכש לו ר' חיים אחוזת גדולה במחוז סורוש, פלך טשרניגוב, בשם

לליטש. שהשתייכה ליורשי הנסיך הרוסי הידוע זואודובסקי. אחד מאהובי יקטרינה הגדולה. הקניה הזאת היתה מוצלחת מאוד. שם היה יער גדול ועב ואדמה פורייה. יחד עם האחוזה עבר לר' חיים גם הארמון ההיסטורי של האחוזה לליטש. שנבנה, כמתנה מאת המלכה יקטרינה הגדולה לאהובה זואודובסקי. ע"י האדריכל האיטלקי המפורסם ראסטרלי. ובגדלו ותכניתו היה דומה לאותו הארמון הטבכרי בפטרבורג, ששימש בית פרלמנט ברוסיה (הדומה הממלכתית).

לעתים היתה המלכה באה לליטש לבקר את הנסיך האהוב בארמונו הנהדר. ארמון זה, שהכיל מאה ועשרים חדר, נמכר לגולדץ על כל רהיטיו יקרי המציאות מסגנון "יקטרינה", על ציודו המלא וקשוטיו ואפילו על מרתפי היינות העתיקים שהיו שם. אחד מנכדי ר' חיים, ר' משה גולדץ, שישב אח"כ בעיר קיוב, נתן כמתנה את הארמון הזה. שנפל בתלך ירושתו, לאחד ממוסדות הממלכה הרוסית.

לחיים גולדץ היו שלשה בנים: ר' ליב, ר' בר ור' זלמן (כתואר ר') היו קוראים להם אף שלא בפניהם). האב השתדל לשדך את בניו ואת נכדיו עם משפחות מיוחסות. אשתו של ר' זלמן, לדוגמה, היתה ממשפחת הבעש"ט, אחד ממחותני ר' בר היה הגאון ר' דודל מקרלין. גם את בתו היחידה השיא לבן תורה ממשפחה מיוחסת.

נדבת לב ר' חיים היתה ידועה לרבים, בהיותו "בעל צדקה" מפורסם. ביחד תמד בבני משפחתו הקרובים והרחוקים. שידעם ושלא ידעם, והם תבעו את תמיכתם בזכות. חולשה מיוחדת היתה לו לגבי כל לומדי תורה. הוא גם בנה בית-כנסת גדול על-ידי גן "הפריץ" והשיב שם עשרה כטלנים שעסקו כל היום בתורה, גם אשתו ולאטה הצטיינה בהכנסת אורחים ובחלוקת צדקה ביד רחבה. כמותה הניחו לקברה גם את לוחות השולחן שעליו היתה מחלקת צדקה לרבים. אלו המדות הטובות נטעו ההורים בלבות בניהם ונכדיהם.

מיד עם קניית שצ'ירין עברו ר' חיים ומשפחתו לגור שם בביתו של בעל האחוזה הקודם, ב"הצצר". כשהתחתנו הכנים, בנו כשכילים בתים גדולים ומפוארים — ארמונות. בסוף המאה שעברה, עם הסתעפות המשפחה, כבר היה ב"הצצר" כעשרים ארמונות עם גנים וגנות של ציצים ופרחים, מלבד גן הפירות הגדול עם השדרות המצילות של עצי תרזה שננטע בעל האחוזה הקודם.

במרחק מה מה"הצצר" התחיל הכפר על שדותיו ואפריו, ההתישבות התחילה במתי מעט: מהם כעשר משפחות יוצאי הכפרים הסמוכים, שכל הפצם ומאויים היה להתפרנס מאכרות. מהם בעלי מלאכה אחרים — משפחת כנאים, נפה, סנדלר, חיט, עושה תנורים וכר — ומהם גם אחדים מפקירי גולדץ שהתישבו בכפר. אליהם נתוספו גם כלי-קודש: רב, שוחט ומלמדי תינוקות. היה גם חובש, החלוצים חלקו ביניהם את האדמות לרצועות ורשמן בפנקס ליכרון. אלה המתנהלים הראשונים היו את הקהל הכפרי. שרק להם ולבניהם המבוגרים היתה הזכות להשתתף באספות הכפר. ומשום זה היו נקראים בשם "אנשי הקהל", להבדיל בינם ובין המתישבים שנטספו אחריהם ונקראו "מחוצצים", שהיו משוללים הזכות הזאת. תפקידן של אספות הללו היה: לבחור בוקן הכפר (סטרוטא), להחכיר את מרעות העדר ואת ההכנסה ממכירת בשר כשר. במשך הזמן גדלו ההכנסות האלו ושמשו בסיס לבסוי הוצאות הקהלה. כמו החזקת תלמוד-תורה כשכיל ילדי העניים. החזקת רופא וכר.

אנשי "הצצר" לא התערבו בהנהלת הכפר, אלה השנים בכלל היו נפרדים זה מאה. ורק הכלי-קודש היו משותפים, כמו הרב והשוחט וכן גם הרופא. גם בית-העלמין היה כללי. הגם שלאנשי "הצצר" היו שם שורות מיוחדות.

שאלות החלוקה והארגון הצבורי נפתרו ע"י המתישבים בקלות מפליאה, בלי סכסוכים

מיוחדים ובלי סבוכים. מאחר שהיחסים בין המתיישבים היו בדרך כלל, אחדותיים ולכביים, ובמקרים נדירים היתה השפעת "החצר" פסקנית למדי. אנשי החצר השתדלו לעמוד מן הצד ולתת ליושבי הכפר לסדר עניניהם כרצונם בעצמאות מוחלטת. אך תמיד היו ערים לדעת מכל הנעשה אצלם ולתמוך בהם בחומר ורוח מכלי לכפות את דעתם עליהם. גם שאלת השבוע לא הטרידה הרבה את המתיישבים ובנקל התגברו עליה. ההתיישבות התחילה מיד אחרי עונת הקציר והכאים תפסו את הבתים הקטנים. ששם גרו מקודם אכרי בעל-האחוזה המשוועבדים וכן גם הגרנות; הם קבלו גם את הציוד החקלאי בכלי עבודה ובעלי חיים. הגם במידה זעומה ומצומצמת מאוד. במשך החורף הראשון כבר הספיקו המתיישבים לבנות להם בתים חדשים, בית מרחץ צבורי וגם התחילו בבניית בית הכנסת הראשון. שאחרי-כך היה נקרא בשם "בית-הכנסת הישן". עצי בנין קבלו במתנה מהחצר.

בראשית האביב נגשו האכרים לעבודתם ועבדו בזיעת אפם בחרישה, בוריעה ובתקון התעלות שהיו מוונחות מאוד. ורעו שפון, שעורים, קנבוס, פשתן ובעיקר תפוחי-אדמה; הם גם סדרו להם גנות ירק על-ידי הבתים. העבודה היתה קשה מאוד. עלינו לדעת שבתקופה ההיא עדיין לא השתמשו בטרקטורים ולא אפילו במחרשות משוכללות (פלוגים) כי אם במחרשות מהטפס הישן. לאכרים היהודים חסרו גם נסיון והכשרה וכל הדרכה מן הצד לא היתה להם. אותו זמן נתוספו שם גם מתיישבים חדשים והאחד מהם התחיל בבנין טחנת קמח והשני בבנין בית-בד לתעשית שמן קנבוס.

עד מהרה אמנם התברר שאדמת שצ'דרין היתה רזה מאוד, ויבורית שבזיבורית, ושאין לצפות שם ל"מזל וברכה". היבולים היו דלים ומצומצמים והעבודה מרובה ומפרכת. ביחוד לא הצליחו הדגנים, בעת ההיא לא ידעו עוד אכרי רוסיה הלכנה מובל כימי. והובל האורגני, שהיה במשקי האכרים היהודים, לא הספיק לטיוב מוגבר. קשה היה גם למכור את יתרת היבול, מאחר שהכפר היה רחוק מעיר או חוף והדרכים עפוי הרוב היו משובשות; קשה היתה גם ההתחרות של הכפרים הסמוכים. הפגם המורגש ביותר במצב האכרים היהודים היה העדר פרנסה צדדית בעונה המתה של ימות החורף. האכרים הרוסים היו עסוקים כרגיל בעונה זו בכל מיני עבודות בערים ובעיירות — בבנין, בהטיבת עצים, בשאיבת מים והעיקר בהובלת קורות-עצים מהיערות לנמלים, והיהודים לא היו מסוגלים לעבודות אלו. בימות החורף היו אכרי שצ'דרין יושבים בבתיהם ומשתעממים ובראשית ימות האביב היו כבר סובלים עוני ומחסור עד ליבול החדש. ברם, האכרים השתדלו כל הזמן להמשיך בעבודתם החקלאית ועסקו בעיקר בגדול תפוחי אדמה וירקות וגם לא הזניחו את הדגנים שלא תמיד היו מכניסים להם רווחים.

בינתיים הלך הישוב וגדל ע"י הריבוי הטבעי ובעיקר ע"י התישבות פקידים חדשים מפקיד הגולודצים, שמסחרם הלך ושגשג, הן כרוסיה והן בחו"ל (דרך הויסלה והנימן). הכפרי של שצ'דרין לא שונה בהרבה, והאכרים הותיקים, הם ובניהם, המשיכו בעבודתם. הכפר הפך לעיירה ובסוף המאה שעברה כבר היו שם כשלושת אלפים נפש. אמנם, האופי החקלאי, גם הנוף הכפרי נשאר כהווייתו. על-אף רבוי הבתים בעיירה, באביב היתה כל הסביבה עטופה שטחי ירק, ובקיץ הרהיבו עין שדות כר מזבהבים מצד אחד ואפרים, מלאי פרחי כבונג ואספסת, מצד שני. מי שלא היה בשצ'דרין בלילות אוגוסט המקסימים, לא ספג לתוכו את רית השדות והאפרים ולא שמע צלצולי הטבע העדינים, לא הרגיש הנאה מעולם. לא בכדי היו יוצאי שצ'דרין מתגעגעים על עיירת מולדתם בכל מקום שלא באו לשם.

כשרבו המתיישבים, רבו גם "הפרנסות" ונשתנה המבנה הכלכלי והסוציאלי בכפר — העיירה. השכבה הראשית, האמידה ומרובת השפעה על עניני העיירה, הוּ פקיד הגולודצים,

שמשכורתם היתה גדולה ומובטחת. להיות פקיד הגולודצים היה נחשב למשאת נפש. לבטוח חמרי ולעמדה של כבוד. ישיבתם בעיירה הביאה ברכה מרובה ליתר התושבים: לקצנים מספקי בשר. לחנונים מכל המינים שצצו בעיירה לבקרים. לבעלי עגלות שהיו מובילים אותם לתחנת הרבבת הרחוקה. לנמלים וכו'. נתוספו בעיירה גם הרבה בעלי-מלאכה אומנים. יחד עם זה נשתנה גם פרצופה הרוחני של העיירה: במשך תקופה קצרה נכנו שם ששה בתי כנסיות גדולים ויפים וגם נוסדה ישיבה גדולה. שמשכה אליה הרבה בתורים לומדי תורה מהעיירות והערים הסמוכות והרחוקות. נפתחו גם "חדרים" מתוקנים. גם ה"השכלה" מצאה לה שם בית: בין המורים שהתישבו שם היה המורה לרוסית אייג. אביו של הפרופ. אייג מהאוניברסיטה שלנו וכין הבחורים המשכילים היה גם משה כצנלסון. אביו של ברל כצנלסון ז"ל (אבי משה כצנלסון היה אריה כצנלסון. אחד מפקידי גולודץ. וגם משה כצנלסון היה אח"כ אחד מפקידי גולודץ ומת בגיל רך מאוד בהיותו בתפקידו בעיר יקטרינוסלב).

הוטב גם מצב האכרים היהודים. הגם לא במדה מרובה: הם נתקלו בהתחרות האכרים הרוסים מהכפרים הסמוכים, שהיו מציפים את העיירה בתוצרת זולה של ירקות. תפוא וגם חציר לבהמות. היחס בין העיירה היהודית והכפרים הסמוכים היה בלתי שקול לגמרי: אכרי הסביבה היו מרוויחים הרבה משצ'דרין ובה כשעה כמעט שלא היו קונים שם מאומה. הסיבה לכך היתה נעוצה ביחס השלילי של פקידי הממשלה הצארית לעיירה היהודית שלא הרשו בשום אופן לקבוע גם שם ימי שוק. דוגמת העיירות האחרות. באמתלה שבשצ'דרין אין בית-יראה בשביל פרבוסלבים. הממשלה הצארית הציעה. כתנאי הכרחי לקביעת ימי שוק. ההיתר לאכרים רוסים להתנחל על אדמת שצ'דרין, ולזה התנגדו כעקשנות. וכצדק. כל גרי הכפר-העיירה ובפרט בני משפחת השניאורסונים מליובוויטש, שלהלכה היו רק הם בעלי האדמה השצ'דרינית.

בדרך כלל התפרנסו יהודי שצ'דרין זה מזה. וזה הביא לבסוף לתוצאות חמורות. אכרי שצ'דרין משני הדורות הצטיינו במדות טובות, ואחדים מהם היו גם מפורסמים בתורה ומעשים טובים. ויזכר כאן שמו של אחד מהם, שהכרתיו באופן אישי, והוא ר' זלמן מיוצאי הכפר סטרסטפ. שהיה בראורין גדול ונצוץ. מספואי ה"חפץ חיים". הוא היה מסור בכל גופו ונפשו לאכרות וכל היום היה עובד קשה כשדה או בגורן. והיה משכים ומעריב מרי יום ללמוד תורה. יהודי זה מעולם לא הרים קולו ומעולם לא התקוטט ולא התוכח עם שום איש.

מראשית המאה הנוכחית ואילך התחילו סוחרי היערות ברוסיה הלבנה מרגישים במשבר שחלה בענף מסחרי זה. המשבר בא כאופן טבעי, כתוצאה משני גורמים הכרחיים שאפשר היה לתנות אותם מראש: (1) אחרי תקופה ארוכה של כריתת היערות ברוסיה הלבנה בלי תכנון רציונלי ובלי השגחה כלשהי מצד הממשלה הצארית, נשארו שם יערות מעטים מאוד הראויים למשלוח ל"שפל" (לרוסיה הדרומית) ומחיר השרידים האלה עלה באופן מפתיע מתוך אי-התאמת ההיצע לבקוש. בעלי האחויות עוד הסתייעו מזה שהקונים התחילו מתחרים ביניהם ולנפח את המחירים, וכסיכום הדברים נעשה מסחר היערות רחוק מרווחים וקרוב להפסדים. (2) יחד עם התפתחות מסילות הברזל ברוסיה והרחבת רשתותיהן. שוכללה התחבורה בין צפון רוסיה והדרום ויחד עם הוזלת תעריפי ההובלה ע"י הממשלה התחילו לשלוח הרבה עצי-בנין, בצורה גלומה ומעובדת, מיערות העד של הצפון לדרום רוסיה — כך שהעברת עצים מרוסיה הלבנה בצורת דוכות דרך פלגים ונהרות לא יכלה כבר לעמוד בפני התחרות הצפון.

כך הלך ונחרב ברוסיה הלבנה ענף מסחר ענקי שכמעט כולו היה בידי היהודים. מצב זה הכריח את הגולודצים לחסל עסקיהם ברוסיה הלבנה, לסגר פקדיהם, לעזוב

את שצ'דרין מכורתם ולהתפזר על-פני ערי רוסיה לחפש להם עסקים חדשים. אחדים מהם התישבו בעיר קיוב וביניהם גם ר' משה גולודץ, איש מכובד ועסקן צבורי, שבנו דיר אליעזר גולודץ. יושב כיום אתנו בארץ. "החצר" ההיסטורית התרוקנה מיושביה; הבתים, הארמונות, נהרסו ונמכרו ליושבי העיירות הסמוכות בתור חמרי בנין. כעבור זמן קצר נחרשה כל ככר החצר ע"י אחד מפקידי גולודץ לשעבר שנפשו חשקה בעבודת אימה. אך מכין הזרעים פה ושם הוזקרו זמן רב ארובות התנורים ההרוסים וערמות לבנים — זכר לחורבן.

חורבן החצר ופטורי הפקידים הביאו שואה על הכפר-העיירה: השתרר קפאון בכל ענפי התעסוקה ונתערערו יסודות המחיה והכלכלה. גרי החצר והפקידים מחוסרי העבודה כבר חדלו להיות נותני עבודה וצרכנים כבימים הקודמים, נסתתמו מעיני ההכנסות ודללו מקורות הפרנסה. התנויות הלכו וגסגרו. בעלי המלאכות ישבו בחבוק ידים, הקצבים ובעלי העגלות סבלו עוני ומחסור. הורע מאוד גם גורל האכרים. רוב הפקידים וכן גם תושבים אחרים השתדלו לעקור ישיבתם מהעיירה ולנוע למקומות אחרים לחפש פרנסה, והנשארים היו אובדי עצות. היאיש התגבר, וכך התחילה ההגירה ההמונית משצ'דרין לאמריקה הצפונית. במשך שנים אחדות התרוקנה העיירה מרוב תושביה. הבתים הטובים נהרסו ונמכרו לאכרי הכפרים הסמוכים בתור חמרי בנין, והבתים הגרועים נמכרו לנשארים בעיירה בזיל-הזול. כרם, האכרים הותיקים לא יכלו להפרד מאדמתם, על-אף מצבם החמרי הקשה, והמשיכו בעבודתם.

בתקופת המלחמה העולמית הראשונה היה מצב הנשארים בשצ'דרין משביע רצון: הם התכלכלו לא רק מהאכרות הדלה, אלא גם מהחמיכה שהיו מקבלים ככר מקרוביהם וממכריהם באמריקה. בני עיירתם מקורם, כרם, הצעירים מגיל עשרים ומעלה נעלמו כולם מחכר: מהם לוקחו לצבא ומהם עברו לערים הגדולות להשתקע שם: או היתה העבודה מצויה בכל המרכזים הגדולים אפילו בשביל יהודים.

אחרי המהפכה כבר חדלה שצ'דרין מהיות כפר יהודי והתחילו להתנחל שם גם אכרים רוסים מהכפרים הסמוכים, ובמשך הזמן נוסד שם קולחח מעורב מיהודים ו"גויים". בשנת אלף תשע מאות ארבעים ושתיים לפי ספירת הנוצרים נרצחו על-ידי הגרמנים כל יהודי שצ'דרין מילדים וילדות עד זקנים וזקנות. כך חוסל וגשמד כפר יהודי ברוסיה הלבנה שמנה בדיוק מאה שנה לקיומו.

הערת המערכת

בצירוף לרשימתו של מר גאנקין אנו מביאים בזה קטע מסדר זכרונותיו של ד"ר י. ל. קאנטסוק (בוקי בן יגלי: "מה שראו עיני ושמעו אזני", ירושלים תש"ד) שממנו נראה, כי הספור המפורסם של "שירת הומיר" הושפע מביקורו בשצ'דרין.

"בחול המועד סוכות נסעתי מפאריץ להכפר הקרוב שצ'דרין להתארח בבית אחד מקרובי. את הכפר הגדול ההוא קנו עשירי החסידים לאחוזה נחלה בשביל הצדיק ר' מנדלי שניאורסון מליובאוויץ. למען רכוש לו זכות אצילים (לאיוז מטרם לא אזכור עוד) וישבו בו יהודים לעבוד את האדמה ולשמרה. רק מעטים מיושבי הכפר עסקו באמת ובתמים בעבודת האדמה, בעלי הכסף שלחו במסחר עצים את ידם, והעניים שהתישבו שם רק כדי להפטר מעבודת הצבא מצאו את מחית ביתם בקשרם את עצי היער לרפסודות לשלחם על פני הכרוינה והדניפר, ורק הנשים והעלמות שבהן עסקו בעבודת גני ירק וגני עץ, וכאשר יצאתי להתבונן אל מלאכתן, אדמו פניהן מבושות, וכמו בקשו סליחה ממני על אשר תתעסקנה

בעבודה אכרית, שאיננה לפי כבוד נשים יהודיות, ובאכלי ביום ההוא תבשיל של לפת ותפוחי אדמה, שזה מעט נחפרו מן האדמה ובטעמי אגסים ותפוחים מתוקים, שזה מעט נקטפו מעציהם, עלתה לראשונה על לבי השאלה: מדוע לא יהיו כאמת גם היהודים לאיכרים, כמו שיעץ זאת בעל ה"תעודה בישראל" (רי"ב) ? השאלה הזאת לא חדלה לנקר במוחי ימים רבים ורק שנים רבות אחרי זה הקדשתי לשאלה זו את ספורי "שירת הזמיר", ובהיותי לפני שנים אחדות בארץ יהודה ובראותי במושבה היפהפיה רחובות גברים ונשים עוסקים בעבודת האדמה, ופניהם התאדמו לא מבושת, כי אם מרגשי גאון וחדוה, אז חשתי כאילו התבסלה אכן כבדה מעל לבי, וממעמקי נפשי קראתי: ברוך משנה עתים ומחליף את הזמנים" (עמ' 91).

פורוליה היהודית

רצועת האדמה בין הנהר דניסטר ממערב והנהר כוג (הדרומי) ממזרח היתה מעוז ארץ נבחרת גם בדברי ימי העמים וגם בדברי ימי היהודים. לא היו בה ערים גדולות או קהילות גדולות. היא נמצאה תמיד בשולי המאורעות ולא במרכזם. גם דרכים חשובות לא עברו בה. לא לפני המצאת הרכבות ולא לאחר המצאתן. רק בתחלת המאה העשרים נתפרסמה תחנת הצומת היחידה שלה ז'מרינקה. בתולדותינו איננה מצוינת בשום כינוס יהודי. לא היו בה בתי דפוס לספרים. „פרובינציה עמוקה“.

אבל בה ישבו מאות אלפי יהודים בעיירות לעשרות ובשטים שלש ערים בה היו הסיסות ותנועות חשובות ובה התרחשו גזירות ופרענויות איומות. האתרוגות שבהן ברכות בשם טראנסדניסטר היה שאיננו אלא שם אחר לפודוליה (בצירוף אודיסה והסביבה) בשעה שהיתה כפופה לרומניה בעלת בריתה של גרמניה הנאצית.

על פרשה זו של טראנסדניסטריה, אחת מפרשיות הזועה האיומות ביותר, עדיין לא נכתב בעברית כמעט כלום (ראה את זכרונותיו של מרדכי קופשטיין בילקוט „גוילי אש“ תשי״ב). כאן באתי רק להציב שם זכר לכמה וכמה עיירות, שיהודיהם תרמו משהו הראוי לרשום ולהזכרה, ולהראות מה פעל ישראל שכפודוליה הנדחה, הדלה באלפי ישראל. נולדתי בה וביליתי בה את ילדותי ומכיון שכפי ששמעתי נתרוקנה מיהודיה כליל הבה ואקים לה מצבה כלשהי. לא עלי המלאכה לגמור. ארשום מה שידעתי, קראתי ושמעתי ויבואו אחרים וישלימו.

ואני בוחר שיטה של אלפבית. עיירה אחרי עיירה.

ב א ל ט ה — בה היה אחד הפוגרומים הראשונים בשנות השמונים. הן ה„סופות בנגב“, שבשרו את השמדת יהודי אירופה ועוררו תנועת חבת ציון ועלית בילו. בבאלטה כיהן כרב מטעם מנחם שיינקין. מבוני תליאביב וראשוני הציונים המדיניים ברוסיה. בה נולדו הסופרים הירושלמיים יהודה קויפמאן אכן שמואל וברוך שוחטמן. בבאלטה היתה — ואולי היא גם כיום — בירת הריפובליקה המולדבית בברית המועצות.

ב א ר — העיר היחידה בפודוליה. חוץ מעיר הפלך קאמנץ-פודולסק. הנזכרת בדברי הימים. כמקום כינוס לוחמי עצמאות פולין בשנת 1786 לפני חלוקת פולין. בימי גזירות ת״ח היתה קהלה גדולה ונחרבה על ידי כנופיות חמלניצקי. בימי פטלורה נפגעה מעט. במלחמת העולם השנייה נכנסה לכלל טראנסדניסטריה ומוראותיה. היה בה אחד ממבשרי החסידות ר' מנחם מנדל מבאר.

ב ר א צ ל א ב — בה ישב כעשר שנים ר' נחמן מבראצלאב. מגדולי צדיקי החסידים. ועל שמה נקרא. בשנת 1757 (לפני לדת ר' נחמן) שהה בה יעקב פראנק. מחולל התנועה הפראנקיסטית.

ב ר ש א ד — עיר מגורי הצדיק ר' רפאל מברשאד (ראה להלן מאמר עליו). מקום בית חרושת לטליתות (בכל רוסיה היו רק שני בתי חרושת כאלה. אחד בדוברובנה. ברוסיה הלבנה). בסביבת ברשאד נולדו הסופרים יוסף אהרנוביץ, א. ד. גורדון, בברשאד ישב זמן מה הסופר מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (בן גריח) ושם ערך את מאספו „בית המדרש“ (תרמ״ח) הוא ספרו הראשון.

גולובנבסק — הצטיינה בהגנה שלה בימי שחיתות פטלורה בכל אוקריינה (כתב על כך העתונאי ישעיהו קלינוב, יליד העיירה).

דונאיווצי (באידיש דיניוויץ) — הצטיינה בכמות ובאיכות של נאמני הציונות והתנועה העברית, בה נולדו הסופרים יחזקאל קויפמן, צבי שרפשטיין, אברהם רוזן ועוד כמה מורים ועסקנים.

רוזונקוב (באידיש זינקוב) — עיר מגורי צדיקים חסידיים, ר' יצחק מאיר בן ר' אברהם יהושע השיל מאפטא וצאצאיו.

דראז'נה — העיירה היחידה בפורוליה שהיתה בה קהלה קראית (לפני גזרות ת"ח). לעיירה זו מיחסים את הדמות הליצינית של „הרב יוסף מדדז'נה" בפולקלור המקומי. שלום עליכם קובע עיירה זו כמקום עלילת ספור: „הגרמני".

ויניצה — עיר מולדתו של סופר ההשכלה יצחק יואל לינצקי, מחבר כתבי-הפלסתר נגד החסידות „דאס פוילישע אינגל", כאן בילה הסופר מרדכי ספקטור שנים אחדות וסיפר על כך בזכרונותיו. כאן נפגש עם סופר ההשכלה מצדד החסידות אליעזר צבי צווייפל. בויניצה נוסד אחד מבתי הספר החילונים הראשונים ליהודי רוסיה באמצע המאה התשע עשרה.

ורחובקה (באידיש ורחיבקה) — עיר מולדתו של הסופר מרדכי בן עמי. סולצ'ין — מפורסמת במאורעות גירת ת"ח (ראה „מגלת טולצ'ין" מאת המשורר יעקב כהן).

טומאשפול — עיר מגוריו של המשורר יהל"ל במשך כמה שנים, כפנסקן בבית החרושת לסוכר של ברודסקי.

יאלטושקוב — עיר מגוריו של הצדיק החסידי ר' לייב שרה'ס המפורסם בקפיצת הדרך, שהיתה לו לפי האגדה (היה טס בדרך נס מעיירתו לווינה לקיסר יוסף הלוד ושוב בשעה קלה). אגדה אחת מספרת, שהקיסר „בא לבקר אותו בביתו בעיר יאלטושקוב (החסידות והחסידים" של הורודצקי, חלק ב', עמ' י"ב).

יאמפול — בעיר מחזו זו כיהן ברבנות הרב המפורסם ר' יחזקאל לנדא בשנות 1745—1754 לפני עברו לשמש ברבנות בפראג.

יארמולינצ'י (באידיש יארמולינץ) — מקום יריד מפורסם, נזכר בספורי מנדלי ושלום עליכם. עיר מולדת הסופרים אברהם גולדברג ז"ל (העסקן הציוני באמריקה) ושלמה שפאן.

לאנצקורון — נתפרסמה כמקום ההשתוללות וההוללות של חסידי יעקב פראנק בשנת 1756. בעיירה זו נאסר פראנק.

מוהילב-פורולסק — עיר על שפת הדניסטר, המוחלפת לעתים במוהילב על שפת הדניפר (גם בספר המצוין „שליחי ארץ ישראל" של יערי מצויה ערבוּבִּיחַ בשם זה) בה ישב הסופר ישראל יוסף טירקיס, מחבר הספר „מהות היהדות" וספרים אחרים. שהמשורר ביאליק החשיבם והסופר מ. י. ברדיצ'בסקי כתב עליהם בקורת. בעיר זו ישב מנחם נחום ליטנינסקי, שחיבר ספר „קורות פורוליה" (אודיסה 1895). במוהילב היה לפני מלחמת העולם הראשונה רב ושמו דיונגוף, קרובו של מאיר דיונגוף מיסד תל-אביב.

מדיבוז' — עיר מגורי ישראל בעש"ס מיסד החסידות וכמה צריקים אחרים, בה היה קיים עד מכול הדמים בית כנסת של הבעש"ט ואולי נשתמר עד היום. במז'בוז' נולד הסופר מ. י. ברדיצ'בסקי.

נמירוב — נתפרסמה במאורעות ת"ח. לזכר הטבח האיום בה הוכרזו על תענית ב' סיון, התענית היחידה שהוכרזה בזמן מן הזמנים נוסף לתעניות המקובלות, ואף נתחברו

סליחות מיוחדות לתענית זו על ידי ר' שבתאי כהן בעל "שפתי כהן" (הש"ך) ור' יו"ט ליפמן הלר בעל "תוספות יום טוב" על משניות.

סאוראן — מקום מושב הצדיק החסידי ר' משה צבי מסאוראן יריבו הראשי של ר' נחמן מבראצלאב, שהכריז ממש חרם על חסידיו ("החסידות והחסידים" להורודצקי כרך ג' עמ' ע"ט).

סאטאנוב — עיר מולדת שני סופרי ההשכלה יצחק סאטאנוב, ממקורבי מגדלסון וממשתתפי "המליץ". מחבר מלון עברי-גרמני, ומנחם מגדל לפין (ליון). אף הוא ממקורבי מגדלסון. תרגם חלק "ממורה נבוכים" לרמב"ם בסגנון המשנה.

סניטקוב — עיירה ידועה בפולקלור על שם האפיקורס הלץ שמריל סניטקוב (הלצותיו מובאות ב"ספר הבדיחות" של א. דרויאנוב ובספר "מדור דור" של מ. ליפסון). פרוסקורוב — נתפרסמה בטבת היחיד במינו שנערך בה על ידי צבא פטלורה, בהיות פטלורה עצמו כעיר, על ידי גשק קר. נספו אלפי יהודים.

צ'רנואוסטרוב — נזכרת "במגלה טמירין" של יוסף פרל, ספר הפארודיה על החסידות, כעיר מושב צדיק עושה נפלאות.

קאמניץ-פודולסק — עיר הפלך ועיר מבצר. בשנת 1672 הגנה פלוגה צבאית של יהודים בת 40 איש על המבצר בפני מצור הטורקים. כאן נערך בשנת 1757 ויכוח פומבי בין יהודים גאונים ופראנקיסטים בנוכחות הבישוף דמבובסקי ובאותה שנה נערכה כאן שריפה פומבית של ספרי התלמוד. בתחלת המאה ה"ט ישב על כסא הרכנות ר' יצחק בן חיים מיזלס, אבי הרב הידוע ר' בר מיזלס, שנתפרסם כתומך במרד הפולנים. זמן מה ישבו בקאמניץ הסופרים שלום יעקב אברמוביץ (מגדלי מוכר ספרים) ואברהם דוב גוטלבר.

קראסנה — עיר מושב הצדיק החסידי ר' חיים קראסנר.

שארגורוד — עיר מושבו של תלמיד הבעש"ט הראשון ר' יעקב יוסף מחבר "תולדות יעקב יוסף". העיירה היתה לפניו עיר גדולה. יש בה מסורת, ששמה הוא על שם "צארגראד" (הכנוי הרוסי לקושטא) והיה זמן שהיהודים קראו לה "אסטמבול זוטא". היה בה ואולי קיים עדיין — בית כנסת מפואר, כדאוי באמת לעיר גדולה. תמונת בית הכנסת הובאה בתרגום העברי לגרץ המקוצר של קאמנצקי ולחובר כהוצאת "יורעאל".

שפיקוב — עיר מושב צדיקים מן השושלת הטשרנובילית, עיר מולדתו של הסופר יוחנן טברסקי.

היה להם ליהודי פודוליה קלסתר רוחני מיוחד, אינו דומה ליהודי פודולי ליהודי כסאראבי, שניהם אינם דומים ליהודי ווליני ושלשתם נבדלים מיהודי ליטאי וארבעתם מיהודי פולני, וכולם יחדיו מיהודי מערבי. את ענין התפשטות החסידות בפודוליה דוקא (כולה היתה חסידית) אני מסביר בעובדה, שכל הנפה היתה כפופה לטורקיה במאה שקדמה לחסידות והיו השפעות מיהודי טורקיה וארץ ישראל. בכל פודוליה התפללו לפי נוסח ספרד. ועוד חזון למועד לספל בענינים אלה, שרבה בהם תורה שבעל פה על תורה שבכתב.

איש מפי איש

(מחרוזת סיפורים חבדיים, ששמעתי מפי אבי הרב מהומיל, שניאור-ולמן שניאורסון ז"ל, 1864—1928).

התקופה הרקע של הסיפורים

אבי, הרב מהומיל, שמפיו שמעתי את הסיפורים הבאים מטה, אמר פעם בענין ובשנינות: „הלכבות החסידיים הולכים ומתמעטים, ועוד יבוא דור, שאפילו אני, רב חבדי פשוט, איחשב כיקר המציאות ועוד יספרו עלי סיפורי נפלאות“. והנה רואה אני, באמת, שבדברי המבוא על התקופה והרקע של הסיפורים החבדיים בדור הקודם עלולים להפליא את בני דורנו, כאילו היו הדברים כשלעצמם מעין חומד סיפורי. אכן, הסיפור החבדי צמח וגדל על הרקע של ההווי והרגש-העולם של התקופה והמסיבה, ולפיכך אין לתפוס כלל את הסיפור בלי ידענה עיקרית כלשהי על המסיבה, שממנה ולמענה בא לעולם, לשם ריכוז נרצה את הדברים בסעיפים מגובשים.

א) על מקורות הסיפורים וערכם ההיסטורי. במאמר זה [ביא סיפורים חבדיים נבחרים מתקופות שונות, שהם קשורים ביניהם קשר היסטורי רעיוני וכולם משקפים במידת מה את הוורד המיוחד והלהט המווקק של החסידות החבדית. את הסיפורים האלה שמעתי בימי ילדותי ונערוטי ב„מסיבות“ חבדיות שונות רבות הרושם, וכך בא הדבר, שאמנם הסיפורים לא נרשמו על ידי במיוחד ואני מביאם מתוך הזכרון. אבל בשעת שמיעתם ב„מסיבה“, שעוררה תמיד הקשבה דרוכה ותוהית עמוקות, נקלטו ונחרתו הסיפורים לתמיד על כל פרטיהם בנפש השומעים. היו עוד גורמים חשובים, שסייעו לשימור הסיפורים בטהרתם, ראש המספרים במסיבות היה אבי, הרב החבדי, מרא דאתרא, שהיה נצר מגזע הרביים החבדיים, היינו הדור הרביעי לאדמו"ר מליובאוויץ, ר' מנחם מנדל שניאורסון, בעל ה„צמח צדק“ (תק"ז—תרכ"ו), והדור השביעי לר' שניאור זלמן מליאדי, בעל ה„תניא“, יוצר החבדי (תק"ז—תקע"ג). בדרך כלל לא היה אבי מספר אלא דברים ששמע מפי אביו, האדמו"ר מרציצה (או מקני החסידים שבדורו), והלה שמע איתם מפי אביו, האדמו"ר מקאפוסט, וכך הלאה — איש מפי איש, עד למקור הראשון. הכל במסיבה ידעו והרגישו, שהסיפורים האלה באים ממקורות ראשונים וחשובים ביותר, לא רק המספר, אלא גם השומעים היו מקפידים ככל האפשר לשמור על פרטי הסיפורים כלשונם המקורית, משנה לשנה היו הסיפורים ברובם הולכים וחוזרים ב„מסיבות“ שונות, ואף-על-פי שבכל פעם הורגשו הסיפורים כחדשים, היתתי רגיש לכל שינוי קל שנראה לי בשעת חזרה על הסיפור, ולמחרת המסיבה הייתי שואל את אבי על השינויים האלה ומקבל ממנו הערות וביאורים, וכן הייתי שואל ומקבל הסברות מאת אבי ביחס לסינויים (בנוסף, ולפעמים גם בתוכן) באותם הסיפורים ששמעתי ממנו, ואחר כך שמעתי מפי אחרים או קראתי אותם בספרי סיפורים חסידיים. אכן, הגורמים החשובים ביותר בנידון דידן, שנעמד עליהם במיוחד, הם אישיות המספר ותגובות החסידים השומעים במסיבה על הסיפורים.

(ב) אישיות המספר כנציג הסביבה החברתית. אבא היה רב (ולא אדמו"ר) בתומיל. מפורסם בתורה ובחכמה. מערים קרובות ורחוקות היו באים אליו למשפט "דין-תורה". גם נוצרים בסיכסוכיהם עם יהודים היו באים לפרקים אל הרב ל"דין-תורה" והיו סומכים על הפסקדין של ה"ראב"ן". אבי היה אומר בהדגשה על עצמו שהוא רק רב. בן לאדמו"ר (הוא האדמו"ר מרציתא, עיר הסמוכה להומיל). עם זאת היה בכל אישיותו ובהתנהגותו טבוע חיתם של אדמו"ריות חב"דית. קודם כל היה כעל הדרת פנים "תורשתי". שעשתה רושם כביר על רואיו. כשהיה הולך ברחוב, היו יהודים ונוצרים מפנים לו דרך ביראת הכבוד. בשבתות וחגים היה לובש מעיל משי וחובש לראשו כובע שטריימל של פרווה. שהגביר והבלים ביותר את הדרת הפנים האדמו"רית. והיו לו גיטונם אדמו"ריים עדינים. מושכי עין ולב. בני העיר, בעיקר החסידים, העריצוהו מאוד. והיו שאמרו עליו. שהיא רב בגלוי ואדמו"ר במסתרים. כשדווקא המסתרים פועלים ביותר. בין השאר התקינו לו החסידים באולם המרווח שבביתו כסא-רבנות גדול ונהדר. מכוסה קטיפה כחולה. עם משענת גבוהה מאוד. המתרוממת אל על. אנשים מכל השכבות היו משכימים לפתחו של הרב. שהיה ער לענינים החשובים של הכלל והפרט. אבל למרום ההבעה הגיע אכא בשעת אמירת תורה חב"דית בשבת בין השמשות. בשעת הסעודה השלישית. באותה שעה היו מתאספים מאות חסידים באולם הגדול שבביתו. היו יושבים בכגדי שבת וכפנים חסודים מסביב לשולחנות ארוכים ושרים גיטונים חב"דיים. כשהכסא הכחול כעל המשענת הגבוהה עומד פנוי בראש השולחן. קצת באלכסון. ומחכה לרב-הדבי. המתייחד עדיין בחדר הסמוך ומתכוון "ברגעים האחרונים" לאמירת התורה. צללי ב"ך השמשות של שבת מעמיקים והולכים באולם הגדול לקול הגיטונים החב"דיים של החסידים. המצטופפים ליד השולחנות. אבל הנה נפתחה הדלת של החדר הסמוך. נשמעו צעדיו של הרב. הניגונים משתתקים לפתע. האנשים קמים על רגליהם ומפנים דרך לרב. הקרב והולך אל הכסא הכחול. כשהוא לובש במעיל משי וכובע הפרווה של השטריימל הנהדר על ראשו. ופניו פני להבים. דממה עמוקה ומתוחה משתלטת באולם הגדול. בתוך צללי ב"ך השמשות מתבלט במשהו בריק המשי של המעיל. ונצנץ הקטיפה שמעל לפרווה של השטריימל. הרב יושב בנחת על הכסא. עוצם את עיניו. מרופף קצת את אבנטו. מתנענע כמה רגעים. וכאילו לפתע מתחיל לומר תורה בקול רם ובניגון חב"די מיוחד. שהוא לכאורה פשוט ולבבי. אבל מלא עוז מתגבר והולך. הרב אומר (א' מגן) את התורה החב"דית במשך שעה ויותר. לפרקים עד שעתיים. כינתים נדלקו הפנסים ברחוב ומבהיקים ממול החלונות. החול כבר השתלט על העולם מבחוץ. אבל בתוך האולם הגדול נמשכת השבת מעבר לגבול בין-השמשות. כשניגון התורה החב"דית ממשיך על השומעים השראה היזכת וגדלה. הנה צולל הניגון ל"עומקי הדברים". והנה הוא זונק לרומו של עולם... לא רק בשביל השומעים. אלא גם ובעיקר בשביל הרב היה מאמר החסידות בשבת בין השמשות "המאורע" של השבוע. אבא היה מתכוון לכך במשך כל השבוע. הוא היה גוזר לא לחבר דרושים משלו. אלא היה "חזור" על הדרושים של גדולי חב"ד. "רבתינו הקדושים". והיה "לומד" את הדרושים האלה בהתעמקות רבה מתוך כתב-ידו. זאת אומרת שהדרושים האלה לא נדפסו עדיין. והיו רק העתקים בכתב-יד. מכורכים בספרים כעלי טבלות צבעוניות. והוא היה מדיש. שאינו אומר דרוש ברבים עד ש"למד" אותו כעל-פה. כשה"אותיות" שגורות לא רק על פיו. אלא גם מאירות בלבו. הוא היה אמן הדרשה החב"דית. ידע למסור את המקור בליטוש מבהיק ושנון להפליא. מוסיף ביאור-נוסף משלו. בלי לערבב את המקור עם הפירוש. לפעמים היה מצליח לתת פירוש למאמר על-ידי הטעמה והדגשה בעזרת הניגון. אשר צליליו השונים היו מגוונים ומבליטים פה ושם את "עומקי הדברים".

כשם שהיה אבא אמן הדרשה. כך היה אמן הסיפור. גם בסיפור כמו בדרשה ה"תורה" החב"דית. היה זהיר מאוד שלא לשנות מן המקור. לא להוסיף ולא לגרוע. וכן לתבחין בין עצם הסיפור וההסברה הנוספת. שהיתה לפעמים משתלבת בין סיפור לסיפור כ"מאמר" קצר. אולם כהבדל מדרשת ה"תורה". היה אבא מספר סיפורים בעינים פקוחות ולא בניגון. אלא כאדם המשיח להבריו דברים חשובים וכמוסים. ובעיקר היו הדרושים ההבד"יים ("מאמרי חסידות") והסיפורים באים בזמנים שונים ובתנאים שונים. בדרך כלל היו באים הדרושים-המאמרים בשבת בין השמשות בשעות הסעודה השלישית (לפרקים גם בשבת בבוקר לפני התפילה או בליל שבת אחרי קבלת שבת). והמסיבות החב"דיות היו מוקדשות בעיקר לסיפורים. מתוך ניגונים ו"לגימה" חסידית. המקרבת ומחממת את הלבבות.

ג) הסיפורים לפי התקופות. בהתפתחות החסידית החב"דית יש להבחין חמש תקופות. שאליהן מתייחסים הסיפורים השונים. א) התקופה הראשונה היא בימי מייסד החב"ד. ר' שניאור-זלמן שניאורסון (תק"ז—תקע"ג). שנקרא בפי החב"דים בשם "הרבי הנקן". הוא בעל המחבר של ה"תניא". השילחן-ערוך. "ליקוטי תורה". "תורה אור" וכו'. ב) התקופה השנייה היא בימי בנו של מייסד החב"ד. ר' דוב בער שניאורסון (תקל"ד—תקפ"ח). שהיה רבי בלויבאוויטש ונקרא בפי החסידים בשם "האדמו"ר האמצעי". הוא בעל המחבר של "אמרי בינה". "ביאורי הוזהר". "קונטרס ההתפעלות" וספרים אחרים. ג) התקופה השלישית היא בימי הרבי. ר' מנחם מענדל שניאורסון. ישב על כסא האדמו"רות בלויבאוויטש ונקרא בפי החסידים בשם "רבי". סתם או "צמח צדק" (על שם ספרו). הוא השאיר אחריו עשרות אלפי גליונות של כתב-יד. שבחלקם הוצאו לאור בזמנים שונים. התקופה הרביעית היא בימי ששת בניו של ה"צמח צדק". שהיו אדמו"רים בעיירות שונות ברוסיה. הנכור שבהם הוא ר' ברוך שלום (תקס"ז—תרנ"ט). והצעיר שבהם. ר' שמנאל (תקצ"ד—תרמ"ג). שאחרי פטירתו של אביו. ה"צמח צדק". ישב על כסא האדמו"ר בלויבאוויטש ונקרא בפי החסידים בשם מהר"ש. התקופה החמישית היא בימי בני בניו של ה"צמח צדק". שהיו אדמו"רים במקומות שונים. הזקן שבהם הוא ר' שלמה זלמן. האדמו"ר מקאסוט (תק"ץ—תר"ס). מחבר של הספר "מגן אבות".

הואיל ובימי אבי נמצאו עדיין כהים האדמו"רים מהתקופה החמישית. היה אבי בדרך כלל מספר סיפורים על גדולי החב"ד מארבע התקופות הקודמות (והסיפורים האלה הם המובאים למטה). יוצאים מן הכלל הם הסיפורים על ר' שלמה זלמן. האדמו"ר מקאפוטס. הנזכר לעיל. שאמנם משתתף הוא לתקופה החמישית. אבל הוא היה הזקן בין האדמו"רים החב"דיים שבדורו ונפטר בימי אבי. וכן היה האדמו"ר מקאפוטס. בעל ה"מגן אבות". לפי אישיותו הגדולה. שידך ברוחו ובהתנהגותו לתקופות הקודמות.

ד) משתתף על רות הסיפורים החב"דיים.

השם חב"ד הוא ראשי-תיבות של "חכמה". "בינה". "דעת". שהם שלבים שונים בהשגת האלהות. כהבדל מחסידי איקראינא ופולין. שהיו בעיקר מלאים רגש דתי נלהב ואמונה תמימה. העמידו החסידים החב"דיים בעיקר את ההתבוננות המעמיקה. שהיא מביאה להשגת אלהות ומעוררת על ידי כך את העבודה שבלב מתוך התלהבות ו"רשפי" אש" של אהבה ויראה. וכן. ה"התבוננות" באה לא לעצמה. אלא קשורה היא מבפנים בעבודה שבלב. "כאש הקשורה בנחלת". בבחינת "ותן בלבנו בינה" — בינה שבלב. וזהו התידוש הגדול של חב"ד. שהוא שואף ומגיע בפועל לאיחוד והפעלה הדדית של המוח והלב. (תבונה ורגש). כשהם מעוררים. מכוונים ומלכים האחד את השני. ושניהם

יחד מצעידים את האדם לשלימות עליונה. "וידעת היום והשבות אל לבבך", כלומר האדם צריך להמשיך את הדעת אל הלב, שהוא מתעורר על ידי כך "בחשיקה וחיפה" לעבודת ה'. כשהעבודה שכלב מגבירה את הצמאון הנצחי של דעת אלוהים ו).

וכן מוצאים אנו שהסיפורים הנפוצים אצל חסידי אוקראינא-פולין הם בעיקר מסוג "סיפורי מופתים ונפלאות", המלתיכים את הדמיון והרגש. ואילו הסיפורים החב"דיים הם ברובם הגדול מסוג "סיפורי דביקות והתעלות", שהם משקפים דמויות ועלילות נשגבות שר גדולים וקדושים. שהגיעו למדרגות עליונות שבהשגת אלקות והאצילו מהורם על הכלל והפרט. והנה נראה מתוך הסיפורים שנביא להלן שני דברים ראשית. בסיפורי הדביקות החב"דיים אפשר למצוא פה ושם את היסוד של "מופתים ונפלאות". אבל כאן משמש היסוד הזה רק מעין תבלין, שבעזרתו מושכים "גם" את הדמיון לענין הדביקות. שנית. עם כל ההישגים והעצומים של החב"ד בענין האיתוד שבין שני כוחות האיתנים שבנפש. היינו בין השכל והרגש. משתקף מתוך הסיפורים איות מאבק פנימי בין שני הכוחות השרשיים בעומקי הנפש והתנועה החב"דית. המאבק הזה לא פסק אצל החב"דים. בכל התקופות והביא אצל אישים שונים בין גדולי החב"ד (ולפעמים אצל אותו האיש בומנים שונים) לזעזועים עמוקים. אמנם יוצר החב"ד, ר' שניאור זלמן, היה סמל השלימות. שבגאונותו ובקדושתו הביא את המאבק הנצחי לידי שלימות עילאית. כפי שהדבר מובע בסיפור שיובא להלן "כוחו של ליטואק". אבל כבר אחר פטירתו פרצה בנידון זה מחלוקת מזעזעת בין בנו "האדמו"ר האמצעי" ור' אהרן מסטארוסילא. וגם האדמו"ר האמצעי עצמו נאבק (עוד בחייו של אביו. הרבי הוקן) עם התפעלות עליונה העוברת כל גבול. כפי שנראה מן הסיפור שיובא להלן "שני סוגי התפעלות".

נביא עכשיו את המחזור הראשון של סיפורים חב"דיים. וכמאמר הבא נביא את המחזור השני. ולאור כל הסיפורים האלה נוכל לעמוד במידת-מה על כמה תוויות חב"דיים כמוסים. המתבהרים מתוך הסיפורים האלה.

א'

מחזור ראשון של סיפורים חב"דיים.

1. תנא ופליג.

הרבי הוקן¹⁾ נתגלה בילדותו כעילוי. שהפליא את כל רואיו. בהיותו בן שנים-עשרה לקח לו אביו לרב את אחד הגדולים. הוא הרב המפורסם ר' ישכר בר מליובאוויטש. וכאשר התחיל הרב ללמוד עמו. התפעל מאוד מחריפותו ובקיאותו ואמר לאביו. שבנו אינו צריך לרב. מאז היה הנער לומד בפני עצמו בשקידה ובהתלהבות. ושמו נתפאסם בעירו ומחוצ לעירו. והנה קרה דבר. שהיו לו אחר-כך תוצאות חשובות. כשמלאו הנער שלש-עשרה שנה נתקבל לאחד מאנשי "החברה קדישא". ובפנקסה (של החברה) כתוב עליו: "החכם

1) הרבי הוקן, ר' שניאור זלמן, אומר בספרו "התניא" (פרק ט'): "מקום משכן הנפש האלוקית הוא במוחין שבראש ומשם מתפשטת לכל האברים וגם בלב... והיא אהבת ה' כרשפי שלהבת מתלהבת בלב פשכילים המבינים ומתכוונים בדעתם אשר כמחם בוכרים המעוררים את האהבה. וכן שמת לבב בחפזת ה' והור גאווה כאשר עיני החכם אשר בראשו כמות חכמתו וכינתו מסתכלים ביקרא ומלאה ותפארת גדולתו עד אין חקר ואין סוף ותכלית כמבואר במקום אחר וכן שאר מידות קדושות שכלב הן מחב"ד שבמוחין..."

2) בשם "הרבי הוקן" נקרא במי החסידים, במבואר לעיל, ר' שניאור זלמן מליאדי, יוצר החב"ד, ככל המהמר של "התניא", "השולחן ערוך" וספרים אחרים. לשם נותנת הקריאה נכתוב להלן במקום "הרבי הוקן" את השם ר' שניאור זלמן.

המופלג תנא ופליג החתן מוה"ר שניאור זלמן². (במלים אלו "תנא ופליג". שנכתבו על גזר בן שלש-עשרה. יש. כנראה. רמז לעתיד. היינו שהנער מיועד להיות מאיר התורה. בחינת "תנא ופליג". שבכוחו לחלוק על חכמי דורו ולפסל דרכים חדשות)³.

2. המקום והאדם

בשנת החמש עשרה נשא אשה. בת נגיד מכובד מוויטבסק. והיה סמוך על שולחן הותנו. ושם בבית חותנו עסק ביתר עוז יומם ולילה בתורה ועבודה. בהיותו בן שמונה עשרה שנה "גמיר לכולא תלמודא עם כל נושאי כליו. ועסק גם בקבלה". מכיוון שהתמדתו והתלהבותו בעבודה היו שלא בגדר הטבע. נראה כמזור בעיני חותנו. שהתחיל להציק לה מאוד. כמה פעמים לא נתן לו חותנו נרות בלילה. והיה לומד לאור הלבנה. בהיותו כבן עשרים נמשכה נפשו הצמאה למאור החסידות. להמגיד ממזריטש. ועזב את אשתו וחותנו והלך למזריטש. ואף-על-פי שהיה הצעיר בין תלמידי המגיד ממזריטש. התעלה שם עילוי אחר עילוי. המגיד הקדוש הפציר בו שהיא יחבר את השולחן-ערוך. שהאיר אחר-כך את עיני ישראל בתורה הנגלית. פעם. לאחר חצות הלילה. נכנס המגיד ונר בידו לחדר שבו שכבו תלמידיו. כשניגש לר' שניאור זלמן. הביט בפניו ואמר: היהודי הזה יהיה רב בכל מדינות רייסין. כשנתפרסם ר' שניאור זלמן אחר כמה שנים ותהילתו מלאה ארץ. הזמין אותו חותנו לחזור אליו. אבל הוא סירב ואמר לחותנו כדברים האלה: "חז"ל אומרים "בעל כרחך אתה נולד". ואף-על-פי שהתינוק נולד בעל כרחו. אי-אפשר להחזירו אחרי הלידה למקומו הראשון (למען אמו). מפני שהמקום נעשה קטן יותר והאדם גדול יותר...")⁴

3. סמיכה במסתרים

כשנפטר המגיד ממזריטש. היה סכסוך בדבר ההתעסקות בנפטר בין תלמידי המגיד וחברה קדישא. הראשונים טענו. שהם שמשוהו בחייו. והם ישמשוהו במותו. לעומתם טענו אנשי חברה קדישא. שזה שייך רק להם. והיה דין תורה בנידון זה והוצא הפסק. שזה שייך לחברה קדישא. אבל אם יומצאו בין תלמידי המגיד כאלה שנרשמו בעירם בפנקס רחברה קדישא יתעסקו גם הם. והנה נמצא שהצעיר בין התלמידים. ר' שניאור זלמן. רשום בפנקס רחברה קדישא בעיר מולדתו (עיין לעיל סיפור ראשון). כשהוכילו את המגיד הקדוש לסבילה במקוה. אמר ר' שניאור זלמן: "גדולים צדיקים במיתתן יותר מבחייתן. על כן יניחו את מורנו שיטבול בעצמו". וכן היה שהניתוח. וטבל בעצמו שלש פעמים. ור' שניאור זלמן קיבל את הגוף הקדוש לידיו. בעלותו מן הטבילה במקוה. נגעו ידי המגיד בראשו של ר' שניאור זלמן. והיה בזה מעין סמיכה במסתרים. היינו שהמגיד הקדוש סמך את ידיו על ראש הצעיר טבטלמיריו⁵.

(2) סיפור זה הובא כשינויים קלים בספר "בית דברי" (פרק ג'). אכן. הסיפור מהווה כאן מעין מבוא לסיפור השלישי שיובא להלן.

(3) הדברים בסוגרים הם דברי הסברה של אבי כהנאספה" לסיפור.

(4) הסיפור הזה מובא כשינויים שונים ב"בית דברי" (פרקים א"ב). אבל שם חסרה העלילה הסופית (שבסיפור שלפנינו) המעניינת ביותר מהצד הנפשי. היינו ההזמנה מצד חותנו וחשבתו השנונה של ר' שניאור זלמן.

(5) סיפור זה מובא ב"בית דברי" (פרק ד'). אבל שם חסר הסוף המסתורי רב המשמעות של "סמיכה במסתרים".

4. משביר בר לכל הארץ.

הרבי הזקן, ר' שניאור זלמן, ישב פעמים בבית הסוהר שבפטרבורג משום הלשנת המתנגדים. והיה הדבר לפלא בעיני רבים, שהרי המתנגדים היו רודפים כחמת זעם את כל קדושי החסידים, ואיך קרה הדבר, שמכין כל תלמידיו המגיד ממזריטש באה פעמים גזירת המאסר דווקא על ר' שניאור זלמן. על כך אמר אחד מתלמידיו הרבי הזקן כדברים האלה: בסיפורי התורה מוצאים אננו, שמבין שנים עשרה בני יעקב, שנקרא בתהילים "שבתים שבטי יה", נגזר דווקא על יוסף הצדיק להתמרק פעמים ביטורי מאסר, — תחילה השליכו אותו אחיו הכורה, ואחר כך במצרים נתנה אותו פוטיפר אל בית הסוהר. הענין הוא שיוסף היה מיועד להיות משביר בר לכל הארץ, מפני שהאיר עינים בנגלה ובנסתר, היינו בנגלה שבתכמתו וצדקתו, וכן בנסתר שבגילויים של חלומות עליונים — בעל החלומות, וכן הרבי הזקן, ר' שניאור זלמן, היה מיועד מאת ההשגחה העליונה להיות בדורו בכחינת "משביר בר לכל הארץ" בנגלה שבספר ה"שולחן ערוך" שלו ובנסתר שבתורת החב"ד, וכבר הורנו חז"ל, ש"אין תורה נקנית אלא ביסורים", ומי שזוכה להיות יור התורה גם בנגלה וגם בנסתר, הריהו כיוסף הצדיק בשעתו, מתנסה בפלים ביסורי מאסר...

5. "מי לי בשמים..."

באמצע "עזרת ישראל", בין קריאת שמע לשמונה עשרה, במקום שאין יהודי יכול להפסיק לקדושה אלא בקושי, התחיל הרבי הזקן מומר בדביקות גדולה בזה הלשון: "מי לי בשמים", יהיה מה שיהיה בשמי השמים, "ועמך", אם זה רק "עמך" ולא אתה לבדך, "לא חפצתי", אי אפשר! רכוננו של עולם! גן עדן התחתון אי אפשר בו, גן עדן העליון אינו מבקש לעצמי — איתך לבדך חפצתי — איתך לבדך!

6. כוח הפועל בנפעל.

ברגעים האחרונים קודם להסתלקותו, קרא אליו הרבי הזקן את נכדו בעל ה"צמח צדק" ובה אמר לו: מנדיל, עד כה ראיתי את כוח הפועל בנפעל, האלהות בעולם, עכשיו אינני רואה אלא את כוח הפועל, ואילו את הנפעל אינני רואה כלל...

7. כוחו של "ליטוואק"

בימי הרבי ר' ישראל מרדכי, נודע בשערים שמו של הקדוש הנסתר, שנקרא בשם "דייטשל", מפני שהיה מלוכש בגדים נאים ומצוהצחים, ממש כמו "דייטשל", ומכפנים הוא כילו אש להטת, והנה סיפר ה"דייטשל" לר' ישראל מרדכי: פעם נסעתי על שבת קודש, לר' שניאור זלמן, הרב מליאדי, בשבת בבוקר עמיתי לפניו בבית הכנסת, הרב היה בעצמו קורא בתורה בפני הציבור, והנה ראיתי בחרדה, שהרב קורא בתורה כאילו ניתנה לי עכשיו בתרסיני בקולות וברקים, זהו כוחו של "ליטוואק", שאף-על-פי שהוא מקבל את התורה מפי הגבורה בקולות וברקים, עם זאת אינו מחסיר אף אות או תג, אף לא

(6) סיפור זה, שהוא נראה יותר כסע מאמר חב"ד, שמעתי לא מפי אבי, אלא מפי אחר מוקני החסידים, שהשתתף פעם עם אבי במסיבה.

(7) סיפור זה, וכן הסיפור הקודם, מובאים ב"בית רבי" (פרקים י"ו, כ"ב), בנוסח מקוצר ושונה, אבל מתוך ציון והשוואה אפשר לראות, שנוסח הסיפורים המובאים כאן מיתאם ביותר (לפי הסגנון והתוכן) לעומקי הדברים.

נקודה או טעם נגינה. רק ליטוואק יכול להגיע לגבורת-מוחין כזאת. בשעה שהלב בוער כשהלכת...

8. מי יעלה בהר ה'...

ר' לוי יצחק מכרדיטשוב בא פעם להתארח אצל הרבי הזקן, ר' שניאור זלמן. יצא הרבי הזקן לקבל את פני האורח והובילו בחיבה לביתו, שהיה בעליה. כשקדו שניהם לבית וצריך היה לעלות בעליה, עמד ר' לוי יצחק ואמר כדרכו בהתרגשות ובניגון, כשהוא מרים את עיניו למעלה:

— מי יעלה בהר ה'?

על כך ענה הרבי הזקן, כשהוא מראה על ר' לוי יצחק וטופח בחיבה על כתפו:

— נקי כפים ובר לבב! ...!

9. יותר ממה שראה יחזקאל במרכבה...

הדבר התרחש כונן שר' לוי יצחק מכרדיטשוב התארח אצל הרבי הזקן. בשעת שיחתם שאל פעם ר' לוי יצחק: שמעתי שבנו, ר' דובי-בער, מגלה בדרשותיו יותר מדי סודות קדושים ונראים. על כך ענה הרבי הזקן: אדרכא הכה ונבקש את בני, שיאמר תורה בפנינו. והוא (הרב מכרדיטשוב) ישמע וידון ויוציא לאור משפטו. נקרא ר' דובי-בער, ובגזירת כיבוד-אב אסר זורה, כדרכו מתוך להיטה שבהתגלות עצומה, והוא כמעין הנובע מגלה גדולות ונצורות. כאמצע דבריו קפץ ר' לוי יצחק בהתפעלות על השולחן ואמר בהתרגשות: "הוא רואה יותר ממה שראה יחזקאל במרכבה...".

10. שני סוגי התפעלות

הרבי האמצעי, ר' דובי-בער, כשהיה עלם פחות מבן עשרים, היה כבר כמעין הנובע ומגודל השגתו באלהות היה שריו תמיד בהתפעלות מתוך דביקות עצומה. יום אחד קרא לו, אביו, הרבי הזקן, ר' שניאור זלמן, ואמר לו: "ברל, במקל חובלים אוציא מלכך את ההתפעלות שלך". התחנן לפניו הרבי האמצעי ואמר: "אבא, וכי אפשר לא להגיע לידי התפעלות מגדולתו ורוממותו של אורי-אין-סוף ברוך הוא? הרי הבעל-שם-טוב זכרונו לברכה, אף הוא היה בא לידי התפעלות". "וכי אתה מדמה עצמך אליו?", השיב הרבי הזקן. "הבעל-שם-טוב כשהיה בא לידי התפעלות, היה רץ ליער וצועק בקול פשוט אל האלקות, ומתוך כך בלבד היו מתרבים כעלי תשובה בעולם. זוהי התפעלות דקדושה אמיתית, ואילו ההתפעלות שלך באה מתוך חוסר איצים להכיל את האור כי גדול...".

(8) הסיפור הזה מובא ב"בית רבי" (פרק כ"א) בשינויים חשובים, היינו שחילופי הדברים שבסיפור היו בין הרבי הזקן ור' ברוך מוויז'ניץ, בשעה שהראשון בא להתראות עם ר' ברוך בסולשטין. אבל כשמתבוננים ביחסי המתיחות שבין שני אלה (שהגיעו אחר-כך למחלוקת עזה), ובעיקר כשמשווים את דברי הצדיקים המדוברים ואופים, אפשר לראות שהנירסא של הסיפור שלפנינו היא המתאימה ביותר, לרוח הדברים.

(9) יש להעיר כאן דברים אלה. אחרי שאני סיפר במסיכה את הסיפור הזה, אמר אחד החסידים הצוכים, שהוא שמע אותו הסיפור בנירסא אחרת (הוא גם מנירסא המובאה ב"בית-רבי", חלק ב', פרק א'). היינו שר' לוי יצחק הניח את הסלית קטן שלו על ראשו של ר' דובי-בער ואמר: "מלאכים ושרפים אל יתנו לך עין הרע וכו'". אבי התנגד מאד לנירסא זו גם משום המסורת המוסמכת שהיתה כידון בנידון הסיפור, גם משום התנגדות סגמית לדברים, המיחסיים, כביכול, "עין הרע" למלאכים ושרפים...

ר' מנחם מנדל שניאורסון מליבאוויץ
בעל "צמח צדק" (תק"כ—תרס"ו)

ר' שניאור זלמן מלאדי בעל ה"תניא"
(תק"ד—תקע"ג)

הרב בהמל ר' שניאור זלמן שניאורסון
(תרכ"ד—תרפ"ח)

11. מחלוקת מזעזעת

הרבי האמצעי, ר' דוביבר, בנו של הרבי הזקן, ר' שניאור זלמן, התיידיד מנעוריו עם ר' אהרון מסטארוסילא. הוא תלמידו המובהק של הרבי הזקן. שניהם התעלו בהשגת אלהות והיו מלאים להיסה עצומה שבהתגלות. אלא שר' דוביבר קיבל מאביו, הרבי הזקן, הדרכה עילאית ותודרת, שהביאה אצלו לכוח המעצור (עיין בסיפור הקודם), ואילו אצל ר' אהרון היתה להיות התגלות ללא מעצור. אחרי פטירת הרבי הזקן פרצה מחלוקת מזעזעת בין שני הקדושים. הענין הוא, שאצל ר' אהרון הלכה וגברה הלהיסה שבהתגלות ללא מעצור, שמשכה בתוקף ההתלהבות את לב החסידים, והם תחילה נתרו אליו בהמוניהם, והנה בסעודת פורים התרחש אצל ר' אהרון דבר זה, כל היהודים מצוים וניהגים "לבסומי בפורי". ומכלשכן חסידים נלהבים. ר' אהרון שתה "משקה" יחד עם חסידיו, התעלה בעילוי אחרי עילוי עד למדרגה של "עד-לא-ידע", היינו לאורות עליונים שלמעלה מכלי המות. אבל פתאום חש ר' אהרון את עצמו ברע והתחיל להקיא... והיו החסידים נבוכים מאוד. הם ראו בזה חוסר שליטה על הגוף, מעין רמז לכך, שהאור גדול מן הכלי, שאין בו כדי להכיל את האור כי גדול... למחרת הסעודה חזרו החסידים בהם לרבי האמצעי...

12. מה רבו מעשיך ה' ¹⁰

ר' בנימין קלצקער, תלמידו של הרבי הזקן, מגדולי החסידים, התפרנס מן המסחר, שניהל ביד רחבה, פעם בא לרגל עסקיו למוסקבה, וביקר שם בעניני מסחר אצל הרוסי מורחב, שהיה בעל בית חרושת גדול לאריגים. הרוסי הזמין לראות את בית החרושת, שם הובילו את ר' בנימין דרך אולמות מרווחים והראו לו את המכונות הגדולות והנפלאות, שעל ידן עובדים פועלים רבים. ומרגע לרגע הולך ונהפך במכונות חומר גלמי למשהו חדש. ר' בנימין התפעל מאוד ממראה עיניו ואמר בהתרגשות: "מה רבו מעשיך ה', כולם בחכמה עשית וכו'...". משיצאו הדברים האלה מפיו, נשתנה כולו, וכאילו נעקר ממקומו. עצם את עינו, פניו החווירו, ובדיבקות עצומה התחיל לנגן: "מה רבו מעשיך וכו'". האנשים התאספו סביבו ועמדו משתאים מחרישים לקול נעימת הנגינה ועצמתה ומראה פניו החווירים, עסורי זקן שיבה ופיאות, שעליהם נסוך אור שלא מעלמא הדין. כולם הרגישו שאיש קדוש עומד בתוכם, ביראת הכבוד החזיקו מורחב ועוזריו את ר' בנימין בידיו, הכניסוהו בזהירות רבה לתוך המרכבה והביאוהו למלוננו. ר' בנימין לא הרגיש מה שנעשה אתו, ועוד שעות רבות לאחר כך היה שרירי בדיבקות...

13. כי לא נחש כיעקב ¹¹

יום אחד בחורף היה ר' בנימין נוסע אל הרבי הזקן, באמצע הדרך, לפנות ערב, התחוללה סופת שלג, והכפור התנכר מרגע לרגע ועצר ממש את הנשימה. ר' בנימין רעד מקור וכמעט שנתעלף. נשתתה ר' בנימין לפי דרכו בבית מרוח של גדים, כדי להתחליף כוח להתחמם קצת, המזג, גוי ישיש, שזקנו לבן ומוגדל, הקריב לפניו כוס י"ש (יין שרף).

¹⁰ יש כהן להעיר שני דברים אלה, ראשית, שני הסיפורים האחרונים על ר' בנימין קלצקער, ששמעתי כמה פעמים מפי אבא, לא ראיתי בשום סדר ולא שמעתי אצל חסידים אחרים, אמנם ב"בית רבי" (פרק כ"ו) נזכר שמו של ר' בנימין קלצקער בין שאר התלמידים של הרבי הזקן, אבל לא נזכר שום סיפור עליו, שנית, בשני הסיפורים האלה הראשון הוא חבר-רשימוסי, היינו סיפורי הדבקות, ואילו הסיפור השני הוא סיפורילאיים מסתורי, שאין דומה לו בין כל הסיפורים החבריים המרובים ששמעתי מפי אבא.

מיד החל היי"ש שבכוס מתסס ומפצפץ על דרך משונה. למעלה, בפינות בית המרוז, נראו צפרים שחורות, שפערו לעומתו את מקורותיהן. התנער ר' בנימין מעלפוננו, שבא עליו בשל הכפור החזק שכדרך, חגר את אבנטו וקרא בקול גדול את הפסוק "כי לא נחש ביעקב...". ומיד נעלמו הצפרים והיי"ש שבכוס שכך, נתבהל המוזג וכסף את קומתו. ר' בנימין לא רצה להתעכב יותר בבית-מרוז זה, ציווה מיד לרתום את הסוסים ויצא לדרך באמצע הלילה, כל אותו לילה היו צפרים שחורות דולקות אחריו בדרך נסיעתו ותולשות מעל ראשו את כובעו ואת ה"יארמולקה" שלו. בקושי, בכל מאמצי כוח, החזיק ר' בנימין את כובעו על ראשו. עם עלות השחר הגיע ר' בנימין לליאדי, מיד נכנס אל הרבי, שפגשו בפתח הבית, כאילו חכה לו מכבר, והרבי אמר לו: כל הלילה נדדה שנתי מעיני בגללך... כמעט רגע ונסלו ממך את המוחין...".

נ. הוברמן

האדמו"ר ר' רפאל מברשיד

מי היה ר' רפאל מברשיד? מוצאו, משפחתו? אנשי העיר או שלא ידעו או שהסתייגו מפרס זה, לא ידועה שנת לידתו כמו שנת פטירתו: שנת תקע"ה (1815) י, תקע"ו (1816) ז, לפי גירסת אנשי טראסשה, מקום קבורתו, בשנת חקפ"ו (1826) י, בתולדות החסידות ידוע בתור תלמידו של ר' פנחס מקוריץ וממלא מקומו י, ר' פנחס מקוריץ, תלמידו וידירו של הבעשט היה אומר: אינני יכול להיות ערב כלפי הקב"ה בעד מישהו, בעד רפאל שלי הגני ערב ערבית מלאה שלא יתנה מדרכו הישרה י, ר' פנחס מקוריץ היה מהחסידים הראשונים שנתקרבו אל הבעשט מתוך הכרה נפשית ולא ע"י השפעת חוץ. "אין לך אדם — אומר ר' פנחס — שנשמתו איננה מלמדת אותו בכל שעה ובכל רגע" י.

אחי — היה אומר ר' רפאל — מלמדת הנשמה שביי. ממקור זה נובעת תורתו החסידות. "לא כרעש ה' — היה אומר בשם רבו — לא בהתלהבות חיצונית, אלא בדביקות פנימית נפשית ע"י מדות מוסריות נעלות י. לא רק בגבהי שחקים ובעולם הרוח, גם במקום שהרוח איננה וישנה רק מציאות אפורה ואכזרית, עקרון זה הונה ביסוד החסידות שלו הידועה בתולדות החסידות — "החסידות הברשדאית", סגולה מיוחדת לה הבטחון, הארה נפשית כחמד עליון, שאיננו מותנה בשום תנאי חומר ורוח, "כשבאה צרה על בן אדם — אומר ר' רפאל — יבסת בחד עליון כל ימוט, לא יעשה שום דבר ושום רפואה רק לבטוח ואפילו לא להתפלל להקב"ה על זה ולא לטהר את עצמו בטקוות ובטבילות ולא לעשות שום הכנת ועוד דברים שאינם בגדר הרגיל, רק לבטוח" י. מבאן אולי הנוהג אצל חסידי חסידי ברשד שאינם מרבים בטבילות ומקוואות לפי המקובל מזמן הבעשט, שע"י טבילה ומקווא זכה להארה עליונה" י.

ר' רפאל רואה יסוד החסידות בטהור הנפש ולא בטהור הגוף בלבד, בהזדככות ע"י מדות טובות והתרחקות ממדות רעות: — שקר, גיאות, היירות, "שקר — היה אומר בשם רבו — חמוד מעריות" י. יהרג ואל יעבור, אפילו שטטלים את נפשו, אל תוציא דבר שקר ספיק, ר' רפאל — מספרים החסידים — היה מפרש את הפסוק "מדבר שקר תרחק" (שמות כ"ב, ו') תיזהר מדיבורים כדי להתרחק משקר, כי הדבור בעלמא מביא לידי שקר. חסידי ברשד היו מעוטי דבור ושחקנים.

ובכן זו — מדינת ענוה — אדם שיש בו אף שמץ מגיאאת, אפילו שיהא צדיק וישר איננו בעל ערך השלימות" י. "אדם שהוא במדרגת "אין" — היה אומר בשם רבו — השכינה שורה

עליו"י¹¹). "האיש שמקבל את הכבוד הוא כעל ערך פחות מזה שמחלק לו, כיון שהוא בכחינת "מקבל" והמקבל תמיד פחות "מנותן" ואיך אפשר להתנאות בזה"י¹²). אפילו כלפי הקב"ה אין אדם צריך להתנאות ולהתאמץ ע"י כוונות והשגות עליונות רק לעבוד את ה' בעניות ובתמימות ואם היא ראוי להשגה עליונה, ממילא תבוא"י¹³).

מעשה באחד — היה מספר — שהתפלל להשיג רוח הקודש וכיון שחפילה עושה מחצה, השיג רוח בלי קדושה"י¹⁴).

מתוך מסכת אגדות וסיפורי עם כולטת פעולתו באספקלרית התקופה: — תקופת "דם ואש", זורבן וזישובים, התנוונות מוסרית ודתית, שמד והתנצרות. כאיש ההמון רחוקה ממנו מדת הדין. אין לבו עם המוסר. האם אפשר היה למצות את הדין להטיף מוסר בתקופה זו? העם זקק לרחמים וגם התסירות לבעלי רחמים. ר' רפאל ידע את הסוד הזה — סוד הרחמים והאהבה. אכן זו הבריקה בוהר מיוחד במשנצת המדות שעטרה אותו וכאילו נימי נשמתו נשתזרו באופן אורגני תוך מדה זו. הוא ידע להדיר לנשמות התועים ולגלות בהן את הנימה הגנוזה מתחת לשכבת המציאות. תוך אמונה, שעלים שנכמשו יכולים להתעורר עדיין, כל עוד יונקים משרשם. מה שאין כך אלה שכבר נגדעו ונכלו.

הוא היה מתנהג — מספרת אגדה חסידית — לבוא לכל אלה שעמדו על מפתן השמר ויבקשם שיתפללו מתוך זכרון בכל יום — "שמע ישראל"י¹⁵). עתים היה משנן לפניו את הפסוק והם עוניו אחריו מלה במלה. עתים היה מתפלל ביחד אתם. "התפילה כוללת את כל ישראל אפילו את הרשעים"י¹⁶).

"מעשה ונודמן ר' רפאל לשבות בכלטה אצל ר' זאב. היה שם אחד מאלה, דחפו ר' זאב. ותוך כדי כך נוף בעצמו: — לו שמע זאת ר' רפאל היה מלא רוגז עלי. שום איש מאתנו לא יכול לדבר עם הפושעים ולהחזירם למדרגת כשרים"י¹⁷).

"בשאלתו היתה מצערת את השמש — מצינת אגדה חסידית — היה ר' רפאל נוף בה: "איך אפשר לצער יהודי, איך אפשר לגרום לו יסורים? כל יהודי יקר, יקר, יקר"י¹⁸).

בנסיעותיו בין אנשי כפר ועיירות בירידים ובשווקים היה מעורר ומנחם. נטע אמונה ובטחון, מסביבו המון העם בחמליות ובאבנטים בעלי צבעים, כדרך האכרים, במגפים ובמצנפות כבשים, מדבר אתם בלשונם, מעוררם לתפילה ולרחמים ולמדות טובות. "קרוב ה' לכל קוראיו — כל יהודי יכול למצוא את דרכו להשייט ע"י תפילה, תפילה והקב"ה אחד"י¹⁹). כל יהודי יכול להתקרב ולהתפלל עם הקב"ה שהוא מתפלל בהשכמה"י²⁰). תאיש הישראלי כולל כל התורה, גם חמורו ובהמתו מוזכרים ע"י התפילה וכשתגיע הארה לאדם תגיע גם לבהמתו"י²¹).

היו סוענים אליו חסידים ואנשי מעשה: —

היתכן... צמצום ההשגה של יהודי, המעביר את ההמון על דעתו ועל דעת קונו... בור... עם הארץ...

היו מגנים אותו והוא היה מפיס את המגנה. היה מבקש רחמים על פירוד הלבבות. שנאה וקנאה שהתגבשו לתוך ע"ם ישראל.

"פעם אחת — מספרת האגדה — שבת בעיר טאטוראן (30—25 קילומטר מברשד) והיה שם אורח, חסיד ומגיד וכל ליל השבת חרפו, מכוהו ומכנהו "בור ועם הארץ" וכל מה ע"ר רפאל מפיסו בדברי כבושין, היה הלה מוסיף לחרפו ולגדפו והיה מצטער מאד על פירוד הלבבות והתפלל להשייט שיטור אותו מעבירה זו"י²²).

תוך אהבתו להמון העם הפשוט. נבעת גם הודהו אתו במלבושיו. אורח חייו והתנהגותו. "היה נוהג — מספרת אנדה חסידית — ללכת בעצמו להשוות עם העופות. בעצמו היה קונה הכל כשוק בדרך ההמונים⁽²⁷⁾". "כמה שנים — ממשיכה האנדה — היה נוהג שפלות במלבושיו. ולא היה לו. איבערגעצויגענער סוליפ" ולא "פאטשיילה" לקנח את האף⁽²⁸⁾. מעולם לא ישב על ספלים קודמים בבית המדרש (היה ידוע בשם "בית מדרש ישן או בית מדרש של ר' רפאל"). רק מאחורי התנור ע"י הדלת מקום מושבם של יהודים פשוטים ודלת העם. "פעם אחת — מספרת האנדה — היה צורך לעזור להחון בימי נוראים ולעמוד ע"י השפיגעל באנק" והיו לו מזה יסורים גדולים⁽²⁹⁾. תפילת שמונה עשרה השתדל לגמור ביתר עם כולם שלא יחכו לו. "כשמחכים לי כאילו חותכים את בשרי לגזרים"⁽³⁰⁾.

כדומה לזה — הרהיטים וכלי הבית. כלי חרס. כפות עץ לאכול. שביב עץ למאיה או פתילה כתוך קערת חרס עם שמן⁽³¹⁾. ידועה בין החסידים האנדה ע"ד פמוט נחושת מכוסף שהביא לו אחד מחסידיו האמידים כמתנה. כשראה אותו ר' רפאל שאל: מנין ה"גאווה" הווא?

רבי י — ענה החסיד — הפמוט הוא מנחושת רק מכוסף.
אם כך — ענה ר' רפאל — יש בו מ"שקר" ו"גאווה" כאחד⁽³²⁾.
החסיד מוכרח היה לקבל את המתנה בחזרה.

פעם אחת הודמן ר' רפאל להיות אצל ר' ישראל צ"י מרז'ין. הילדים שהיו עדיין קטנים נשאו "שלייקעס" (כתפיות מחזיקות את המכנסים). החמיר ר' רפאל: — יש בזאת משום יהירות ומשום מותרות⁽³³⁾. אברהם בר גוטלכר מספר בזכרונותיו. שר' רפאל סבל ממחלת שברון והיה צורך להשתמש במקל בשעת הליכתו. "אולם לא השתמש בו מחשש של יהירות⁽³⁴⁾".

"גיאית — היה מסביר ר' רפאל — לבושו של הקב"ה. ככתוב — "ה' מלך גאות לבש" (תהילים צ"ח א) ומי שיש לו גיאות נוטל. כביכול. ממלבושו של הקב"ה ופוגע באין סוף. גיאית. אין לה סוף כמו כעס. שהוא אחד מיסודי הטומאה. כעס מטמא מלגו ומלבר ופוגע בנשמה⁽³⁵⁾".

היו אלה מהרגעים הקשים בחייו עם המפנה בחסידות ע"י נכדי הבעש"ט: ר' ברוך ממזיבוב⁽³⁶⁾ ור' נחמן מברצלב. מפנה המצוין בתולדות החסידות בתור תקופת ה"צדיקיות" האריסטוקרטיות שבחסידות. תוך העמדת פולחן הצדיק במרכז. התנשאות מעל ההמון. רחבות ועשירות. כעס ועצבות בעבודת אלוהים ובחיי חולין⁽³⁷⁾. עד לליצן בית דאצל האצילים כחצרי ר' ברוך ממזיבוב⁽³⁸⁾ ור' נחמן מברצלב. נין הבעש"ט מצד בתו — אוצר מלא חקירות ועיונים ובעל גפש פיוסית עמוקה. ה"צדיק בבחינת משיח"⁽³⁹⁾.

אגדות חסידיות מאותו הזמן. מספרות ע"ד שינוי באורח חייו. בתלבושתו והתנהגותו. בדרך תלמידי חכמים. אולם לא בתורתו ושיטתו. כולסת מעין התנגדות המרמזת בעקיפין מתוך עצם הפעולה: פשטות ועניות שהן במילא נגד יהירות ורחבות. "כללות ישראל" נגד ה"אחד" והיחיד. אהבת ישראל ותפילה שכלב בעד כלל ישראל נגד מחלוקת ופירוד. עתים בעידנא דריתחא מצד חסידיו. היה מזהירם ומשתיקם. התנהגותם של נכדי הבעש"ט היתה אצלו תעלומה שאסור להרהר אחריה וכל שכן לערער ולנגוע. "פעם אחת — מספרת אנדה חסידית — ניסה אחד ממקורביו לדבר בנוכחותו על ה"בראצלאווער". התריע ר' רפאל והשתיקו⁽⁴⁰⁾. היה מזהיר את חסידיו לדבר בלשון רכה וכנחת תוך לימוד וכות⁽⁴¹⁾.

מעין רמז צנעז כלפי חופש הדבור של ר' ברוך ביחס לצדיקי דור ואסילו ביחס לבן אחוזו ר' נחמן מברצלביץ).

שיטתו ההמונית הקיפה גם עניני דת ודין. לא להכביר על ההמון במעמסת החומרות והדינים. חומרות מביאות לידי קלות ופריקת עול. הדינים ממשיכים חובת הגלות והחומרות הן מסיטרא דדינא⁽¹⁾ ובדור זה צריכים לגשת לכל אחד בסיטרא דרחמי⁽²⁾. התעוררות לפחיתות את היהודי הפשוט ואינן בגדר של קיום. לדוגמא. הביא את ה"באר היטב" בשם "הולעת יעקב" על המשפט — "ההולך ד' אמות בלי נסילת ידים חייב מיתה י"י". כלום יש משהו מהיהודים הפשוטים שלא יתהייב מיתה?

פעילות זו בסוף ימיו מציינת שינויים. דרשותיו ושיחותיו מתכולות לרוב בפסקי דינים ונאמרי חז"ל. בדרך הצדיקים. לפי דרכו ושיטתו. "בשאני צריך להוכיח לאדם — היה אימר בשם רבו — אני מסביר לו לפי השגתו בדברי חכמה. בכדי לעורר את הנשמה שבו. ככתוב — והחכמה מחיה את בעלה. חכמה היא בבחינת נשמה. לפעמים ע"י מילתא ובדיחותא. משל ומעשית. דבר חז"ל — לפי השגתו של אדם. לא כמו אנשים בדורנו שאמרים תוכחת מוסר לאדם שיחזור כתשובה והאדם ר"ל (רחמנא ליצלן) איננו יכול לעורר לעצמו ולחזור בתשובה"⁽³⁾. אחרי מותו של ר' פנחס מקוריץ התאחדו חסידיו קוריץ וברשד בשם "חסידו ברשד"⁽⁴⁾. חוג פעולתו מתרחב. הוא מתפרסם במדותיו הענוותניות. אברהם בר גוטלובר מספר בזכרונותיו. שפעם אחת איקלע לדובוסרי (על גבול בסרביה וחרסון) מורדף מלחץ השלטונות. חסידו ברשד הושיטו לו עזרה, כשנודע להם, שר' רפאל היה מתאכסן אבל אביו בקונסטנטיין יושן⁽⁵⁾.

ספרים לא כתב ר' רפאל. מרבית תורותיו התהלכו בין חסידיו מפה לפה ונרשמו לאחר מיתו. מהן — "מרשד פנחס". בתוספת דברים נראים ויקירי ערך מהצדיק הקד' ר' רפאל כברשיד" (תרל"ג). "כתב יד לר' רפאל מברשיד. העובר מדור לדור בירושה בין חסידיו קוריץ וברשד. שיש בו מתורתו של ר' פנחס רבו"⁽⁶⁾. תורת רבו נזכרת על ידו בדחילו ורחימו. עתים לא כמפורש: — "הוא צדיק"ל". "שמעתי מפי מורי הקדוש צדיק"ל". לחסידיו ברשד היו נוסחאות תפילה ומנהגי בית כנסת מיוחדים בקבלה מר' רפאל. היו דולגים על אי אילו פיוטי הקליר בתפילות ימי גוראים. שלפי דעתו של ר' רפאל — "רצה הקליר לעשות תשבחות להקב"ה"⁽⁷⁾. אינם מקפידים בעניני טבילה ומקוואות. מתפללים בלחש ובשקט. מלה כמלה תוך דביקות נפשית. ללא התלהבות מאומצת. בתפילת שמונה עשרה אינם אומרים — "וכל המינים ברגע", אלא "כרגע" ולא "בבית סופריהם". אלא — "ועל פליטת סופריהם". תוספת מלה "בבית" — מסביר ר' רפאל — נמשכת מכת ש"צ ימ"ש. שהוסיף תיבת "בבית" לבדות גימטריא של שקר בצירופיהם לענין ב' שמות טומאה הנ"ל⁽⁸⁾. כחול אינם אומרים "יגדל". פעם אחת — מספרת אגדה חסידית — שמע שר' לייב מברליפקה. שהתפלל לפני העמוד בחול. אמר — "יגדל". שלח אליו לא לומר⁽⁹⁾. בליל שבת אינם אומרים "כזוונא" ומתחילים מ"רוא". לעומת זאת נאמרה תפילת "ושמרו" בהטעמה ינדביקות. החסידים מספרים בשם ר' רפאל — "כשהיהודים אומרים "ושמרו" בליל שבת בדביקות נעשה רעש בעולמות עליונים"⁽¹⁰⁾. חסידיו ברשד היו מקפידים בעניני ציצית וטליתות ו"דקדקי מצוות. הממתיקים עניני מצוות ציצית". לפי סיפורי החסידים. "היה ר' רפאל בעצמו ממציא ציצות כשרים (כשרות) לעולם. שיהיו מנופץ (שתהיינה מנופצות) לכמה מה שקורין — "ציגייערין" (צמד דק) ולומר בפה מלא לשם מצוות ציצית ושתהיינה ארוכות י"ב אגודלין והשמש ארוך לעשות בו הכרוכין. וכן בעניני טליתות וכו'⁽¹¹⁾.

אגדה חסידית היתה נפוצה בברשד והסביבה. שניגוני תפילות ראש השנה ויום

הכפורים, המקובלים ברוב תפוצות הגולה בעצבתם הלבבית ובלחן המסתורי, חוברו ע"י ר' רפאל. ר' פנחס רבו התגלה אליו בחלום אחרי מותו ולמדוהו. הם נקראים עד היום „נוסח ברשד“.

בתולדות החסידות עומד ר' רפאל בצל, מסתופף בצל רבו, האגדה לא פינקה אותו בחיבוריה ובמפותיה. החסידות יודעת לספר על אנשי שם, יורשי אבות, המתחממים בחסד אבותיהם, ומעט יודעת לספר על אלה המופקעים מכל גושפנקא יחסנית, נזירי החיים, תמימים ופשוטים, שהתרוממו למדרגה נעלה בחסד חובת הלבבות שבהם.

דומה לו בהרכה — ר' צבי הירש מרימנוב ככה המוסר ובקו הישר ההמוני. טיפוס מקורי בחסידות הגליצאית, תלמידו של ר' מנדל מרימנוב, שניהם, ר' רפאל ור' צבי הירש מאנסי העם, משדרות ההמוניות הפשוטות. ר' צבי הירש — שוליא דחייטא, משרת, מסיק התנדבים אצל ר' מנדלי, שמש ושליח, על ר' רפאל — קיימות גירסאות שונות: מלמד דרוקי, שמש, יש אמרים — קברן, בכל אופן יחוסו איבנו מעוטר בור חסדי אבות.

אגדה חסידית מספרת על ר' פנחס מקוריץ, שהיה אומר: — הקב"ה יחזיק לי טיבה שנתתי לו „רפאליק“ כזה, כשם שהבעש"ט היה אומר ביחס לתלמידו ר' יעקב יוסף מפילנאה: — „הקב"ה יחזיק לי טובה בעד „יוסלה“ כזה“). ברומה לזה היה ר' מנדלי מרימנוב מחפאר: — „באתי לעולם רק בשביל ה„משרת“ שלי, צבי הירש, כמו שהאר"י ז"ל לא בא לעולם רק למען תלמידו ר' חיים וויטאל“).

ר' צבי הירש לא העלים את מוצאו ההמוני, לא התבייש בו. אגדה חסידית מספרת: — „שעה שהתחתן ר' ישראל מרוזין עם ר' צבי הירש מרימנוב, לפני התנאים, התנגד ר' ישראל מרוזין לספר ע"ד יחוסו: — ר' שלום מפוהרבישץ, ר' אברהם מלאך עד המגיד ועד הבעש"ט, כשהגיע תורו של ר' צבי הירש, קם ואמר: הייתי שוליא אצל חייט... עבדתי חכ"ס שנית... הייתי פועל צדק... קרב הרבי מרוזין ואמר: די, יש לכתב את התנאים“). אגדות כאלה קיימות ביחס לר' רפאל מברשיד, אברהם בר גוטלומר מספר בזכרונותיו: — „לא בא כתרונא כשהשפילו אותו, שגינוהו בכינוי „בור ועם הארץ“, היה סולח בסליחתו גמורה בעד העלבונות“). פעם אחת — מספרת אגדה חסידית — שבה לספור ספירה והוכרח לספור בלי ברכה וכשהתפלל לפני העמוד, הרחיקו אותו בזמן הספירה והיה מחשיב את הדבר לזכות גדולה בעד השפלה כזו“).

ר' רפאל היה אומר: — „איך אפשר להגיע לידי שפלות כזו כמו הירשל וואסערפירער (מוביל מים) שעה שהוא נכנס לביתו של בעל בית, רכונו של עולם! הכיאני לידי מדרגה כזו“).

שניהם לא רדפו אחרי כבוד ולא התכסו באיצטלית תלמידים חכמים, אם כי שניהם היו בעלי תורה. ר' צבי הירש היה אומר, שמביע מה שהושרה עליו ולפעמים, הוא שוכח את תורתו“). ר' רפאל לא היה מזכיר את חורתו, רק מה שנשמתו מלמדת אותו“).

בזמן פטירתו של ר' מנדלי רבו — מספרים החסידים — התאספו סביב למטתו והחליטו להושיב את ר' צבי הירש כממלא מקומו. אחרי שבט ר' נתן לא רצה לרשת מקום אביו, שמע זאת ר' צבי הירש וברח“). ר' רפאל מברשיד לאחר פטירתו של ר' פנחס מקוריץ לא הסכים לשבת על כס רבו ונשאר בנדידתו כל ימיו“).

האגדה החסידית שלא פנקה אותו בחייו, לא יכלה להתעלם ממנו כמותו, מות ישרים על מזבח האמת — הנקודה החשובה בחייו עד מסירת נפש, על רקע זה נשתזרה אגדה זו“).

“פעם אחת חטא איש אקד נגד הוקי המדינה באופן שנתחייב בראשו למלכות. אך אם שני צדיקי הדור, ר' משה צבי מסאווראן והרה"ק ר' רפאל מברשיד יושבעו, שהיהודי הזה לא חטא ולא אשם בדבר הסחורה, יפטורוהו לשלום. הצדיק ר' משה צבי מסאווראן, בראתו, כי רעה נגד פני הנאשם ובחיו תלויים חיי אשתו וילדיו, פסק, שפיקוח נפש דוחה הכל והורה היתר לעצמו לקבל עליו את השבועה, ואם גם יהיה איזה חשש איסור בדבר, גמר ר' משה צבי בלבו, מיטב לו שיאבד בנהוטים ובלבד שיציל כמה נפשות מישראל ממיתה. אבל הרה"ק ר' רפאל, שאחז בדרכי רבו הקדוש ר' פנחס מקוריץ, שהעמיד את כל התסידות על יסוד הזדככות המדות וכל המדות תלויות במדת האמת ושברח גם מצלו של שקר, לא יכול לקבל על עצמו את השבועה ואמר — מיטב שיאבדו נפשות מישראל ולא תעקר אית אחת מהאמת.

אשת הנאשם וילדיו לא נתנו דמי לו ויפצרו בר' רפאל ויבכו בביתו ימים רבים. השכם וערב שווקה היתר לעצמו והוא, הרחמן, שלא השיב פני איש ריקם מעודו והיה מוכן להפקיר את עצמו, נפשו ומאדו בשביל דמעה אחת מישראל, הקשיל הפעם את לבו ולא שמע אליהם. אבל הם לא עזבוהו ובהגיע יום האחרון למועד השבועה בכו ולא זזו מדירתו.

הלילה ור' רפאל יושב בחדר סגור ומסוגר. מחר יום הדין של היהודי. בעל אשה וכנים יבירו להציל נפש יהודי, אשתו וילדיו. אמנם פיקוח נפש דוחה הכל וכל המקיים נפש אחת מישראל וכו', וראיה לדבר, הרי אותו צדיק, ר' משה צבי מסאווראן, הולך להשבע וכוידאי יעשה כתורה וכן גם עליו להכין את עצמו לשבועה. אך איך יעשה את הנבלה הזאת? האם הוא ישבע לשקר ויאמר את ההיפך מהאמת? כמה עמל לנקות את נפשו, מעולם לא אמר על הן — הן ועל לאו — לאו, מפחד פן יתבדה. מימיו לא אמר שמעתה, ראיתי, גם על אשר שמע וראה, מימיו לא לבש בגדים צבועים, דמוחק כשיקרא, כי השקר היא אבות הטומאה ומקור הפשע. והאמת מקור הקודש ויסוד העולם. הכל מצטמצם אצלו במוסדות האמת — חותמו של הקב"ה — יסוד היסודות ועיקר העיקרים ועתה יחלל את הכל. הא! לא יעשה את התועבה הזאת... אבל... הרי דמו של היהודי יהיה נדרש ממנו... והאשה יילדיה...

הוא נתן קולו בבכי.

רבונו של עולם! אתה בחרתנו מכל העמים ותתן לנו את תורתך הקדושה ובתורתך כתוב לאמור: — אל תשקרו! ואתה יודע איך ברחתי מהשקר ומסרתי את רוחי ונשמתו להאמת. ועתה, כאשר זקנתי ורוב שנותי עברו עלי, הבאת אותי לידי נסיון. קת את נפשי ממני...

התמוגג בדמעות עד אשר יצאה נשמתו.

בבוקר הודה הנאשם על חטאתו. התלמידים מהרו לכוא לחדרו של רבם והוא מוטל מת (ונשמתו בגזי מרומים⁶²).

גירסא אחרת:

“סמוך לברשד חי מסור אחד, שהיה גורם צרות רבות לבני ישראל עד שקם עליו אחד והרגו בחמתו וקברו בסתר. אשת ההרג, ברצותה להתנקם בהצבור היהודי, עשתה עצמה כמבקשת היתר עגונה ור' רפאל מברשיד ור' משה צבי מסאווראן נתנו לה את היתר כתוב וחתום כחלכה. הלכה האשה והמציאה היתר זה לערכאות והוכיחה שהיהודים יודעים ע"ד הריגת בעלה ע"י ההיתר הזה ומתוך זה נשקפת סכנה גדולה לכל יהודי התיבה. רק אחרי השתדלות רבות, הוציאו פסק דין, שאם שני הצדיקים ישבעו, יבטלו

את המשפט. ר' משה צבי מסאווראן הסכים. אולם ר' רפאל מברשד, כששמע את פסק הדין התחיל לבכות ולבסוף הודיע שיש לו עצה. ברת לסאראשטשה, קרא לחברה קדישא. הטיל את עצמו על הקרקע ואמר: רבונו של עולם! אני שמעודי לא יצא מפי דבר שקר. האם לעת זקנה אשבע לשוא? היה לא תהיה! טוב לי המוות מחיים אלה..... אלוה האמת, קח את נפשי ממני...

שמע אלוהים את תפילתו והעלה את נשמתו למרומים⁽¹⁾.

אברהם בר גוטלובר מציץ בזכרונותיו את האגדה ע"ד מותו של ר' רפאל ומוסיף: „אלה תולדות איש ישר וצדיק תמים שדיבר אחת בשפתו ובלבו. אמנם הוא לא היה מגדולי התורה כמו אחרים. אולם צדקתו וישרתו, מדותיו המוסריות הנעלות מנחילות לה כבוד ותהילה⁽²⁾“.

- (1) תולדות יעקב יוסף בחיכותי.
- (2) שם, ושלח.
- (3) שם, ויקהל.
- (4) הרב יוסף לוי לוינסטוק, אב"ד חרשא, דור ודור ודורשי, חרשא תר"ם.
- (5) בנימין מינץ, ספר הסתלקות, חל"אביב, תר"צ.
- (6) אברהם פרדקין, אברהם בר גוטלובר און זיין אפאכע, חילנא 1925. ש. א. הורוצקי, החסידות והחסידים, ברלין תרפ"ג.
- (7) מדרש פנחס, חרשא תר"ג.
- (8) מדרש פנחס.
- (9) כתב יד לר' רפאל מברשד.
- (10) צחאת הריב"ש, תקניג; כתר שם טוב, לבוב, תרכ"ה; ליקוטים יקרים, לבוב, תרכ"ה.
- (11) כתב יד לר' רפאל מברשד.
- (12) שם.
- (13) שם.
- (14) פאר לישרים, ירושלים, תרפ"א.
- (15) כת"י לר' רפאל מברשד.
- (16) שם.
- (17) פאר לישרים.
- (18) כת"י לר' רפאל מברשד.
- (19) כת"י, מדרש פנחס.
- (20) שם.
- (21) שם.
- (22) כת"י לר' רפאל מברשד.
- (23) ליקוטי רב האי נאון, צמור כ"ב.
- (24) פאר לישרים.
- (25) מדרש פנחס, כת"י לר' רפאל מברשד.
- (26) שם.
- (27) שם.
- (28) שם.
- (29) הרב י. ל. מישמן, שרי המאה, חלק ב'.
- (30) בית ישראל מאת הרב ר' פרדקין פרידמן, הוסיטין, תרע"ב.
- (31) א. פרדקין, אברהם בר גוטלובר און זיין אפאכע, חילנא 1925.
- (32) פאר לישרים, ירושלים, תרפ"א.
- (33) שם.
- (34) דברי דוב, ליקוטים מהר"צ ר' דוד מהר"י סיאטין, הוסיטין, תרע"ג.
- (35) ליקוטי מהר"ן, אופסטר, תקע"ו.
- (36) מדרש פנחס.
- (37) שם.
- (38) ימי מהר"ן, עמ' ג'.
- (39) כת"י לר' רפאל מברשד.
- (40) מדרש פנחס; פאר לישרים.
- (41) כת"י לר' רפאל מברשד.
- (42) שם.
- (43) אברהם כתנא, אנתולוגיה של החסידות, ווארשא 1925.
- (44) אברהם בר גוטלובר, זכרונות ימי נעורי, הבוקר אור, 1881.
- (45) בהורמנות זו הנני להביע את תודתי העמוקה לה' שפירא, מנכ"ר ר' פנחס מקורד, בת"א, רחוב מגדלי, שהמציא לי בארבותו כת"י של ר' רפאל מברשד, שהשתמשתי בו לעבודתי זו.
- (46) כת"י לר' רפאל מברשד.
- (47) כת"י לר' רפאל מברשד, (בבית סופריהם בנימסריא — שבחאי צ"ל).
- (48) שם.
- (49) לפי גירסא חסידית אחרת המדובר בר' לוי יצחק מברניצ'ב בקשר עם הזדהות של בעל התניא שלא לומר „ושמרו" כליל שבת. גורמן פגע ר' לוי יצחק עם בעל התניא ושאלו: היתבנן איך כבודו אינו נורם לומר „ושמרו" הרי מקובל שבשעה שהיהודים אומרים „ושמרו" כליל שבת נעשה יריד בעולמות העליונים, — ומה בכך? ענהו בעל התניא אם יהודי לא יכול לנטוע לידיו אחר?
- (50) כת"י לר' רפאל מברשד.
- (51) שם, מדרש פנחס.
- (52) הרב ישראל קמלהר, מבשר טוב, יושא, תרצ"ו.

- (53) הרב ישראל קמלר, מבשר טוב, רישא, תרצ"ו מ. בוכר, אור הננו, ירושלים, תרצ"ז.
(54) א. סרדיקין, אברהם בער באטלאבער אין ויין עפאכע, ווילנא, 1925.
(35) כתיי לרי רפאל מכרשיר, מורש פנחס, שט.
(57) מ. בוכר, אור הננו, ירושלים, תרצ"ז.
(58) מורש פנחס.
(59) הרב ישראל קמלר, מבשר טוב, רישא, תרצ"א וור דעה, בילגוריי, תרצ"ג.
(60) כתיי לרי רפאל.

- (61) אגודה זו ושל אחריה הכאתי בסגנון המקורי ללא שינויים.
(62) הרב יקותיאל קמלר, דור דעה, בילד, בודו, תרצ"ג, הרב י. ל. פישמן, שרי המאה, חלק ב'.
(63) בנימין מינץ, ספר ההסתלקות, תל-אביב, תרצ"ה.
(64) אברהם בר נוסלובר, זכרונות ימי נעורי, הבוקר אור, 1881. מה שמביא מר וור סמילנסקי בספרו "עם בני דורו" (ת"א, תש"ו) על הפגזה מאיר דיזנאוף, שהקדיש בטיפוריו כמה פלים למריכו הרוחני ר' רפאל מברשיד, פתיחם, כנר, אה, לאחר.

יוחנן מכרסקי

ר' אליהו מוילנה

א. ילדותו ובחרותו

בקורות ישראל נמשכו ימיה הביניים, לפי הערתו החרפה והמוגזמת, של צונץ, עד ראשית המאה ה"ח, ואת ר' אליהו מוילנה יש לראות כאחרון לגדולי הפוסקים והמפרשים. ואף-על-פי-כן הוא לא רק סוף, אלא גם סף של התחלה. אין להבין את ספרות ההשכלה בלי השפעתו הגדולה.

החכמה ירושה היתה לו, כי נצר הוא משירש ר' משה רבקהש מוילנה בעל "באר הנולה" ור' משה קרמר, אב-בית-דין של ווילנה. ר' משה היה מפרש "אל תפנו אל האבות" (ויקרא י"ט, ל"א) — אל תפנו אל האבות. צריך אדם לסמוך גם על הסברה של עצמו. זו תהיה במידה מרובה דרכו של ר' אליהו.

חינוכו שונה היה מהינוכם של שאר התינוקות. נוהג של עולם: "מתחילה אדם לומד מרבו, ואחר-כך כשנעשה חכם ואינו צריך עוד לרב הרי הוא חבר, ואחר-כך כשלומד לאחרים גם הוא רב, קרא" (פירוש הגר"א על שיר השירים). הוא לומד מפי רב רק עד שש שנים. עודנו קטן רואים אותו גדול — חריף ומקשה, מתון ומסיק — והרבה שמועות מהלכות עליו, שמועות מוגזמות ושאיון מוגזמות כל-כך. "תמיד יתגלו לו עניינים חדשים ונעימים, וישמח האב בכל עת שהוא שומע חידושי בנו, כי השמחה תסוב על דבר חדש". נקל לשער, שלא רק אביו, ר' זלמן, שמח לחידושי בנו הקטן, אלא גם אמו מרת טריינה, שהיתה ילידת סעלץ, עיירה הסמוכה לבריסק דליטא. אמנם, אין אנו יודעים הרבה עליה. כהרבה אמהות בישראל, העמידה את עריסתו בבית-הכנסת, שהילד יספוג דברי תורה. "אמא נכללת באבא ונקראת על שמו". ואולם אין ספק, שהשפיעה הרבה על בנה בראשית ילדותו. הרי ילד הוא "בתחילה ביציאתו מאמא — בסוד קטן שצריך לאמו עד בן שש. — ואחר-כך מתעקר משם". היא איפוא שורש ההשפעה, שהיא בחינת לידה שניה, ואולי גדולה עליו השפעתה משל אביו, אף שהאחרון מלמדו תורה. "דעת ראב"א נשאר במוחין ידעת ראב"א היא דעת המתפשטת" (פירוש הגר"א על ספרא דצניעותא). ואולם ככל שהוא הולך וגדול, נפגת הוא יותר לעצמו.

כשימטאות הצרות והעקלקלות של ווילנה, בחצרותיה האפלות — חצר בתוך חצר, חצר לפנים מחצר — משחקים תינוקות קטנים אינם בני מעשה אלא בשעשועיהם.

הם משחקים ושוחקים — „השחק הוא שמחה פתאומית המגיע לאדם“. לאלוהו הקטן נוערו שעשועים אחרים ושמחות אחרות. בן שש וחצי דורש הוא בבית-הכנסת „חילוק“. ובסעודה השלישית של שבת מנסהו ר' השיל, אב-בית-דין העיר. לראות אם בור סיד הוא או גם מעיין הנובע. הוא נותן לו שעה אחת להתבונן. והילד מראה נפלאות. כי מקשה עוד קרשיות: מקשה ומפרק בולן.

אין מכניסים את אליהו לישיבה. כנהוג. ללמוד בדיבוק חברים רבים. רק בהיותו בן עשר הוא לומר עם עוד שני נערים, שאחר מהם. אריה לייב. עתיד להיות רב בצ'כונוביק. ואולם הברזל לא יחודד אלא בברזל — אין כוחם ככוחו. אמנם. „יש אדם שהוא חריף. אבל מתחילה הוא קשה הכנה. רק אחר שמשיג את הפשט יכול לומר חריפות“. אליהו יכול לומר חריפות תוך כדי השגת הפשט.

הלומד מפי רב משנתו מסודרת. הלומד לבדו למידתו מדעתו ומכחירתו. ואולם עתים היא כסדר ועתים היא שלא כסדר. לא כן העילוי שלנו בהפלגת שקידתו. אין פינה מפניות המדע שאינה מעוררת את לבו. ודאי. עיקר טעם הלב שלו הוא בתורה שבכתב ושבעל-פה — בתלמוד בבלי וירושלמי — ובדברי פוסקים ראשונים. ואולם עוסק הוא גם בדיקדוק. אשר לרבנים כמו זר נחשב. בחכמת המוסיקה. האלגברה וההנדסה. אם נעלה על דעתנו שלא מקרה הוא. שגליליאו היה פרופיסור למדע-הצבא; שבמאה הי"ח נלמדו חכמות טבעיות ולימודיות (חוץ מרפואה) בסדר ובשיטה רק באסכולות של תותחנות. נשתאה עוד יותר לרוחב אפקיו ולגודל הישגיו של העילוי מוויילנה. הלימד לעצמו. ופעמים הרבה גם מעצמו

עם זאת עלינו לזכור. כי הימים ימי תחילת ההשכלה בליטא. אמנם. יהודי ליטא מתחילים לנסוע לירידי לייפציג בזמן מאוחר הרבה יותר מיהודי פולין. ואולם עוד קודם לכן מגיעים אליהם ספרי אשכנז ולבם של יחידים הולך אחרי חכמות חיצוניות. כך. למשל. נמשך ר' יונתן בן יוסף. רבה של רוז'ניץ (גליל גרודנה). אחרי חכמת השיעורים. כשפרצה ב-1710 מגיפה בעיירתו. נדר נדר. שיפיץ חכמת התכונה בישראל. משום שבאותם הימים האמינו. שיש זיקה פנימית בין מגיפות וחשובים אסטרונומיים. וההשכלה אינה מתן-חץ בלבד. זה כמה דורות הוטלה תסיסה במחשבתנו מכפנים.

„חכמה ותבונה הוא אדם“ (תנאי דבי אליהו: משלי). ואולם האם העילוי שלנו מוויילנה כולו מוח? כשהוא „קודם י"ג שנה“ מתחילות להתעורר בו נשיות מסתוריות. תלמידו המובהק ר' חיים מולוויץ מספר לנו. מה ששמע מפיו עצמו: „פעם אחת התחלתי לברוא גולם. ובעודי באמצע עשייתו חלפה ועברה תמונה אחת על ראשי והפסקתי מלעשותו עוד. כי אמרתי: מסתמא מן השמיים מנעוני לפי רכות שני אז“. (הקדמה ל„ספרא דצניעותא“). האין בבריאת הגולם משום גילוי של התעוררות יצר המין? צמאון הדעת והנטייה למסתורין יהיו שני חצאי פניו של הגאון מוויילנה כל ימיו. ורשאים אנו לתאר לנו חלומותיו בבחרותו: „עולם העליון הוא אשה ותורה“ (באורי אגדות: מסכת ברכות). אלא שהתורה מכריעה. כל ימיו ישאף לכיבוש היצר. שלא ירוץ לבכו אחר תאוה לשעתה.

אליהו נוטה אל החכמה הנסתרה — ואל חפשט הפשוט. אביו. כפי שראינו. לימדו בהיותו בן שש וחצי „חילוק“. ואולם הוא הולך ומתרחק יותר ויותר מכל הפילפולים והחילוקים. הנהוגים אז בישיבות. לא מפילפול של אמת. שהוא. בסופו של דבר. יסוד שיטתם הוויכוחית-מציאותית של חכמי-התלמוד. אלא מפילפול-שווא. מהכנסת פיל לקוף המחט. והרי גם לפי הגמרא „סדרן קודם לפלפול“. כי „אגב הריפתא שבשתא“. ורשי. כשאין פירוש נראה לו. רגיל לומר: „ופירוש משופש הוא מאדם חריף ומספלא“. ורבנו תם כותב: „מה לנו בחריפות של הבלי“. גם הריב"ש. המהר"ל מפראג. השל"ה חתכו

קטיגוריה קשה על הפילפול, לפי שהוא „מגלה פנים שלא בתורה שלא כהלכה” — „אוסרים את המותר” ומתירים את האסור. ור' אריה לייב בן אשר (נולד בערך בש' 1695, נפטר ב'1785), הוא בעל „שאגת אריה” המפורסם. כותב: „כמה שיהרהר האדם בכל מה דאפשר, שיהיה עיקר הפילפול באמתה של תורה, מכל מקום אי־אפשר שלא יתערבו בו דברים שאינם לאמתה”. ובלשון קשה יותר: „ — — — אינני מכניס ראשי בפילפולים ודיקדוקים כאלה, שאין זו דרכה של תורה, ומעתה בטל כבוד התורה וכל איש חכם בעיניו, אף שאינו יודע צורתה דשמעתתא, מחבר חיבורים בתשובות ודינים, ובוודאי ראוי לקרוע על זה כעל ספר תורה שנשרף, והתורה חוגרת שק עליהם”, גם אליהו מווילנה מרגיש יותר ויותר, שיש דבר שהוא עקום, „אף־על־פי שהוא ישר”, משום „שמי שנתעקם שכלו — — — מערבב דברים זרים יחד”. דבריהם על בעלי הפילפול אלה „שקרים ודרושים מפוארים וחילוקים בכדי להתפאר ולהתנשא”, לדעתו, „פשטי התורה (הם) הלכוש של התורה”.

ואולם לא רק בדרך לימודו מתרחק עכשיו העילוי אליהו מאביו, אלא גם בהשקפותיו על עתידו. לא בחור אחד יוצא עכשיו מליטא ללמוד חכמת הרפואה בפאדובה. בין השרדות שבלטיטא נמצאים פטרוניים התומכים בבעל כשרון מישראל, כתנאי שישורת מספר שנים אצלם בתור „רופא־החצר”, אם־כי מותר יהיה לו לרפא גם את אחיו לאמונה. בין פטרוניים אלו אנו מוצאים את הראדזיוויליס, הפלאטריס, הצ'אפסקיס, הכריפטוביץ'ים ורבים אחרים. אגב, כמעט כולם לא קאתוליים הם. וגם כאיטליה יכול רופא יהודי לעלות. הנה נתמנה יהודי לרופא החצר של הדוכס ממאנטובה ואחרי מותו מילא בנו — בהסכמת האפיפיור — את מקומו. אומרים, שמשרת רופא החצר היא כבר מסורת בידי משפחה יהודית זו. והאם לא היה יהודי, רבו של היש״ר דלמדיגו, מקודם רופאו של הדוכס מטוסקאנה ואחרי־כן רופאם של המלך והמלכה בצרפת? וגם קהילות ישראל, כגון קרקא, לובלין או הורודנה, שולחות מזמן לזמן בחורים ללמוד רפואה, שלא יהיו רבים מהם מתים, חלילה, מבלי תרופה ורופא אומן!

גם רצונו של אליהו להיות רופא, בחירת מקצוע, במידה שהיא כחינת בחירה ותלויה בפנימיות דעתו ולא בתנאים חיצוניים, כגון ראות־פרנסה „תכלית”, לרוב אינה מקרה. עמנואל קאנט, בן דורו של הגר״א, אף הוא רצונו כנעוריו להיות רופא, וכל ימיו הלך לבו אחר הרפואה — המשום שלדברי עצמו „לא היה מעולם לא בריא ממש ולא חולה ממש”? ההיה גם אליהו, הלך באהלה של תורה, לא בריא ממש ולא חולה ממש? על כל פנים וודאי אין רצונו להיות רופא פשוט. „יש ג' מיני רופאים: אחד — חכם, שנותן סם לגרש הדמים הרעים, והב' שאינו יכול לגרש הדמים הרעים, אלא שנותן תחבושת על כל מכה ומכה ומרפא אותה מבחוץ, והג' שאין יודע גם זאת, אלא שיכול לרכבה שלא (ת)היה כל־כך קשה”. וודאי רצונו הוא לרפא מחלות מבחוץ ומכפנים, כמו הרמב״ם בשעתו.

ואולם בחירה זו של אליהו מביאתהו לידי סיכסוך עם אביו, אין ר' שלמה זלמן רוצה, שבנו יתבטל מתורתו, כשיצטרך ללכת להציל נפשות, ויש כאן חשש גדול מזה. בין התיאולוגים הנוצריים היה שגור הפתגם: „במקום שלושה רופאים, שניים כופרים”, ואולי חושש גם ר' שלמה זלמן, שבנו ייצא לתרבות רעה בלמדו רפואה? לצעיר, שאינו פונה רק „אל האבות”, אלא סומך גם על הסברה של עצמו, וודאי לא קל היה לוותר, כאשר בא בימים סדה את עצמו מירי כוהן, ולא הסתפק כזה שפדתו אביו.

בהיותו כבן י״ח משיאים לו את הבתולה חנה, „בת איש שוע ועשיר”, ר' יהודה לייב מקיידאן, הבאמת עשיר היה? יש אומרים, שהיה אכיון גדול, ואולי נכונות שתי השמועות? עשיר היה ונתרושש, כרכים אחרים בדורו... והאם חינה של חנה על בעלה העילוי? אין חשיבות בעיניו ליפיו של הגוף, „עיקר היופי הוא בפנים”, כי „המראה של אדם תלוי בלב.

— מי שיש לו מידות טובות הוא נקרא יפה-מראה. — ואם עושה מעשים טובים, שהם מעשים יפים. אז היא אשה יפה.

אף בעיני קאנט אין יפיה החיצוני של האשה אלא „קסמים מקריים ומשתנים“. „אשה שראשה מלא יונוני — או מתוכחת בענייני מכניקה, אין חסר לה אלא זקן. — תוכן חכמתה הגדולה של האשה הוא בעיקר האדם, ובין בני האדם האיש. חכמת-עולמה היא לא ההתחכמות אלא ההרנשה“. עם כל ההבדל שביניהם, שווים איפוא „אבי ביקורת התלמוד“ ואבי הפילוסופיה הביקרתית בהשקפתם על האשה; השונה מאוד מזו של ימינו.

וטובה חנה בעיני ר' אליהו, הקבי"ה רצה, כותב הוא, שיהיה האיש „כרוך אחרי אשתו יותר מאשר קרוביו, ולכן בראם מתחילה גוף אחד, והטעם שכרא אותם, שיהיו כרוכים כל-כך זה אחר זה. היינו, מפני שתכלית האדם כעולם הזה היא לעסוק בתורה כדי שיוכל לעולם הבא, ואם לא היו נבראים בגוף אחד היה מוכרח הבעל בעצמו לחזור אחר פרנסתו ויבטל מן התורה ואשתו לא תתעסק בשבילו כמו שאר חיות ובהמות, דהנקבה אינה עוסקת בשביל הזכר, לכך בראם הקב"ה שתטריח בשבילו ויהיה לו פנאי לעסוק בתורה. וזה שחילקם אחר-כך, היינו, דאם לא היה מחלקם, לא היה מתקן כלום, דבשעה שהיא הולכת לשוק או לשאר דברים היה גם-כן הולך אחריה“.

האיש והאשה הם איפוא שלימות מחולקת, שני הצאים המבקשים זה את זה ומשלמים זה את זה, והנה פורקת לא עול אחד מצווארו של ר' אליהו, למען יתא מכוון כולו לקראת עצמו ותורתו.

ר' יעקב עמדין מספר ב„מגילת ספר“: חכמי ווילנה, ש„עלו לשם ולתפארת על כל אנשי פולין בכלל“, „לא משו מתוך — בית המדרש הגדול, שהיו שם לומדים כל היום, וכל הלילה לא יחשו ללמוד הלכות ופוסקים, — ולא היו ישנים בבתיהם כל ימות השבוע, כי-אם משבת לשבת“, ואולם ר' אליהו הגדיל מהם, אין הוא הולך ד' אמות בלא תורה ותפילין, „כי שורש התפילין הוא כבינה“, ואינו שח שיחה בטלה מימיו, ומנעוריו הוא לומד זמן רב ביערות בבית יהודי.

בהיותו כבן עשרים עזב ר' אליהו את אשתו ומקבל על עצמו לערוך גלות, מעוטף בטלית ומוכתר בתפילין הולך הוא מעיר לעיר בליטא ובפולין, ומגיע גם לליסה, שהאחים המוראבים עשאוה עיר-מסחר גדולה ובמאה הי"ז ובראשית המאה הי"ח נחרבה במלחמות עם השווידיים; עובר ממדינה למדינה ובא גם לכרלין, רחובות אפורים, משרתים ואדונים, קפליטים, שאלה מהם זרועים פוך ואלה אינם מפזיזים, גרביים וסנדלים.

מה טעם גלות זו מרצון של ר' אליהו? יש אומרים, שהוא ביקש לסגף גופו ולראות את שלום אחינו בארצות פוורנו, והעיקר להכיר את הרבנים הגדולים.

וראה זה פלא! אף כאן אתה מוצא צד דמיון אצל קאנט, הוא והגר"א נבדלים הרבה באיכותם וטבעם, והעיקר, בדעות ואמונות, ואף-על-פי-כן הקבלות רבות ביניהם! גם קאנט, המרגיש עצמו כזר ונכרי ב„ארץ הברברים“, בפרוסיה של פרידריך-וילהלם הראשון ופרידריך השני הכופים עליה משמעת-ברזל; גם קאנט, המדוכא בספקות ובמרה שחורה, תוקפתו לעתים קרובות תאות-הנדודים, ואולם אין היא מתלבשת אלא בתיבה יתירה לספרי-מסע ובהעתקת דירות תכופה.

הגר"א עזב את ביתו בפועל ממש, מאיוו צרה מבקש הוא להחלץ? אמנם, „עמום וסתום (הוא) מאוד מלגלות“ בכל הנוגע לעצמו — „מה שבין אדם למקום הוא מכפנים ובין אדם לתכרו הוא מכחוך“, והוא עיקרו פנים, ואף-על-פי-כן אולי נתון הסתרון בדרך רמז בדבריו פה ושם.

הדוחק, שסבלו יהודי פולין, קשה היה גם קודם. ראו אותם, לפי דברי ההיסטוריון הפולני קוצאנובסקי, כתרנגולות המטילות ביצי-פז ו"תגול המכוש ביותר אינו יכול להחשב לעון כלפי ישראל. כי קניין ה"פריצים" הם, ואין הם אוספים אגרותיהם אלא בשביל בעליהם". בשנת תק"ב — 1724 — אנוסים היו י"ב איש מנכבדי עדת ווילנא לחתום על פקודה, שכתוב בה (לאמור: א) על הקהל לשלם למגיסטראט (בית-המעצות) "בכל שנה סך 600 זהובים בלי שום טענה כלל; ב) היהודים לא ילכו למכור כל סחורה בעיר ואין להם רשות למכור רק בבתיהם במקומות מגוריהם והעובר מאבד סחירתו. ג) אין להם רשות לפתוח חנויות לרחוב ולא לבנות חנויות חדשות למכור סחורות חשובות בלתי מיני מזון ומחיה. ד) אין להם רשות להרחיב גבולות — מושבותיהם חוץ לגבול המוגבל בעדם. ה) לא יהיו להם משקולות לשקול סחורה גדולה, חוץ מן הנמכרות בחנות בפרוטרוט. וכשיצטרכו לשקול סחורה גדולה יביאו אל הרטהויז (בית-המעצות)".

הדחקות בבית הגר"א קשה עכשיו יותר, ילדים גילה הם להוריהם — וצער, כי הוצאתם מרובה. "ג' רברים הכרתיים לאדם; אכילה ושתייה, מלבוש וממון", ובפרט לבעל-משפחה. "והעניים יתחלקו לב' מחלקות: א', החוורים על הפתחים; ב', היושבים בביתם בהעדר פרנסה". אמנם, האשה מרת חנה מוסיפה לשאת בעול, ועתים יחס כפול לו לר' אליהו אליה, "יש סברה לומר דהאשה — היא קודמת לבעלה, מפני שהיא עוסקת בענייני עולם הזה ועולם הזה קודם לעולם הבא, ויש סברה דהבעל קודם לאשתו, דהוא במעלה יותר מאשתו, שהוא חשוב יותר מעולם הזה". ואולם יש "שהייסורים כבדים כל-כך עד שאין אופן לסובלם, גם אם היו מוגבלים לזמן מועט", ובבית ר' אליהו ייסורי-עוני מתמידים. אמנם, הוא מרגיש פחות בהם — תורתו מחזקתו ומשכרתו. ש"דעת נקראת "יין", ואילו חנה אשתו... ובודאי באה היא לא אחת לפניו בטענותיה, בתקופה מאוחרת אנו מוצאים דוגמה מפורשת לכך, ויש שבכיתיה מביאתהו לידי פגם של מחשבה וכוונה. אין חיבורם עכשיו חיבור ב' שלומות יחד. "שלושה הם השונאים לתלמידי-חכמים. — ונשותיהם יותר מהם, שהן מתחרין ריב תמיד". כתוב במשלי כ"ז, ט"ו: "דלף טורד ביום סגריר ואשת מדנים גשתוה" — "בדבר אחד גרוע השונא — מאשה רעה, דאיש נכרי יכול להיות שיתכווין אף להרוג, חס ושלום, מה שאין כן אשתו, ואשתו גרועה יותר מאיש אחר", ש"היא תמיד עמו בבית — וזהו צער גדול".

הגר"א בא לפרוסיה ב'1740, בה בשנה שקאנט מתקבל לתלמיד באוניברסיטה של קניגסברג ועל כיסא המלוכה עולה פרידריך השני, שוחר-ההשכלה המתנגד להשכלת-העם (חושש הוא, שבאם אנשי-הכפר יחכימו בבתי-הספר יתחילו לרוץ לערים).

הבא הגר"א כברלין כמגע גם עם חכמי אימות העולם? הרבה אגדות מסופרות על פרופיסורים ומלומדים גדולים, שהיו נמשכים אחריו לשמוע חכמה מפיו והיו מתפעלים מבקאותיו בכל שבע החכמות. גם אם יש גרעין של אמת בסיפורים אלו; גם אם נודמן בדרך מקרה עם איזה פרופיסור, וודאי לא היו איש בעיני רעהו דוגמת אדם של מעלה. הרבה מחיצות וחציצות הפסיקו ביניהם, קודם כול מחיצת הלשון, שהרי הגר"א לא ידע שום שפה אירופית, והיהודית שבפיו וודאי היתה שפה נלעגת בעיני הגרמני, שבטוח היה גם בלא-כן שחכם גרמני לבד מלומד הוא וחריף, וכל שלא נולד ב"פאטערלאנד" בור והדיוט. יהודי פולני זה — לא כל שכן, אף על הגר"א לא יכול היה אותו פרופיסור לעשות רושם כלל. לא רק מחמת ההבדל שבדעת ובדעת, בפרוסיה של אותו זמן לא הופרדו התהומים בין סדרי-הלימוד שבבתי-הספר התיכוניים והאוניברסיטות. עוד ב'1778, בימי פרידריך השני, יצאה פקודה לפרופיסורים שבמכללה של קניגסברג, האוסרת עליהם בפירוש דרך חירות בהרצאותיהם, עליהם לשעבד עצמם לספר-לימוד מסוים, ודובם של הפרופיסורים.

גם אם היה ממש בחכמתם, היו פקידים קטנים, הדואגים לפרנסתם והבקיאים יותר בשיכ הממונים עליהם מאשר בטבעו של עולם.

אולם אין ספק, שהפרוש הצעיר והגאוני עשה במסעותיו רושם רב בעולם הרבנים. ואל יהא הדבר קל בעינינו, כי הדור היה דור דעה, דור של גדולים בתורה: רבי יהונתן אייבשיץ, סלע המחלוקת ובעל החריפות העצומה, רבי יעקב עמדין, נכדו של אחד מחכמי חילנה וספריו מעידים על גדלותו בכל מקצועות התורה; רבי יעקב יהושע מפראנקפורט, בעל הפירוש הידוע על הש"ס "פני יהושע", שהורה לרבים נתיבות בים התלמוד והתוספות. ורבי יחזקאל לנדא, בעל ספרי שאלות ותשובות "נודע ביהודה" ופוסק הדור. ואף רבים אחרים.

בשנת 1745 חזר הגר"א מנדודיו למכורתו. "הארץ היא אם כל אדם", ואולם יש גם אם חורגת. כי "כל אקלים משונה מחברו בטבעו ובאווירו, וכל הנולד באקלים זה קשה לו לדור באקלים אחר, וכל שכן באקלים שרחוק מאקלים שלו".

(הסוף יבוא)

ופלמוס התקונים בדת בספרות העברית באמצע המאה הי"ט

א. תפיסת-הדת של מ. ל. ליליינבלום

1. תורת „חבור הדת עם החיים“ בשנות 1868-1870¹⁾

מלחמתו של ליליינבלום לתיקוניב בדת כסוף שנות הששים היא פרי גישתו הבקורתית למסורת הדתית וכן שאיפתו להבטיח את קיומה של היהדות. כחטיבה לאומית, בפני לחץ הכוחות המפזרים של הסכיבה הזרה. בתקופה קצרה זו עבר דרך ארוכה וקשה של התפתחות; לפיכך אין דעותיו על בעיות הדת, שנתגבשו מתוך פילמוס ממושך עם יריבים והישפצו מן המעבר מעיירתו הקטנה לעולם חברתי ותרכותי חדש. מצטרפות לשיטה עקיבה כפרטית, אך בדרך כלל מתגלמת בהן אחדות בעיקרי ההנחות והמסקנות. „כל מאמרי — כותב היא לי. מ. פינס ב-8 באפריל 1870 — רוח אהבת הדת ואהבת האומה שפובה על כולם אם גם נשתנו דעותי בקרבי כאיוו ענינים בין כתיבת מאמר זה למאמר זה — — מסרת כולם עולה למקום אחד: לבצר את ההבלים ולחבב את הדת הסהורה על בני הדור החדש קורא דברי ולהשתדל בקיומה למעשה“²⁾.

תמצית תפיסתו היא: תנאי-החיים כדורנו שולללים מן היהודי בהחלט את האפשרות לקיים את כל המצוות המעשיות של הדת. ויש איפוא הכרח בביטול חלק גדול מהן, שאם לא כן ירבו הכופרים מאונס. יעמיק הפילוג בין האבות והבנים ותהא צפויה סכנת כליון לעם בעתיד לא רחוק. לעומת-זה מוכיח המחקר בהשתלשלות ההיסטורית של דת ישראל, שסובלת היא שנויים ומסתגלת בגמישות לצורכי הזמן והמקום. מכאן מסיק ליליינבלום, שיש תקנה למצב בדרך של „חבור הדת עם החיים“, של התאמת המצוות לנסיבות המציאות השוטפת. אמנם לא לפי ראות-עיניו של כל פרט, אלא על-פי הכרעתו של גוף צבורי מוסמך. כגון, אסיפת רבנים ומשכילים מתונים; ה„שולחן ערוך“ המתוקן, שיטסח על-ידי גוף זה, יעמיד את היהדות על היסודות המהותיים שלה, יבטל את כל החומרות ה„טפלות“, הכובלות את ידי היתודי בחיי יום-יום שלו, ופך תהא הדת נוחה לשמירה על ידי כל העם, או מכל מקום על-ידי רובו, ויובטח לו „קיום נצח“³⁾.

כתנאי מוקדם, המצדיק מבחינה מוסרית את דרישת התיקונים בדת, ראה ליליינבלום את האמונה בתורה מן השמים. בחינת היסוד הקיים בתוך ההתפתחות הבלתי-פוסקת של החיים הדתיים. תורה — מדגיש הוא — אין משמעותה אלא חלק החוקים שבה בלבד, בעוד שפרקיה ההיסטוריים, הגיאוגרפיים והספרותיים אין קדושה יתירה חופפת עליהם. הבחנה זו תועלתה מרובה הן לדת, שהרי, אם רק משפטי התורה הם יצירה אלוהית, לא ילגלו עליה בכלל בשל ספורי-האגדות המפלאים שבה, והן לנוער, שהסברה מושכלת זו תחסן אותו בפני משבר נפשי, הבא כרגיל, על האדם, עם התפכחותו מאמונות טפלות, שהיו קדושות בעיניו קודם לכן. כל חוקי התורה נצחיים הם במהותם הפנימית ומתחדשים בצורתם במרוצת-הזמן לפי צרכי האומה, שמירתם מחייבת נאמנות לעקרונות כלליים, אך לא דבקות באות הכתובת⁴⁾, כך, למשל, יהא תמיד תוקף לשמיטת כספים בלי פרזובול,

לאיסור הנדר בלי התרתו וכיוצא באלה; הפרטים ישתנו לפי התנאים ודבר התורה ביסודו ועיקרו יקום לעולם!.

בניתוח יסודותיה של המסורת הדתית מיוחד ליליינבלום מדור רחב ביותר לתלמוד, כספר שמילא זה כאלפיים שנה תפקיד מכריע בעיצוב צורות חייהם הרוחניים והחומריים של היהודים. מכיוון שחשב, שההשקפה על התלמוד כתורה שבעל-פה שנמסרה למשה מסיני, היא מקור הקנאות, אמונות ההבל, שנאת ההשכלה והעניות המנוולות, עליבן ראה חובה לעצמו להפיץ אור חדש על התלמוד מלון תקווה, שהארה זו תפעל גדולות להתנערותו של העם משפל מצבו.

התלמוד הוא, לפי תפיסתו, מפעל אנושי, הטבוע בחותם הנסיבות, שבהן נוצר. לפי חוכנו מסתעף הוא לאגדות, למשאוֹמתן בין החכמים ולהלכות. האגדות מכילות ידיעות על תופעות טבע ומאורעות היסטוריים וכן משלים מוסריים וסיפורים, המשקפים את דרגת ההתפתחות ותפיסת-החיים של בני-ישראל בתקופה מסוימת. חומר מגוון זה נתחבר לשם חיזוק ההכרה הלא־מית־הדתית בעם בימי רדיפות ויאוש ולשם טיפוח יחסים הוגנים עם הנכרי ונאמנות למשטר המדיני הקיים. לאגדה, כיצירה מגמתית, אין ערך קבוע לדורות, כל זכותה — „לשעתה ולמרתתה“ בלבד, בתלמוד מסופר, שכמה חכמים נפרו באמיתותן של הרבה אגדות ואף דיברו בגנותן, נקבע, שאין למדים מדברי אגדה.

המשאֹמהמתן בין חז"ל או הפלפול אין תכליתו אלא לחדד את שכלם של התלמידים. יש בו משום אמצעי־עזר לחיפוש האמת, חתירה להשגתה, אך אין לזהותו בשום פנים בעצם האמת. הבא להסיק הלכה למעשה מן הפלפול, שנשען לעתים גם על אגדות-הבל, הוא „מבלה עולם“. בתלמוד ניתן ביטוי ליחס שלילי לפלפול ע"י ציון העובדה, שבאשמתו פיגרו חכמי־בבל בהתקדמותם הרוחנית בהשוואה לחכמי ארץ־ישראל.

ההלכות — מקצתן נמסרו למשה בסיני וברובן הגדול מהוות הן דרשות־אסמכתות, הנהגות הלכות חדשות מתוך דיני התורה, וכן תקנות וגזירות, שנועדו לשמש סייג וכשמרת לזר לפי צורכי הדור.

מתכרי הדרשות הסמיכו הלכות חדשות לדברי־תורה, כדי לעורר בעם אימון אליהן. הם הבינו יפה, שהמחוקק הקדמון לא התכוון כלל לקפל בחוקיו את הדינים החדשים, שהומן והמקום נרמז, אלא בקשו משען להם במקרא מתוך נימוקי תעמולה. חכמי התלמוד היו אנשים נבונים ומתקדמים, שניחנו בחוש מציאות מפותח ובאהבת החיים, ולפיכך הצליחו לצקת תוכן חיוני בתורה ולשמרה מהתאבנות. מגמתם הייתה להתאימה לצרכים המשתנים כרא לפגוע בנשמתה, בתיבנה היסודיים. לאחר מתן־תורה באה תקופה, שבה עסקו היהודים לא רק בתקלאות ובגידול צאן, אלא גם במסחר, באו אפוא צרכים חדשים והירגש ההכרח להתאימם למסגרת הדתית הקימת. חכמי העם נגשו לפתרון הבעיה מתוך נאמנות לזר התורה, להגיון הישר ולתביעות החיוניות של החברה, היה ברור להם, למשל, שמסרת דיני התורה בנוגע לשמירת השבת היתה לזכות את הצבור במנוחה מעבודה בכלל ולא מענפי־מלאכה מסוימים, שהיו נהוגים בזמן מתן־תורה, מכאן ראו חובה לעצמם ליצור מערכת מקיפה של דינים להבסחת הנופש לעם בשבת, בעקבות המפנה, שחל במשק הכלכלי עם התפתחות המסחר, מפנה זה גרם גם לחידוש הרכב דינים, שאין להם אופי דתי מוגבל, אלא קובעים הם את היחסים המשפטיים בין בני הקבוץ המדיני בתחום התילוני, כגון ענייני כספים, קידושין כשטר, ענייני עבד ואמה, דיני שליחות, חוקה וכיו"ב. סוג זה של הלכות מכונה בתלמוד בשם „הלכות־מריגה“, כרי לחבב דינים אלה על העם נהגו חז"ל למצוא גם להם אחיזה בפסוקי התורה, הסוואה זו הצליחה מאד ומחתימה

התלמוד ועד ימינו לא הרגישו היהודים בכך, פרט לכמה חוקרים, וראו ב"הלכות מדינה" הלכות למשה מסיני, כשנאלצו חז"ל להתיר איסור מן התורה נמנעו מעקירת אותו איסור, אלא השתדלו להניח בתוקפו בהגבלות מתאימות: החליפו עונשי גוף בעונשי ממון בעניינים שבין אדם לחברו, אך לא היה בלך משום ביטול עצם העונש על עבירות מסוימות, הכללים "עין תחת עין — ממון", "אין דבר העומד בפני פיקוח נפש", וחי בהם ולא שימות בהם", או המתקת העונשים של בן סורר ומורה — אין מקורם בתורה ואינם בגדר הלכה למשה מסיני ואף-על-פי-כן נתקבלו ונתקדשו באומה, מחמת פעולתם של חז"ל שראו את הנולד ושקדו על רעטון הקודם היהודי לפי רוח הזמן ורוח התורה כאהתי".

התקנית והגזרות נוצרו מלכתחילה לצורך עראי וחולף, בתלמוד נקבעו הכללים, שעל-פיהם רשאים חכמי כל דור לשנותם בהתאם לשינויי המסורות, יש סמכות לבית-דין לבטל תקנות, שניתקנו לדור אחד או לשימושם של יהודי מדינה אחת, או שלא נתפשטו בקרב רוב העם, אי שטר טעמן¹¹). לתקנות אלו היתה מטרה כפולה: לשמש סייג לדת וכן לסגולה לצרכי החיים, שלא תצר את צעדיו של העם, העקרון, שהונח ביסודו, הוא, שבשעות הכרח אפשר לעבור על חוקים מסוימים שהרי מוטב שתיעקר אמת אחת מן התורה ולא תיעקר התורה כולה, תביעות הזמן והשכל הישר היו אמת-מירה ליצירת דינים חדשים ולביטול דינים ישנים, שנתדוקו מתוכם; אבל כדי שלא תשרור הפקרות בענייני דת נקבע, שרק בית-דין רשאי לבטל גזירות ותקנות, שטר טעמיהן¹²).

לאמיתו של דבר, אין התלמוד קובץ של הלכות פסוקות, אלא מורה-דרך כיצד לפסוק הלכות¹³). חכמי התלמוד ידעו להוקיר את הנאות החיים הארציים והתרחקו מסגפנות, הם הבינו לרות העם ועקבו בערנות אחרי החליפות והתמורות שבמצבו החיצוני, תחושת המציאות הבריאה שלהם, שהייתה להם לקו בתיקונים, הביאה ברכה רבה לעם וגם לדת¹⁴). מגמת התלמוד היא למעט באיסורים ולהרבות בהיתרים; המחמיר על עצמו בדברים מותרים הרי הוא, לתפיסתו, הדיוס ועברייני¹⁵).

בתולדות הרפורמה בתלמוד יש להבחין תקופות גאות ושפל. מימי ראשוני הסופרים ועד סמוך לזמנו של ר' יהודה הנשיא, כשהעם היהודי נהנה מחירות מדינית במולדתו, נכשכה בהתמדה פעולה פוריה של רפורמה בדת, שהצטיינה בהיקפה וסביבה, וכללה — בין השאר — תיקונים בעונשי התורה, בענייני סנהדרין, בדיני ממונות, נדרים ועוד, תנועת התחדשות זו, ששינתה במידה מרחיקה-לכת את ההווי החברתי והמוסרי של העם, לא פגעה בעיקרי החורה, משמעות, התקנה בדבר פרוזבול הייתה, שאם לא יכתב מסמך מתאים יהא תוקף לשמיטת כספים למלוה בשנה השביעית ואם לא יותר הנדר יהא אסור להפירה, במקרה-הזמן שבו פועלת תלמידי הלל ושמאי עד לתתימת המשנה, כשארץ-ישראל הייתה משועבדת למלכי בית הורדוס בחסות רומא, באה נסיגה ניכרת בתנועת הרפורמה בתלמוד, כלחץ הדיכוי של הרומאים תש יצר החיים של היהודים והצרכים לא הורגשו באותה תחושה בלתי-אמצעית תריפה, שהייתה אופיינית לתקופה שקדמה לכך, משתורפף הקשר המדיני בין בני העם נעשתה הדת למרכז החיים הלאומיים; דעות יחידים הפכו לחובות הכלל ו"הלכות מדינה", שנוצרו לשעתן ולמקומן, היו להלכות למשה מסיני, נסיגה זו נמשכה בקצב מוגבר לאורך כל תקופת התלמוד, כתוצאה מאבדן המדינה והפיזור בגולה, וכן בהשפעת הפלפול במשנה, שנקבע בכתב, הרדיפות גרמו לתלישות מן המציאות וכך נקלטו בתלמוד אמונות ודעות ומנהגים מרובים מתוך הדת הפרסית, עם תתימת התלמוד הגיעה הרפורמה לנקודת-קפאון¹⁶).

ספרות הפוסקים, או ה"שולחן ערוך"¹⁷), היא יצירה טיפוסית של ימי-הביניים, שבהם

הגיעו סבלות ישראל לשיאן. לכן גברו ריתוק העם מן החיים הארציים והתבדלותו מן הסביבה הנכרית ותרבותה. חכמי ישראל בצרפת, מניחי יסודותיה של ספרות זו, היו „חולמים גמורים“, על פי רוב מחזסרי השכלה כללית והכנת חיים טבעית, והדת, בצורתה הסגפנית הקיצונית, מילאה את כל עולמם. הם לא ידעו להבחין בין הלכות יסודיות בתלמוד לבין דעות יחידים, דברי פלפול ואגדות בטלות, ולא העריכו ספר זה כחיבור מקובץ של אנשים הרבה, בעלי תפיסות שונות ואפילו מתנגדות זו לזו, ביניהם נתגבשה הדעה, שהתלמוד הוא כולו תורה שבעל-פה שנמסרה למשה בסיני, שיטת חכמי צרפת נתפשטה ונתאזרה בעם והבאים אחריהם פיתחוה בממדים רחבים, הפילוסופיה הייתה נזלת חוג מצומצם בישראל ולא היה בכותה לשמש סם שכנגד לקפאון הרוחני של העם. ואילו התלמוד, כנחת כל הציבור, שנערמו עליו פירושים כרוח הפלפול והקבלה, גרם להתייחדותו של ישראל בד' אמות של הלכה, הדאגה ליישובי של עולם נדחתה, בפני השיקולים בובה שכם של צדיקים ועונשם של רשעים בעולם הבא, לימוד התורה וקיום מרדק של המצוות המעשיות הפכו מטרת סופיות ביהדות²⁰, פרט לתקנותיו של ר' גרשום מאיר הגולה אין שום רישום של רפורמה בכל התקופה הארוכה הזו של רדיפות והתבדלות מאונס, ואין פלא בדבר, שהיה תנועה מעין זו היא, לפי עצם טבעה, גילוי של התנערות והתחדשות בחיים, „ומה לרעפארם, בבית הקברות?“²¹.

בחומרות ה„שולחן ערוך“ יש משום התכחשות לרוח התלמוד, מחבריהן לא התחשבו בדרישות, הזמן ולא נקטו בדרכים יעילות ונכונות לשם שמירה על העם והדת לפי שיטת חז"ל. מקורן של חומרות אלה: הפלפול, דברי אגדה, הקבלה, מידות חסידות של יחידים ועוד, ומתגלמת בהן השתעבדות עוורת לבני סמך, יראה דתית מיפרות, העדר חוש יופי ותוש סדר — גורמים החוסמים לחלוטין את הדרך לרפורמה²². התלמוד נעשה לספר קדוש באומה, והפסיקים דרשו תלי תלים של הלכות על כל קוץ שבו, ממש כמו שנהגו חז"ל כלפי התורה, אך בעוד שהאחרונים ידעו יפה, שדיניהם הם רק אסמכתות לפסוקי התורה, האמינו הראשונים, שבפלפול התלמוד ואגדותיו מרומזים, לפי כוונת יוצריו, אלפי דינים, וכי לא רק מה שנאמר בתלמוד, אלא גם כל מה שעתידי תלמיד ותיק לחדש, נראה למשה בסיני, ואם התלמוד אסר להסיק הלכות מאגדות, הרי על אחת כמה וכמה, טוען לילינבלום, שלא ייתכן לנזור דינים מדברי הקבלה, — הפלפול והקבלה, שהובלעו ב„שולחן ערוך“, שללו מן היהודי את דות הביקורת וכוח השפיע והשקיעוהו בעולם של הזיות²³.

חומרות ה„שולחן ערוך“ לא נגזרו במניין, אלא כך היה סדר התהוותן: רב פלוגי החסיר לגבי עצמו בעניין דתי ידוע ורב אחר, או בנו של אותו רב, רשם, בספר חומרה זו; לאם לאם עברה מעירו לערים אחרות ולסוף הוכנסה על-ידי הפוסקים לתוך קבצים והוטלה כחובה על הציבור וכמצוות אנשים מלומדה, מאחר שרוב העם לא ידע את טעמה. ליד הרבה דינים ב„שולחן ערוך“ רשום המקור „מצאתי כתוב“, התפתחות מעין זו, קובע לילינבלום, אין לה הצדקה לא בשכל הישר ולא בתלמוד²⁴, שכן רבנו הקדוש לא נשען על טעמו האישי בעריכת המשנה, אלא נמלך בדעתם של חכמי דורו בנוגע לניפוי החומר (וסידורו²⁵). יש ב„שולחן ערוך“ „מידות חסידות“, שנקבעו על ידי רבנים מהרדים במצוות לשימוש הפרטי, כך, למשל, איסור ההליכה בגילוי ראש שיך לסוג זה, ובכל זאת נקבע אותו איסור כחוק כללי²⁶, המנמה השלטת ב„שולחן ערוך“ היא להתחמיר ללא מעצור — „והמחמיר תבוא עליו ברכה“²⁷, לעתים החמירו הפוסקים מתוך שלא היו בקיאים בכדיקות השחיטה; ואולם במקרים הרבה נהגו כן ללא מתן נימוק כל שהוא; ששט — נהגו להסריף ואין לשנות²⁸.

כל עוד חי העם העברי בגיטו, פרוש ומוכדל מן האומות, ששנאו ורדפו אותו, היתה אפשרות והיתה גם הצדקה להקפדה היתירה על מילוי המצוות המעשיות. היהודי מצא בהן סיפוק ונחמה בחייו השוממים. אך בינתיים נשתנו הזמנים וניתנה הזכות ליהודי לחיות כשאר האדם. יאמנם גם הוא התעורר „לתנועה ולתחייה“, אבל אין הדת היהודית, פרי „השנים המתות“, הולמת עוד את המציאות החדשה האופפת אותו. צרכי הפרנסה ושיתוף הפעולה בין היהודי לבין שכניו הנכרים כתחומים שונים מחייבים תמורה יסודית במשטר הפנימי של היהדות. ובשורה ראשונה בדת, שהומרותיה מהוות גטל, שאין לעמוד בה. כיחות היצירה של עם ישראל, ששותקו עד כה מסיבות חיצוניות, מבקשים מוצא לעצמם, ואין סכר, שיוכל לעצור התפרצות איתנים זו. המהפכה מקיפה את כל חוגי הציבור היהודי: חוקרים, סוחרים, פועלים ובעלי-מלאכה, שאינם מוצאים סיפוק, כבשנים שעברה, בבילויי שעות הפנאי בלימוד הגמרא בבית-המדרש או בדרשות. מעדיפים הם על כך טיולים או הנאות אחרות¹; „כרעבים וצמאים יעטו על החיים ברוב חשקם²“. החומרות גורמות נזק מעשי וכן מוסרי-חברתי, שהרי ומתוך הקפדה במילוי המצוות שבין אדם למקום באים היהודים לזלזל ב„חובות הלבבות“ שבין אדם לחבריו³.

צרכיו החמריים ומעמדו הרוחני של העם תובעים אפוא בעוז את ביטולן של חומרות הדת, וליליינבלום היה מובטח, שבימין — בשטת השישים למאה שעברה — ניתנת ליהודי רוסיה שעת-הכושר האחרונה לביצוע רפורמה מתונה ב„שולחן ערוך“, בלא לפגוע בשורשיה הלאומיים-היסטוריים של הדת, ולהגיע למויגה של יהדות, שתתקבל על דעתם של האדוקים והמשכילים. הוא האמין, כי חלק גדול של המצוות המעשיות הן תוספת מקרית וארעית ליהדות „הצרופה“ וראה בביטולן קרבן פעוט לעומת התכלית הנעלה של הבטחת השפעה מתמדת לדת על כל שדרות העם. ליליינבלום היה סבור, שרובו של הנוער היהודי ברוסיה אוהב בכל לבו את עמו ודתו, ואם תצורף זו מ„סיגיה“ לא תהא עוד למכשול בחייו ולא תעמוד בניגוד למצפונה, להכרתו המושכלת. מתוך רגש אחריות עמוק לעתידה של הדת, שהייתה בעיניו הגורם היחיד והמיוחד המלכד את פוזרי ישראל לעם, דחה בתיקף את הרעיון, שבעיית הדת והחיים תבוא על פתרונה הנאות מאלה, ללא התערבות מתוכננת מראש. אם כל פרט יורשה לנהוג בענייני אמונה כרצונו — „תפוצץ הדת לרסיסים ולא יהא קשר בין המהדרים במצוות לבין המקילים בהן; אם לא יעשה מאמץ לפשר בעוד מועד בין הדת והחיים ולסלק את המחיצות המפרידות בין הנוער המתקדם לבין „רוח היהדות“ — תיווצר תהום בין החרדים והחופשים בדיעות והדת תתנון, בסופו של דבר, ללא תקנה⁴“.

יהדות רוסיה נתונה בתקופת מעבר רבת-זעזועים. „ברוח העם והליכות חייו“, היתודי כתחבט כסתירה שבין חובותיו כאזרח במדינה וכבן לעמו. עליכן מצווים מנהיגיו להקדיש את מיטב דאגתם להתפתחות דברים זו ולהתאמת חינוך הדור אליו, כדי למנוע „נוק רב להיינו, לדת ולרוח לאומנו, אם נניח כל הדברים להיות כאשר יהיו וללכת אל אשר יהי הרוח⁵“¹. אדישותם של הרבנים, למתרחש במחנה ישראל וסירובם לשתף פעולה עם דורשי התיקונים יביאו לידי כך, שהדת תישאר „על עמדתה המתה, החיים ירחיקו ללכת בתנועתם הלאה הלאה²“², ואם בדור זה, כ„שעוד דמי אבותינו נוזלים בעורקינו“, ובני הנעורים לא ירחיקו ללכת, אם לא ירחום אבותיהם, יש סיכוי מבוסס לרפורמה תלמודית ברוסיה, שתתקבל על הדעת הרי בדור הבא תידחה לגמרי, כמו שכבר נדחתה בגרמניה ואמריקה. לפי שאז תגבר ההפקרות הדתית ופירקי עול שוב אינם זקוקים לרפורמה³, העובדה, שאין העם מתאונן בגלוי על החומרות, אין פירושה, שאינו חש במעוקתן; יש שומרים על מצוות הדת מתוך הפחד בפני רדיפות הקנאים, והראיה, שיהודי העירנות,

המהגרים לערים הגדולות, עוברים, עד מהרה וללא הסוסים גם על גופי מצוות. כמרכן רבים מבני הדור־הצעיר, שקבלו חינוך מסורתי, אינם מרשים לעצמם, לפי שעה, לעבור על חומרות מתוך שיגרה, אף על פי שכרור להם, שאין לחומרות אלה סמך בתיגיון, ובדת ובי נספחו אליה כספחת, ורוצים הם להיפטר מעול זה⁽³⁾. לילינבלום, באופן אישי, מסביר את נאמנותו למצוות הדתיות באי־רצון לבטלן כלא הסכמת בינו של גדולי ישראל⁽⁴⁾.

הרבנים, כמנהיגי הרוחניים של העם, מצווים להתכנס לאסיפה עם המשכילים המתונים, המוקירים את ערכי הדת והלאים והמכירים את תנאי המציאות, כדי לעבר „שולחן ערוך“ „טהור ומתוקן“ ברוח התלמוד ובהתחשב עם תביעות הזמן והמקום⁽⁵⁾. לגוף זה תהיה הסמכות המלאה לבטל את כל התקנות והגזירות של התלמוד ששר טעמן, או שניתקו בשביל דור אחד או אנשי מדינה אחת, או שלא נתקבלו על ידי רוב העם. עד כמה אין חוקים נצחיים אם אין טעם המקיימם, יש ללמוד מן העובדה, שאיסור הקריאה לאור הנר בשבת, שנכלל ביה הגזירות, שאפילו בית־דין גדול מכית שמאי ובית הלל לא היה רשאי לבטלן, בטל תקפו כומנו משים ששר טעמו⁽⁶⁾. באשר למצוות, שנקבעו בתקופה שלאחר התלמוד ושמקורן הפלפול התלמודי, פלפולי בעלי התוספות והפוסקים המאוחרים, דברי־אגדה, הקבלה, חלומות, מידות, חסידות, אירביות בבדיקת השחיטות, השאיפה לכודר את היהודים משאר העמים וכו', — הרי יש לבטלן ללא היסוס, מאחר שאין להן אחיזה בשכל הישר ומכבידות הן על החיים; ואף אחיזה דתית־פורמלית אין להן. שהרי כמעט כולן, פרט לתקנות מועטות של ר' גרשום מאור הגולה, לא נגזרו במניין, כלומר לא הוחלט עליהן בכינוס בני־סמך ביהדות; ואילו לאסיפת רבנים ומשכילים יש כח הברעה אפילו לגבי דינים, שנגזרו במניין אלא שבינתיים בטל טעמם⁽⁷⁾. לפי תכנית זו יש צורך ב„תיקון מדיני“, היינו, בביטול אותן המצוות המעשיות, שאין מוצאן בתורה ולא נגזרו במניין ואינן אלא מנהגים שהשתרשו בעם, הואיל והתאימו לרוחו ולדרישות־חיו בתקופה מסוימת (כגון: כמה דיני אישות, שנקלטו ביהדות בהשפעת הפרסים), ועכשיו, עם השתנות המסיבות, נחרקנו מתוכנן; ו„בתקון ספרותי“ — בהתרת איתן החומרות, שלא היה להן, מעולם טעם הגיוני או מעשי וכל תכליתן הייתה, „להעיק על העם מבלי כל יסוד וחשבון“ ויש לרונן על כן כטעות בשיקול הדעת מתחילת ברייתו⁽⁸⁾. עם סוג זה נמנים איסורים, בבדיקות שחיטה, שבהן יכולים להכריע רק מומחים ברפואה ובמדעי־הטבע ולא פוסקים, איסור אכילת בשר וחלב בסעודה אחת, הפסקה של שש שעות בין ארוחת בשר לארוחת חלב, איסור אכילת קטניות בפסח, וכיוצא באלה⁽⁹⁾. בכל העניינים ממין זה יש הכרח בהחלטתה של אסיפת רבנים לא רק כדי למנוע הפקרות ופילוג, אלא משום שיש חוקים בעסקי גיטין וחליצה, שאין הפרט בן חורין לנהוג בהם בראית עיניו ועליו להיוקק בעל־כרחו לפסקי בית־הדין⁽¹⁰⁾. אין צורך להעמיד למניין באותה אסיפה את כל „המנהגים הנבערים“; אפשר לצאת ידי חובה כפרסום גילוי־דעת מטעם הרבנים, המבטל את חשיבותם⁽¹¹⁾.

לילינבלום מודה, שבדיקת ספרות הפוסקים הענפה היא מלאכה מורכבת ואחראית מאד, „מלאכת שמים“ במלוא מובן המלה, שתימשך שנים מרובות. כן חשב, שמן הראוי הוא, שרביזיה מעין זו של „שולחן ערוך“ תתחדש במעמדם של רבנים ומשכילים, אחת לעלושים שנה ויהיה בכך משום המשך נאה למסורת הריפורמה שבתלמוד, קביעת תקנות הדשות במועדים מומנים אינה עשויה לפגוע בנשמת הדת היהודית, חורת משה אינה מכבידה לא על העם ככללו ולא על שום איש, שאינו נמשך להפקרות, תמיד תהא אפשרות להתאים את התקנות החרשות לרוח התורה; „דורות יעבורו, מאות שנים יחלפו ותורתנו

השאר בתקפה ובטהרה, אם אך נתאמץ להסיר מקרבנו כל דבר הכל, המכסה אור זהרה ומועיל להותה; אך הסיגים והמשמרות מדוע לא ישתנו בחליפות כל עת ועת?⁽⁴⁰⁾ לאיר תפיסה זו לא ראה ליליינבלום סכנה באי-האפשרות לנסח, "שולחן ערוך" אחיד לכל יהדות הגולה, ואפילו ליהודי מדינה אחת. סוף סוף, מטעים הוא, יהודי כל הארצות "זומרים את מצוות תורת משה, היא, התורה העצמית", וטבעי הדבר, ששאר המצוות, שהן בבחינת גדרים ארעיים, תתחלפנה "לפי רוח המדינות וצרכיהן". אין חידוש במצב זה, שהרי גם בתקיפת התלמוד רוחו מנהגים, שונים בין יהודי ארצות שונות והעם לא נחפז לשבטים. וכטגע להכדלי האינטרסים של קבוצות שונות של יהודים במסגרת של מדינה אחת — יוכרע דבר לפי החלטת הרוב⁽⁴¹⁾.

במהלך הפולמוס על התיקונים כדת האשימו החרדים וי. מ. פינס את ליליינבלום בזהות השקפות עם הריפורמיים בגרמניה⁽⁴²⁾, ולפיכך ראה צורך בהודמטיות שונות להבהיר את עמדתו כלפי מפלגה זו. במכתבי לפינס, מיום 12 ביולי 1870, הדגיש ליליינבלום, שבא לעסוק בבעיית התיקונים לא בהשפעת "מעיר זר", אלא לרגל "התעוררות פנימית", אגב התעמקות בתלמוד ובספרות הפוסקים. הסתכלות ב"כאוס המקיף אותנו בכלל" ומתוך חרדה ל"חזון הימים העומדים מאחרינו וקרובים לכא"ם⁽⁴³⁾", ואמנם מבטו החדש של התלמוד, בעקבות ריב"ל וקובנר, וכן החשש לתוצאות ריחוק הלכות בין הדור הישן והדור החדש, בשל הבדלי-היחס למסורת, שימשו סיבה ישירה לדרישת התיקונים כמאמרו הראשון על נושא זה "ארחות התלמוד"⁽⁴⁴⁾, כמה חדשים לפני כינוס אספת הריפורמיים בקאסל. ליליינבלום היו ידיעות על תנועת הריפורמה בגרמניה, וכבר במכתב אחד ב"חטאת נעורים", מיי"ב באב תרכ"ז, שבו נזכר הצורך בתיקונים צנועים בדת, מרמו הוא על הסתייגותו מורם זה: "אפס לא נוכל לשנות גם המעט הזה מבלי אספת חכמי ישראל, אשר לא נפתח לבם אחרי התאווה והחדשות"⁽⁴⁵⁾, ושוב מגדיר הוא את יחסו לריפורמיים ב"נוספות לארחות התלמוד" כאל אנשים "אוהבי אך דרור", שמתוך שאיפתם, "להיות ככל העמים", "נתנו לעצמם תורה חדשה ובדת קרשנו עשו כאות נפשם"⁽⁴⁶⁾. באסיפת הרבנים, שהוא מציע, צריכים להשתתף "שלומי אמוני משכילינו"⁽⁴⁷⁾, "משכילים תופשי תורה, גאמני רוח"⁽⁴⁸⁾, בעוד שבסינודות של הריפורמיים השתתפו גם אנשים רחוקים מן הדת היהדות.

התיקונים, שליליינבלום מטיף להם, נערכו, כהודאתו, ברוח התלמוד לתכלית כפולה: להקל על היהודים את דרך חייהם וכן לשמש משמרת לדתיים⁽⁴⁹⁾. בשעה שהריפורמים מתירים לעצמם להניף גרון גם על התורה ועוסקים הם כמו כן ברברים מופשטים, באמונות ודעות שאין להן נגיעה ישרה לחיים, ובתיקון נוסחאות התפילה וסדרי בית-הכנסת⁽⁵⁰⁾, גמיונם לעקור את תקוות הגאולה ע"י שיבת-ציון מאמץ בטל הוא: ראשית, אין הוא נובע מתוך צרכי החיים הממשיים, ושנית, אין שום הוכחה מכרעת לסתירת אמונת ישראל, "שעוד יהיה לעם מדיני במדינה מיוחדת בזמן מן הזמנים"⁽⁵¹⁾. רעיון "תעודת ישראל", שכאילו לאחר שמילאו היהודים את שליחותם בהפצת המונותאיזמוס בעולם לא יהיה עוד צורך בקיום המצוות המעשיות, אף הוא רעיון הבל, שבדו המתבוללים מלבם, כדי להרחיק את ההמון היהודי מן הדת ע"י כיטול השבת, דחיתת ליום א' בשבוע, כיטול המילה, ועוד. בכלל, מעיר ליליינבלום, ספק גדול הוא, אם אמנם יש איזו תעודה שהיא לעם העברי בתוך משפחת העמים, "בעוד שענינו רואת, שהיה תפץ נותן התורה ית"ש, שיהיה ישראל עם שוכן לכדר, עם שומר ארצו ועובד אדמתו, מבלי שתהיה לו התחברות עם שכניה ואין יעזי אנוש להפיר ולעקור מלכו מצות ה'?"⁽⁵²⁾, הריפורמיים יחדו מקום מרכזי בפולחן

הרתי שלהם לעניין התפילה בציבור. בעוד שלמעשה אין התפילה מצווה מן התורה „ואין לה מקור בשכל האדם ואיננה מוגבלת במקום מיוחד ובשעור מיוחד“, היא ניעדה מלכתחילה לשמש תהליף לקרבנות, שגם הם לא היו לרצון לנביאים ולפיכך התפילה היא בעיני ליליינבלום דבר מחוסר־ערך, שאין כדאי להקדיש לו תשומת־לב. רשאי היהידי להתפלל ביחידות בנוסף להולם את טעמו ובכל לשון שהוא שומע; שום נזק לא יצמח מזה „להדת והיהדות כרוחן ובחמרן“⁹⁵). הנהגת העוגב, המדים ושאר השכלולים החיצוניים בהיכל אינה אלא חיקוי לנוצרים, וטועים הריפורמיים, אם חושבים הם, שבאמצעים אלה ימשכו את העם לבית־הכנסת ויטפחו בו את רגש האמונה שהתנוון; מי שדעך בו הזיק הרתי — אין לו תקנה בהיכל המפואר ובמקהלה⁹⁶). חידושים אלה „אין איש יחיד לעצמו מרגיש נחיצותם ואין אנחנו כעבדים כפותים ותמורים מסבלים בלעדיהם“⁹⁷). שכן „אין הם מוכרחים בתגרת מחסורי החיים והזמן“⁹⁸).

2. האכזבה באפסדות התיקונים בדת

מלחמתו של ליליינבלום לתיקונים בדת, שנמשכה כשלוש שנים רצופות, נסתיימה בסוף 1870 באכזבה גמורה באפשרות הסינתזה בין תביעות הדת היהודית לצורכי החיים החדשים בסביבה הזרה. משבר זה בא כתוצאה הכרחית של כמה גורמים, אובייקטיביים ואישיים. שורשיהם נעוצים בעצם פתיחת הפולמוס, ובעיקר בהשתקעותו של ליליינבלום באודיסה.

מתוך מאמריו הראשונים של ליליינבלום, שנכתבו בוילקומיר, אפשר לקבל רושם. שהטפתו לתיקונים היתה מכלוסת — בין השאר — על מגע במישרין עם ציבור משכילים, גדול ביחס, בעל פרצוף מסוים, שצר היה לו המקום בתחום היהדות הישנה בשל חומרות ה„שולחן ערוך“, ואולם מרשימות שונות, ב„חטאת נעורים“ יש ללמוד, שדעותיו של הדור הצעיר המתקדם, מהותו ומשאלותיו, באו לו מפי השמועה או מתוך קריאה. הואיל ובעיירתו לא היו משכילים בנמצא, השקפותיו נתפתחו אגב חיפוש האמת ועיון בספרים, ללא „מורה ומנהל“ בדרך להשכלה⁹⁹). מתוך נסיון אישי מוגבל, פרי שיקולים מופשטים, והתבוננות בקבוצה הקטנה של חניכיו התמימים יצא ללמד על הכלל כולו. סבור היה, שרובו של הדור הצעיר מוקיר כמותו את הדת, הן מצד ערכה העצמי והן כאמצעי יחיד להירוק הקשרים הלאומיים בין פזורי ישראל, ורוצה בכל לבו בקיומה ובחיווקה, כמו כן האמין בהשפעתה של המלה המודפסת ובכוח השכנוע של הוכחות הגיוניות גם בשטח האמונה, ותאר לו, כמאמריו יהיו נקראים ע”י קהל רחב, יגרמו לכירור מעמיק וממצה של בעיית „חבור הדת עם החיים“, וכמשך תקופה קצרה יושג הסכם מניח את הדעת עם הרבנים בשטח זה¹⁰⁰). אך כשהתנגשה תורה זו במציאות כהווייתה החלו הנחותיה מתבדות בזו אחר זו.

כבר בסוף שנת תרכ”ז, בפגישתו של ליליינבלום עם צעירי המשכילים בקובנה, נזכר מיד לדעת, מה כינו לבין משכילים ממש. בעוד שהוא, עם כל חפשויותו להלכה, לא התיר לעצמו לעבור אפילו על מנהג קל ערך, מתוך נאמנות לעקרון „אל תפרוש מן הצבור“, הרי הרחיקו הללו לכת בהפרת המצוות המעשיות, במידה שלא מצא עוד לשון משותפת עמם ועזב מדוכרך עיר זו. אבל הפגישה עם חוג אפיקורסים לא שינתה, כנראה, את השקפתו על צביון הנוער העברי בדרך כלל, אלא המריצה אותו להודרו בפרסום הצעותיו ב„ארחות התלמוד“¹⁰¹), שנועדו לשמש תריס בפני תהליך הכפירה הדתית, בראשית היגלותו, שלא ייפנך למכת־מדינה¹⁰²).

גישה זו נתקלה ב„נגיחה ודחיפה עצימה“ עם בואו לאודיסה. באחת מרשימותיו, כנראה מ־1873, מגדיר הוא את תקופת מלחמתו לתיקונים בדת כ„ימי האפיקורסות“ בחייו, „בשעה שהאמנתי שמצאתי את האמת, נלחמתי בעדה כדון קישוט, שנלחם עם ריחים של רוח.

ושמחתי בחלקי שלא היה חלק כלל", ואילו את ראשית התקופה שלאחריה. המכונה בשם "ימי היאוש והמשבר", מינה הוא מומן שהגיע ל-מדינת הים" והכיר עולם חדש. שלא ראה כמותו עד אז לא כהקיק ולא בחלום⁶⁰). ההתפכחות החלה אפוא כשנה קודם שהסכים ליליינבלום להשערת אברהם קרובמאל בנגע לתורה⁶¹).

כך זה. אודיסה, נצטייר בעיני ליליינבלום ככור-היתוך למהגרים בני ההמון היהודי מליטא. הבאים לכאן כ"פאנאטיקים גמורים", וכעבור חודשים, מספר הם נוהגים הפקרות גמורה בענייני דת בחייהם המעשיים. כתשעים אחוז מהם מחללים שבת בפרהסיא, אם גם באירך גיסא. שומרים הם בקפדנות על מנהגים טפלים. הספרות העברית אינה קיימת כלל באודיסה: "היא מתה כבר או יותר טוב לא נולדה מעולם", וקוראיה הם "שרידים יחידים". ההמון, שאינו מבין עברית, אדיש בהחלט לדאגות האומה, וכמובן, גם למאמרו של ליליינבלום, והאינטליגנציה — המשכילים המתבוללים — מתייחסת באיבה לספרות וללאומיות העברית⁶²). ליליינבלום עמד על העובדה, שקיים ניגוד טבעי בין הדת היהודית ותנאי המציאות, וכי לספרות העברית אין השפעה על היהודים המעורים בעולם המעשה, פרט לצעירים תמימים בעיירות קטנות, ועל-כן בא לכלל מסקנה, שהוא פועל בתלל ריק, ושאמונתו, כי התיקונים בדת יהודי סכר בפני נחשול הכפירה, אינה אלא הונאה עצמית. "לעולם — קובע הוא — לא יתחברו דת ישראל והחיים יחידים" ולא עוד אלא שגל ההתפקרות, פרי החירות, הסבלנות והנהייה אחרי הנאות החיים, המציף עכשיו את יהדות הכרך בלבד עתיד לסחוף את כל יישובי היהודים ברוסיה, ובסופו של דבר תוותר הדת, נחלתם של יחידים-סגולה ברוסיה כבשאר ארצות אירופה⁶³).

הוויכוח עם הרבנים הנחיל אכזבה ליליינבלום. אמנם, לכתחילה התלהב מעצם העובדה, שזכה לתגובה מצדם: "חפצי הצליח בידו" — כותב הוא לי. ל. גורדון — "הרבנים יצאו ב"הלבנון" והמליץ", חלוצי נשקיתבן, וזאת חפצתי, כי הוויכוח הוא ראשית המעשה — — — עתה בצאת הרבנים למלחמה על מבקשי התקונים, יש תקווה כי במספר שנים תתברר השאלה הזאת ואולי אז תצא לפעולות אדם⁶⁴). ואולם עד מהרה נתבררה לו טעותו. תשובות הרבנים, שהיו רצופות פלפולים משונים ופגיעות אישיות חריפות, בלי לקבוע עמדה לשאלה היסודית, שעורר ליליינבלום, אם מתירה היהדות ריפורמה בדת, לא הניחו מקום לספק. שהסיכוי לבוא עמהם לעמק השווה בעניין תיקון ה"שולחן ערוך" — חלום הוא⁶⁵). "לבי נשבר בקרבי — רושם הוא במאמרו המסכם "על דבר התקונים בדת" — לראות את המצב השפל אשר רבנינו עומדים עליו במוסר ודרך-ארץ ואינם יודעים, כי האמת איננה נקנית בתרפות וגדופים, והויכוח לא ישובח בהבזז והקלון אשר יתערבו בו⁶⁶). ועיקר הדבר: היה לו קושי גדול להמשיך בפולמוס עם הרבנים מאחורי-שלא נגעו כלל בעיקר טענותיו ולא סתרו את הנחתו בדבר "היתר שנוי פני הדת וחבורה עם החיים". "איך אתוכם — שואל הוא — ואני אינני שומע כל מענה על יסוד ויכוני אלא על דברים צדדים, ועם מי אתוכם, אם בשעה שיש לנו דין ודברים בדבר העומד ברומו של עולם היהדות אינני שומע אלא חרפות וגדופים הראויים בפי נערים שובבים? ואיה היא עתה תקותי אשר קייתי, כי בתקופת הימים אתפשר עם מתנגדי והם יתפשרו עמרי. אם הם אינם בושים להשיב לי תשובות כאלה⁶⁷), ליליינבלום תמה ורגז על התחמקותם מדיון ישר לגופה של הבעיה. בתשובותיו השנויות והעוקצניות על הצרותיהם הסביר, וחזר והסביר את צדקת שיטתו במופתים שאובים מן התלמוד, הספרות המאוחרת, השכל הישר והצרכים הדחופים של החיים — אך ללא הועיל. ליליינבלום תבע מיריבו שלא יבואו להפריך את דעותיו "בנשק מדרשים ומנהגים קדומים", הואיל והגיעה השעה, "לשפוט על כל דבר ביסודו, ברוחו ובטעמו, לא להקדיש כל הבל בעבור זקנתו", כי

„לא יאות להקדיש כל מורשת אבות באשר עתיקה היא“¹⁷¹; שישתחררו מנטל המשפטים הקדומים. שהירגלו בהם מילותם. וישקיפו במבט בקורתי על התלמוד וספרות הפוסקים¹⁷². במלה אחת; שיסגלו להם את נקודת-הראות של דורשי התיקונים. הרבנים לא רצו — יגם לא יכלו — להסכים לרביזיה מצמיתה זו של המסורת הדתית. שנתקדשה באומה במשך דורות מרובים, ולהעמיד את היהדות על תורת משה בצירוף אילו סיגים מהתורה שבעל-פה¹⁷³. לפיכך דחו בשתי ידיים ובמרידות מרובה את כל הצעותיו של ליליינבלום.

כשנתברר לליליינבלום, שהאינטליגנציה היהודית אדישה לענייני דת. בעיד שהרבנים וגורמיהם מפגרים ביותר. כדי להעריך באופן מדעי את התלמוד, לתדור לרוחם. ועם זה להבין את יעודם כלפי עצמם. בא לידי מסקנה. שבמצב הקיים בסוף שנות הששים ותחילת שנות השבעים אין אפשרות לנסח „שולחן ערוך“. שיספק במדה שווה את דרישות כל חלקי העם. או של רובם. עליכן החליט לפרוש משדה-המערכה עם הרבנים ולהמתין לימים טובים מאלה. כשיוקל עול האיסורים מעל „ההמון היהודי האימלל“¹⁷⁴.

על השיקולים האובייקטיביים להפסקת המלחמה לתיקונים בדת נוסף גורם אישי — קבלת השערת אברהם קרוכמאל. שהתורה, כצורתה כידונו, נכתבה כידי הכהנים בזמן של ירמיהו ומתוך מגמה מסוימת¹⁷⁵; פירוש הדבר, שהאמונה במוצאה האלוהי של התורה — הגרעין האירציונלי היחיד בתפיסת-הדת של ליליינבלום — נתגלתה אף היא כאשליה. מהלומה אחרונה זו ערערה עד היסוד את עולמו הרוחני; ושאלת התיקונים בדת, שהיתה כל תוכן חייו במשך כמה שנים, הוסרה לחלוטין מן הפרק כ„שאלה שאין לה כל מובן“¹⁷⁶. בזמן כתיבת הספר „חטאת נעורים“ נטה ליליינבלום משום-מה להשקיף על המניעים האובייקטיביים. הסתלקותו מן המלחמה לתיקונים ב„שולחן ערוך“ כעל „סבות טפלות“. בעוד שהסיבה הראשית לכך היתה, לדבריו, התפכחותו מן השיכרון התיאולוגי. כשהמושג „חבור הדת עם התיים“ נראה לו כצירוף מלים דיוק מתוכנן¹⁷⁷. הודעה זו טעונה הגבלה. ודאי שאבדן האמונה באלוהותה של התורה שמט מתחת לרגליו את הבסיס המוסרי להמשכת הדיון בשאלת הריפורמה. אבל לאמתו של דבר. גם לולא נודעוזה אמינות זו. היה אנוס להודות, שתבוסתו במלחמה נחרצה מראש בצו המציאות. שאינה יורעת פשרות. יש להעיר. שבכתביו המאוחרים, שבהם נזכרת ההיאבקות לתיקונים מתוך פרספקטיבה היסטורית ידועה, מתבארת האכזבה ע״י הגורמים האובייקטיביים בלבד¹⁷⁸.

מעניין לציין, שבמאמר „תקון מדיני ותקון ספרותי“, שבו חותם ליליינבלום את הפולמוס על התיקונים ושפיסקותיו האחרונות נכתבו כשבעה חדשים לאחר המשבר ברוחו של ליליינבלום בקשר להשערת קרוכמאל¹⁷⁹. אין זכר למאורע זה בנימוק להפסקת המלחמה. עדיין מוטעמת כאן האמונה בנצחיות התורה כ„כרם ה' צבאות“ ובהבדל המהותי המכריע בין חוקיה לבין חומרות הפוסקים¹⁸⁰. בסיום המאמר מודה ליליינבלום בכאב בכשלונם ובכשלון חבריו לדעה: „דברינו היו לרות, עלינו על הבמה וירדנו פצועי אבנים בבושת פנים“. את האחריות על כך מטיל הוא אך ורק על „עקשות הרבנים והסרור דעתם את ההינים“. ושוב מדגיש ליליינבלום, שרוצה הוא בקיומה של הדת ובי אפשר להגשים מטרה זו רק מתוך נאמנות לקיה-הפעולה של אנשי כנסת הגדולה, ש„השתדלו לחבר את הדת והחיים יחדיו בתקניהם הרבים שעשו בדת וחצצם בידם הצלית“. קוצר-ראותם של הרבנים וכירובם להיעצת להכרת המשוער בהתיאית הדת לפי מסיכות הזמן יתנקמו קשה בעם ובדת כאחת¹⁸¹. השניות בהנמקה לגמר הוויכוח בין הודעה זו בדפוס לבין המכתב הפרטי לפינס. שנכתב לפניה¹⁸². היא פליאה שקשה לישבה.

3. הגישה לדת בשנות 1871 — 1891

ב„חטאת נעורים“ מצויות כמה רשימות על יחסו של ליליינבלום לדת לאחר המשבר

שעבר עליהם⁹⁶). ומקצתן כתובות בטון של זלוול על תקופת המלחמה לתיקונים, כשנתפס, לדבריה, ל"רעיון של הבל", שהסעיר את חושי ובלבל את מוחו⁹⁷). אבל תומר זה נשאר בכ"י עד לשנת 1876, שבה הופיע הספר. כמדומני, שיש לראות רמז ראשון בדפוס לתמורה ביחסו לדת במאמר "מי הוא בן חורין?" משנת 1872⁹⁸). ליליינבלום סותר כאן את ההנחה, שאפשר להניע לידי פשרה בין השכל והרגש באמצעות "האמונה הצרופה", כיוון שזהו מונח מעורפל וסתום, שכל אדם רואה בו מהרהורי לבו. אינה דומה, למשל, "אמונה צרופה" של שד"ל, שהיה בעל הזיית גדול, לזו של רנ"ק, שהיה קרוב לתפיסת האלהות של שפינוזה; תפיסה, שהיתה בעיני שד"ל כגדר כפירה גמורה. יוצא איפוא, שהתחומים בין "אמונה צרופה" לבלתי צרופה מטושטשים ביותר, ולא זו בלבד; אין אפשרות להתאים את הרגש הטבעי לדת מושכלת, שהרי "מי שליט על האמונה לבחור כמה להאמין וכמה שלא להאמין?" כל איש דתי משעבד בעל-כרחו את שכלו לאמונתו, ואם ירשה לעצמו לבחור לו אמונה לפי שיקול דעתו, כי אז שוב אין שכלו נכנע ואינו מאמין. אלא מבין כדעה פנימית⁹⁹). השקפה זו שנרמזה במאמר הנזכר רק דרך אגב, וכן מסקנותיה כלפי דרישת התקונים בדת נתבררו בפרטות ב"עולם התהו"ם¹⁰⁰). ליליינבלום מלגלג על נחמיה, מגבורי "עית צבוע", שכל "משכילי העירות הקטנות" מצטער הוא על "הדינים כצנינים", המכבידים על 'ההמון היהודי, הפוגעים בטוהרתה של האמונה. המשכילים האממיים, שנהירות להם דרכי צמיחתן והתהוותן של הדתות, יודעים שכל אמונה מתפלגת לכיתות שונות, שאין בכלל דת בלי מנהגים תפלים, שמעמדה של הדת בישראל היא על כן תופעה מחויבת-המצויאות ואין שום טעם להצטער על כך "עד התפוצצות הלב"¹⁰¹). בדביקותו של נחמיה ברעיון של אחוות האמונה וההשכלה, המתנה את אפשרות חיבור הדת והחיים, רואה ליליינבלום ערבוב רשויות, שמקורו בנסיון לזהות תופעות ממשיות כמו "דת" ו"חיים", עם מושגים מופשטים כ"אמונה" ו"השכלה". "הדת היהודית והחיים לא יתחברו יחד; בשום אופן, כמו שלא יתחברו אש ומים יחדיו", שהרי מי שרוצה לקיים את המצוות המעשיות, על כל דקדוקיהן, אנוס הוא להתבדל מסביבתו ולחיות חיי פרוש; מצד אחר, כל השואף לבוא על סיפוקו המלא בהנאות החיים, מן הנמנע הוא שלא יעבור בעל-כרחו על כמה איסורים דתיים. יש אפוא ניגוד טבעי בין הדת היהודית לצורכי החיים; ואולם לעומת-זאת, אם גם אין זהות ואחווה בין האמונה וההשכלה, כמליצת סופרים ומשכילים תמימים, הרי אין גם סתירה מוחלטת ביניהם, שכן תלוי הדבר בפירוש הניתן למושגים אלה, לא תיתכן, כמובן, התאמה בין השכלה חפשית ואמונת-הבל, אבל יש מקום לפשרה ידועה בין אמונה צרופה והשכלה מוגבלת, שאינה מרחיקה לכת במסקנותיה המעשיות לגבי הפולחן הדתי, אפשר שיצליח אדם לקיים שיווי-משקל בנפשו בדרך זו: הוא לא יכדוק לאור השכל ערכים דתיים, ואילו בענינים חילוניים לא יישען על דיעותיהם של בני-סמך מקובלים. אפשר כמו כן, שכופר בדת בעיון יקיים חומרות למעשה, משום שיצר החיים שלו לא התפתח כל צורכו, כמו שיתכן, שהמאמין בהבלים יפר הרבה גופי תורה, לא מטעמים שבהכרה חפשית, אך מתוך בולמוס התענוגות, שאין בכוחו להכליג עליו, והגובר על זיקתו לדת, על-כל-פנים, הסיסמה "חיבור הדת עם החיים", כמובנה המוחש, כוללת דבר והיפוכו¹⁰²).

סופרי ישראל חולמי חלומות בהקיץ הם ומשלים את נפשם בתקוה, שאם "יחדלו (היהודים) מתשליך, כפרות, הוכרת נשמות ודקדוקי מצוות" ואם "תעשינה האמונה וההשכלה שותפות ביניהן בשטר כתוב וחתום ומקיים בבית-דין" מושבע — תעלה תרופה למכתנו, אילו נחתו בחוש-מצויאות היו יודעים, שאי-אפשר לה לדת בלא מנהגים

טפלים וכי "אי אפשר לנו לחפור. שהחקירה והמסורת תסכמנה תמיד זו לזו"⁹³). אמונת-שווא ומנהגים טפלים דברים מגונים ומזיקים הם ללא ספק; אבל שורשם נעוץ במצב הכלכלי של העם. ומושכל ראשון הוא: מדינה שטובותיה החמריות מרובות סבלותה מועטת⁹⁴). פראותו של ההמון "מוכרחת על-ידי סבות קודמות ומשתלשלות מדור לדור ולא תרד לטמיון על ידי הספרות לבדה. אלא בהשתנות הסבות עצמן כמשך מאות ואלפי שנים על-ידי שנויים ומעשים שיתהוו בעולם"⁹⁵). תיקון הדת אינו תנאי קודם לתיקון החיים ואלא תולדה שלו; ולפיכך כל עוד תהא חסומה בפני האומה הישראלית "הדרך לתאוות חמריות, תתגבר יותר עליה תאווה לדברים דמיוניים". ההיסטוריה מלמדת שהמומים שדבקו במין האנושי עוברים מן העולם בתהליך אטי מאד, כאמור. ואין זה מוצדק "לבקש שבני ישראל בארצות החושך יעזבו כפעם אחת את תועבותיהם ואת הבליהם המקורשים אצלם. על ידי זה שאני בעל המאמר — — — אינני יודע מנהגו של המין האנושי ורוצה שבני ישראל יצאו מאפילה לאור גדול ברגע אחד — כשעה שיקראו את מאמרי"⁹⁶). וויכוחים בספרות — אינם תרופה בדוקה להבלי בני ישראל. אם יזכו בשיוון אזרחי. בהשכלה. במעמד כלכלי מבוסס. "ותהיינה להם תאוות חמריות לחיות בארץ חיי נעים", או "תכלינה מעצמן תאוותיהם הדמיוניות — — — וגם חומרות הפוסקים לא תעלינה על לב"; כנגד זה, אם יוסיפו להיות שקועים בעוני ומחסור. בהכרח יבקשי את סיפוקם "בחלומות ודמיונות של הבל"⁹⁷). מי שהתבסס מבחינה חומרית וטרוד הוא במלאכתו אין מוחו פנוי ל"שיטות כוזבות" ול"מעשי שטות"⁹⁸).

כתביו של ליליינבלום מן המחצית הראשונה של שנות השבעים מלאים וגדושים תיאורים מזעזעים על חיי המוני ישראל במחנה "תחום-המושב", לפי תגיו ורקדוקיו של השולחן ערוך⁹⁹). אך לשאלת התיקונים בדת חזר רק בתחילת שנת 1878. אמנם גם ב"מי המשבר והיאוש" נשאר נאמן לתפיסתו את התלמוד. בספר התדור רוח של ריפורמה והראוי לשמש מורה-דרך כחיים הדתיים של העם העברי¹⁰⁰).

בסוף שנות השבעים חידש ליליינבלום את הדיון בעניין התיקונים. אך מתוך נימוקים שונים בתכלית מאלה, שהניעוהו להכרזת המלחמה כעשר שנים קודם לכן. כינתים אכזה לו האמונה באלוהותה של התורה וכן נשתנו שינוי רב נסיבות החיים הפנימיות של יהדות רוסיה. וכשפנה אליו ל. גורדון ב־5 בפברואר 1880. בהצעה להעלות שוב על סדר יומה של הפובליציסטיקה העברית את בעיית התיקונים — השתמט ליליינבלום ממתן תשובה הייבית על ההצעה. ראשית. טען. אין לו אפשרות. מבחינה אישית. לטפל בדבר כאותה מידה שעסק בו בתחילת עבודתו הספרותית. מאחר שאז נמנה גם הוא עם כלל היהודים המאמינים והיה רשאי לבנות ולסתור בתיכל הדת. בלא שיחטא למצופו. ואילו עכשיו נותרה לו רשות הסתירה בלבד; ויש גם קושי אובייקטיבי להתאים תכנית תיקונים אהידה לכל ישראל. הואיל ובשנים האחרונות העמיקה התהום בשטח הדת בין האינטליגנציה להמון העם. ואם לגבי ההמון אפשר לצאת ידי חובה בביטול דיני טרפות שלאחר התלמוד. באי-אלה הקלות בענייני שחיטה. בדיני פסח ושבת ועוד. הרי לא די בכך לאינטליגנציה. "שנתרבתה במספרה בזמן הזה מאד" ו"שרחקה כמעט לגמרי מן הדת". למענה יהא צורך. כנראה. בביטול איסור חמץ בפסח. צום יום כפור וכו'. ואולי יעמידו את הדת כולה על המילה ועל שמירת חגים. שלעתיים יופרו אף הן בשל העבודה בבתי המסחר. מערכות העתונים. בתי-המשפט וכו'. או שמא יהיו משכילים אלה רק "יהודים בשלילה"? איך שיהיה. מסכם ליליינבלום את תשובתו. "כבדות הפשרה (בין הדת והחיים) במקומה מונחת". והוא יועץ לגורדון לא להיחפז בנקיטת עמדה בפומבי לפני בירור נוסף ביניהם בחליפת מכתבים פרטית¹⁰¹). גורדון נכנס לבירור; ואולם גם בשלב זה מנסה

ליליינבלום להתחמק מפעולה ספרותית פומבית. אמנם בביטויים מנומסים וזהירים, שלא לפגוע בכבודו של המשורר הנערץ. נכון הדבר, כותב ליליינבלום, ש"אי־אפשר להמון העם בלא דת" ויש חובה להקל מעליו את הנטל הדתי. שלא "יהא ההמון הזה כחמור הנופל כדרך משאי. שמציה מן התורה להקימו משום צער בעלי חיים". אבל ממילא מובן — מוסיף הוא — שהדברים האמורים ביני ובינך (בין גורדון) כענין זה אינם אלא למותר. כי לא אנו צריכים לברר דברים אלה אלא אחרים. מן הראוי שיעסקו בכך אנשים כא. ה. ווייס ומ. פרידמן. עורכי "בית תלמוד", משום שאיש כפרידמן הוא "חוקר חפשי בדעותיו ומדקדק במצוות במעשה"¹⁰⁰).

גם בוויכוחו עם או"ר (א. וו. רבינוביץ) מסביב להצעות שהוכאו ב"פתח תקוה" לקראת אסיפת הרבנים, שנקראה ע"י הממשלה הרוסית, הטעים ליליינבלום, שאין כלל בכוונתו להשיב לתחייה את תכנית "היכור הדת עם החיים", שכבר נתרוקנה מתוכנה בשבילו; ושאלו עשה כן הייתה זו, גם שטות גם טהא גדולה כנגד דעתו הפנימית¹⁰¹.

אין ליליינבלום רואה הצדקה מוסרית לעצמו ולא תועלת לצבור לעסוק בחיקונים בענייני אמונות ודעות ואף לא במצוות מעשיות, שכל פרס חפשי לנהוג בהן כרצונו, אלא מעדיף הוא לייחד תשומת-לב לתחום מצומצם אחד — ענייני נישואין וגירושין — שהיהודי הדתי וכן האתאיסטן כפיתים להם בעל־כרתם בחוקף החוק הרשמי. אין הממשלה מתערבת בדרך כלל בחייו הדתיים של היהודי, אבל ענייני נישואין וגירושין מסורים מבחינה משפטית לפיקוחה, ושום עגונה, אם גם עוברת היא על כל איסורי התורה, לא תוכל להינשא לאיש, אם לא יבוטל האיסור הדתי החל עליה. הרב לא יתן לה רשיון על כך, ואם תינשא בלא רשיון יהיה בניה פסולים לפי חוק המדינה, והיא ובעלה יהיו צפויים לעונש¹⁰². אמנם אין לממשלה שום עניין בדבר, שבני־ישראל ינהגו בשאלות גיטין ונישואין על־פי הדינים המקובלים דווקא; ואם יסכימו הרבנים להתיר אילו חומרות בסעיף זה — יגן החוק הרשמי גם על היתרים אלה. ליליינבלום שאף, שאחד החוקים המעיקים על היהודים, שלא לפי רצונה המכוון של הממשלה, אלא לפי שרירות־לב הרבנים, יבוטל ללא התערבות הממשלה¹⁰³.

ליליינבלום קובע, שהתעניינותו בסעיפים אחדים מדיני האישות בישראל אינה נובעת מתוך מגמה תיאולוגית־ריפורמטורית, אלא תכליתה היחידה היא לעזור במידת האפשר למספר עגונות ושומרות יבם ואמללות, הנמקות בסבלן. גישתו היא פורמלית לגמרי; אין הוא בא לפסוק הלכה מה ראוי להתיר מאיסורי הדת ואילו דינים אחרים יש להדש במקומם, אלא לכדוק, אם וכאיו מידה אפשר לבטל או להקל חומרה מסוימת, שאין האחריות לשמירתה, רשות היחיד של כל יהודי, על־פי הדין המקובל ביהדות¹⁰⁴. ליליינבלום משתמש באן במושגים לקוחים משטח המשפט האזרחי, לכל עם מתוקן יש קודם כענייני מדינה, כספים וכו', שאסור לעבור עליו לפי החוק. קודם זה נתון לשינויים, בהתאם לדרגת ההתפתחות של הקבוץ שלו נועד, המקבלים את אישורם על־פי החלטת חבר מחוקקים, המתכנסים לשם כך מזמן לזמן. כל תקנה שנקבעה ב"מתן החוק" קדושה היא ואין להרהר אחריה, אף על פי שיתכן, ששנה קודם שהוחלט עליה באינסטנציה המוסמכת נהגו להפך. אין שום רשות לשופט לפסול חוק משום שיש לו הוכחות מכריעות, לדעתו, שחוק זה אינו צודק. "כל מה שהחליט החוק הרי הוא שריר וקים, ואפילו שגה בהחלטתו, כל זמן שלא יבא מתן חוק אחר וישנה אותו"¹⁰⁵.

על־פי הנחה זו, שהיא תנאי הברחי להנהגה מסודרת של מדינה, בוחן ליליינבלום את השתלשלות ההלכה היהודית, בימי בית שני, כשבני ישראל הגיעו לדרגת התפתחות גבוהה "והיו חיים מתוקנים", גמל הצורך ב"מתן חק" חדש, הואיל והחוקים המעטים של

חירת משה לא הספיקו ולא התאימו עוד למסיבות חייהם. בתקופה זו מלאה הסנהדרין את תפקיד חבר המחוקקים ותקנה הרבה תקנות חדשות לפי דרישות השעה. התירה איסורים. כגון. הנהגת הפרוזבול, החליפה עונשים של „שן תחת שן“ ו„עין תחת עין“. המתיקה דיני בן סורר ומורה וכיו"ב. לאחר חורבן הבית לא היה „מתן חק“ עד שבא ר' יהודה הנשיא וערך, בשיתוף עם בני-דורו, את המשנה. „כן סדרו אח"כ ר' אושעיא ור' חייא וחבריהם כמה ברייתות, וכך קבלו אוספי הדינים שבמשנה ובברייתות תוקף של חוק. שאין לחלוק עליו. כמו שאין ביד יוריסט לחלוק על איזה חק המדינה“. בימי רב אשי נתכנסו שוב חכמי הדור וקבעו את התלמוד כ„מתן חק“ חדש⁽¹⁰⁸⁾. לאחר חתימת התלמוד לא נקבע „מתן חק“ בישראל. פרט לתקנות ר' גרשום מאור הגולה, שהוחלט עליהן באסיפת בני-הסמך הדתיים במאה ה"א. לתקנות אלה יש תוקף ממש כלחוקי התלמוד. בהתאם לכלל: „יפתח בדורו כשמואל בדורו“⁽¹⁰⁹⁾. כך, למשל, אם גם לפי דיני התורה והתלמוד אין איסור ליהודי לשאת יותר מאשה אחת, הרי יש תוקף לתקנת ר' גרשום האוסרת ריבוי נשים. כי בהתאם לעקרונות היהדות „מתן החק“ האחרון — ואין חשיבות בדבר מי היו בני-הסמך שקבעו אותו — הוא המחייב את האומה⁽¹¹⁰⁾.

כל ההלכות, שנתחדשו לאחר רבנו גרשום הן הוראות יחידים, לפי שיקול-דעתם, שלא זכו לאישור כ„מתן חק“, אם מחמת פיזור היהודים והרדיפות של ימי-הביניים ואם מחמת היחס המסולף לתלמוד כתורה מסיני ואי-הודיעה על סמכותו של בית-דין להחליט על תיקונים בדת. מכאן נובעות כמה מסקנות: דיני התלמוד כוחם יפה גם בימינו, אם גם בטל טעמם, כל עוד לא הותלפו בדינים אחרים ע"י אסיפת מחוקקים; כל ההלכות המאותרות, שלא נזכרו בתלמוד ולא נגזרו במניין, אין להן תוקף חוקי, ולסוף — סמכות התלמוד לגבי הדורות שלאחריו אינה מותנה בגדולתם האישית של חז"ל אלא בעובדה, שלתקנותיו יש תוקף חוקי ואילו לתקנות הפוסקים המאוחרים אין אישור וזוהי⁽¹¹¹⁾. מכאן יוצא, שכל פסקי הרבנים, עם היותם גדולים בתורה ויראי-הטא, כוחם יפה אולי לבני עירם ודורם, אבל אין זכות לכפותם על הכלל. „כל איש יהודי כשר החפץ להיות נאמן לדתו עליו להכנע רק לפני פסקי התלמוד ולפני הדינים הנשענים על דבריו בהגיון ישר ונאמן“. בעוד שהלכות הפוסקים, הסותרות על-פירוב זו את זו, הן דעות יחידים, שאין הציבור חייב בשמירתן⁽¹¹²⁾.

בנוגע לשאלה המעשית של הנישואין והנירושין — אין כמעט הוראות ברורות ומוגדרות בספרות ההלכה. בשל חילוקי-הדעות בין הפוסקים רואה כל רב אפשרות לבחור בעמדה הקרובה ללבושיו⁽¹¹³⁾. ליליינבלום סבור, שאילו היו הרבנים נאמנים לרוח התלמוד ותורדים לגורלן של אלפי העונות היו מצליחים בקלות למצוא דרך לחלצן מן המיצר על-פי הדין היהודי. יש תקנת חכמים, שהבעל רשאי לעזוב את אשתו רק לימים מספר ובהסכמתה המפורשת, ואם כן שורת ההגיון מחייבת, שאפשר לקבוע תקנה, שאם הבעל עוזב את אשתו שלא כרצונה ולכמה שנים, הרי הנישואין בטלים⁽¹¹⁴⁾.

כדי למנוע תקלות, הכרוכות בפסקי-דין שרירותיים של רבנים, הנשענים על פוסקים שאין מן הראוי לסמוך עליהם, רצוי לייסד קונסיסטוריום — ועד קבוע לטיפול בענייני הדת של העדה היהודית — שימש משמעון מוסד עליון לערעורים „על קשיות ערפם ורוע לבם של חכרי ר' ופסי הכוזרי“ (ב„קוצו של י"ד“ ליל"ג) בדיני אישות, גוף זה יהא מיופה כח להסמיך רבנים ולפקח על פעולותיהם וכן לשנות הוראות יחידים בשאלות נישואין וכדומה, במקרה שתבוא מאיוזה צד שהוא קובלנה על כך: פסקי-הדין של הקונסיסטוריום יהיו מאושרים ומקוימים על-ידי הממשלה⁽¹¹⁵⁾.

בעיה קשה יותר מעניין העונות הוא ענין שומרות היבם, ליליינבלום מתחבט הרבה

בדבר ומנסה בדרך מפולפלת למצוא היתר לביטול החליצה מן התלמוד. כאילו ליכנס היה תוקף רק בזמן שהיוכל היה נהג. כן חשב בעונה ידועה. שאחת מתעודות הקונסיסטוריום היא למצוא דרך לשחרור שומרות היבם מכבליהן "על פי דין"; אבל לסוף מודה הוא שביטול החליצה הוא בניגוד גמור לתלמוד. "שהוא מתן החק האחרון שלנו"¹¹¹). ואם כן אין מקום לערעור במסגרת הפורמלית.

לעומת הדיון בשאלות הנזכרות. שנגעו בגורלן של אלפי נשי ישראל, שזעקות-השבר שלהן נתפרסמו גם במודעות בעתונות. נראו לו שיקולי הריפורמיים ברוסיה בטעם לסדרי ההיכל. מקום הכימה, המדים. המקלה וכו' כדברים מחוסרי ערך לגמרי — כהבלים. "שבאו עלינו מהרבנים הטפשים או הבורים שבאשכנז". שמעשיהם אינם אלא חיקוי לפולחן הדתי הנוצרי. תיקוני הריפורמיים אין להם אחיזה לא בשכל הישר ולא ברת ישראל "ובעניי — אימר ליליינבלום — חשובה הוראת אותה הקונסיסטוריום, שהתירה קטניות בפסח מכל כגדי השרד והבימות של רבני אשכנז"¹¹²). על ידי שכלולים אסתטיים של בית הכנסת ודרשות בלשון המדינה אין תקווה להחיות את הרגש הלאומי בלב העשירים והטוער העברי המתקדם; דרשה, ותהא זו המוצלחת ביותר, הנשמעת פעם אחת בשנה — ביום הכפורים — אין כוונה לחולל פלא זה¹¹³).

במאמר מיוחד ברוסית בשם "התפילה מנקודת-ראות היהדות"¹¹⁴) דן ליליינבלום בהחלטותיה של העדה היהודית הריפורמית בווארשה למחוק מן ה"סידור" את כל המקומות שאינם מתאימים לדרישות הזמן; להתפלל בלשון המדינה; לבטל את עזרת הגשים המיוחדת בבית הכנסת ולסוף — ללוות את התפילות במוסיקה. האריסטוקרטיה הווארשאית העמידה את כל היהדות על התפילה בלבד בנוסח אירופה וביטלה כמעט את כל המצוות המעשיות של דת ישראל. ואולם, מציין ליליינבלום. טעות היא לזהות את הדת היהודית עם התפילה. שאינה מצויה מן התורה והנהגה ע"י אנשי כנסת גדולה מתוך כוונה למעט את ערך הקרבנות ולצמצם את השפעת הכוהנים, בעוד שהנביאים לא החשיבו אפילו את ענין הקרבנות. שהתפילה באה לשמש תחליף להן. עם ביטול שלטון הכוהנים פוסקת התפילה מלהיות אחת מחובות הפולחן הדתי והופכת לדבר שברגש ואפשר מאז לאמרה בכל לשון, לקצרה לפי הצורך וגם לוותר עליה לגמרי. כמנהג עובדי השדה בתקופה ידועה. בתלמוד מצויות עדויות על יחס שלילי של חכמים לעניין התפילה. מכאן ברור, שתמימות היא לראות בה את מרכז הכובד של היהדות. יש טוענים, שכהווי המשפחתי של רוב יהודי ווארשה הממושכלים נשתתתו רק שרידים דלים של דת ישראל. וכי הקשר היחיד של בני מעמד זה לדת אבותיהם היא התפילה בציבור; אבל השאלה היא מה מכינים יהודים אלה במונח "דת"; אם זו היא הכרה פנימית באמיתותם של עקרונות היהדות, כולם או מקצתם, או מסגרת חיצונית גרידא, שנועדה לעורר את דמיון הילדים. במקרה הראשון עליהם להשריש בלב בניהם את האידיאלים, שהם מאמינים בהם באמצעים נאצלים. ויעילים יותר מכלי-נגינה, שהרי בכל אופן לא נועדו בית הכנסת והתפילה לשעשועי ילדים. במקרה השני יש להסתפק בטכס המילה ובשמירת חגי ישראל, שבהם יוכלו ההורים להזין את דמיון בניהם ע"י מתנות מתאימות וסיפורים מתוך ההיסטוריה הישראלית, הקשורים בהגים אלה וגם בתפילה. אך אם המילה היא בעיני הריפורמיים מנהג אסייתי אכזרי ושמירה ספגנית על קדושת החגים אינה עולה בד בבד עם האינטרסים המסחריים שלהם — אם כן במה מתגלמת אהבתם לדת אבותיהם? תיקוניהם מעידים על אהבת היופי והמוסיקה, אבל דבר אין להם לחיבת הדת. ואם אפשר להסכים לדעה, שהתפילה צריכה להיאמר בלשון מובנת לאומרה וכי כל מי שאינו רוצה בשיבת היהודים לארץ-ישראל אינו צריך לבקש מאלהים שיגשים את חזון שיבת ציון, הרי יש להתנגד לשאר תיקוני הריפורמיים

כלדברים בטלים. השכלולים בהיכל אינם מעלים את חשיבות התפילה. שהיא קדושה ומחאמת לתעודתה בחייו של המאמין. כל עוד נובעת היא מהרנשה בנה וטבעית. מי שאינו מתעורר לתחייה דתית אלא בסיוע מוסיקה — אין לו תקנה. הדת היהודית. מטבס ליליני כלום את מאמרו. זקיקה אמנם לדיפורמות. אך לא; בתוך כתלי בית-הכנסת אלא בתחום ממשי יותר — במעמדן של העגונות ושומרות היבם. המתענות בייסורים ממושכים או תמידיים. תיקוני הריפורמיים אינם מועילים. ויתר על כן — מויקים הם, מאחר שבאשמחם מכוונת האינטליגנציה. השאפת כמנהג העולם לפעולות התחדשות. את מרצה באפיקים של מנהגי-הכל ומשחקי-שטות ומתעלמת מביצוע תיקונים מועילים באמת מבחינה לאומית ודתית.

- מדרש סיפרים. שם. שם. עמ' 56—57; על דבר התקונים בדת. שם. שם. עמ' 95, 119, 120.
- (13) ארחות התלמוד. שם. שם. עמ' 22—23; נוספות. שם. שם. עמ' 42; על דבר התקונים בדת. שם. שם. עמ' 108, 112; חסאת נעורים. שם. ב. עמ' 334.
- (14) ארחות התלמוד. שם. ב. עמ' 26—27; נוספות. שם. שם. עמ' 38, 43; על דבר התקונים בדת. שם. שם. עמ' 100.
- (15) נוספות. שם. שם. עמ' 37.
- (16) נוספות. כתבי מליל. א. עמ' 39, 46; מגלה עסה. שם. שם. עמ' 66; חסאת נעורים. שם. ב. עמ' 334.
- (17) ארחות התלמוד. שם. א. עמ' 21; נוספות. שם. שם. עמ' 43, 50; מדרש סיפרים. שם. שם. עמ' 54.
- (18) על דבר התקונים בדת. שם. שם. עמ' 100, 110, 122—123.
- (19) מגלה עסה. שם. שם. עמ' 72 (כל הנוספים מכונים בפי בשם "בעלי השו"ע", כי מידם כא השו"ע שלנו).
- (20) על דבר התקונים בדת. כתבי מליל. א. עמ' 122—123, 125.
- (21) שם. שם. עמ' 125.
- (22) קול ענות. שם. שם. עמ' 15; ארחות התלמוד. שם. שם. עמ' 29—30; נוספות. שם. שם. עמ' 39, 44, 45, 48, 50; על דבר התקונים בדת. שם. שם. עמ' 104, 108, 109, 112; חסאת נעורים. שם. ב. עמ' 334.
- (23) נוספות. שם. א. עמ' 37, 45; על דבר התקונים בדת. שם. שם. עמ' 123.
- (24) ארחות התלמוד. שם. א. עמ' 29—30; נוספות. שם. שם. עמ' 44—45, 48; על דבר התקונים בדת. שם. שם. עמ' 104—105.
- (25) ארחות התלמוד. שם. שם. עמ' 29.
- (26) נוספות. שם. שם. עמ' 45.
- (27) שם. שם. שם.
- (28) שם. שם. עמ' 49.
- (29) קול ענות. כתבי מליל. א. עמ' 4;

- (1) אמנם המאמר "תקון מדיני ותקון ספרותי", המשמש חתימה למסאזותמתן בין ליליניכלום והרבנים בשאלת התיקונים בדת. נתרסס ב:1871, אבל — חוץ מכמה פסקות מאותרות בו — נתחבר ב:1870; בעצם אינו אלא השמסה מתוך המאמר "על דבר התקונים בדת", שכתבתו נשלמה ביום 31.5.70 (מספר הזכרונות, רשומות, ב. 397).
- (2) חסאת נעורים. כתבי מליל. ב. 322.
- (3) ארחות התלמוד. שם. א. 24—25; חסאת נעורים. שם. ב. 255—256, 258, 355; בין פרק לטריק. שם. א. 139; על התיקונים בדת היהודית (רומית), ראזסחיים, 1881, ול. 25, עמ' 987—988.
- (4) רברים היוצאים מן הלב, כתבי מליל. א. 86; על דבר התקונים בדת. שם. שם. עמ' 91, 108—109, 112, 114; תקון מדיני ותקון ספרותי. — שם. שם. עמ' 136—137; חסאת נעורים. שם. ב. 284, 333, 337; מכתב לר. א. ברויטש מיום 21.3.78, ורך חשוכה. עמ' 29—30.
- (5) תקון מדיני ותקון ספרותי. כתבי מליל. א. 137.
- (6) מדרש סיפרים. שם. שם. עמ' 53—54; מכתב לר. ל. גורדון מיום 13.7.69. הר הזמן 1910, ול. 31, עמ' 2 (המכתב נרס שנית ב:הארץ-מיום 27.12.35).
- (7) נוספות. כתבי מליל. א. 39, 241; מדרש סיפרים. שם. שם. עמ' 53—54.
- (8) ארחות התלמוד. שם. שם. עמ' 7—13; נוספות. שם. שם. עמ' 32—33, 37, 45—46; מדרש סיפרים. שם. שם. 58.
- (9) ארחות התלמוד. שם. שם. עמ' 29; נוספות. שם. שם. עמ' 34, 36, 37; מדרש סיפרים. שם. שם. עמ' 57; על דבר התיקונים בדת. שם. שם. עמ' 94—95, 98—99; חסאת נעורים. שם. ב. 335.
- (10) ארחות התלמוד. שם. א. 7.
- (11) ארחות התלמוד. כתבי מליל. א. עמ' 20; נוספות. שם. שם. עמ' 37, 39.
- (12) ארחות התלמוד. שם. שם. עמ' 21;

ארחות התלמוד, שם, שם, עמ' 27, 29; נוספות, שם, שם, עמ' 39, 50; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 110, 112; תקון מדיני ותקון ספרותי, שם, שם, עמ' 136.

30) וברים היוצאים מן הלב, שם, שם, עמ' 87.

31) מגלה עפפה, שם, שם, עמ' 79; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 105, 129.

32) קול ענות, שם, שם, עמ' 6; ארחות התלמוד, שם, שם, עמ' 27; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 100, 110, 111, 112, 128, 130; חסאת נעורים, שם, ב, עמ' 322, 325, 332—335, 360.

33) קול ענות, כתבי מליל, א, עמ' 4.

34) על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 128.

35) נוספות, שם, שם, עמ' 51; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 130.

36) שם, שם, עמ' 130; חסאת נעורים, שם, ב, עמ' 334—335.

37) חסאת נעורים, שם, שם, עמ' 325.

38) ארחות התלמוד, שם, א, עמ' 15—27; נוספות, שם, שם, עמ' 43, 50.

39) ארחות התלמוד, שם, שם, עמ' 22—23; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 108.

40) ארחות התלמוד, שם, שם, עמ' 29—30; נוספות, שם, שם, עמ' 37—43, 49, 50; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 100, 104—105, 107—108, 116.

41) על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 127; תקון מדיני ותקון ספרותי, שם, שם, עמ' 131, 134, 136; חסאת נעורים, שם, ב, עמ' 332.

42) תקון מדיני ותקון ספרותי, כתבי מליל, א, עמ' 135—136.

43) על דבר התקונים בדת, שם, א, עמ' 128.

44) שם, שם, עמ' 129.

45) שם, שם, עמ' 100, 130.

46) על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 128.

47) יצחק מרגליות, מעוז התלמוד, דארשה 1869, עמ' 12—13; שמואל גפתי הלוי, על תשרי בות מאנשי און, הלבנון 1869, גל, 45, עמ' 354—355; איש ימיני, מלחמת חובה, הלבנון 1870, גל, 10, עמ' 75; חסאת נעורים, כתבי מליל, ב, עמ' 336.

48) שם, שם, עמ' 335.

49) חסאת נעורים, כתבי מליל, ב, עמ' 252, 253, 255.

50) שם, שם, עמ' 252.

51) כתבי מליל, א, עמ' 51.

52) ארחות התלמוד, שם, שם, עמ' 15.

53) נוספות, שם, שם, עמ' 49.

54) על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 100; תקון מדיני ותקון ספרותי, שם, שם, עמ' 137.

55) מגלה עפפה, שם, שם, עמ' 67; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 100, 126.

56) שם, שם, עמ' 127.

57) שם, שם, עמ' 127.

58) שם, שם, עמ' 126—127.

59) שם, שם, עמ' 127.

60) תקון מדיני ותקון ספרותי, שם, שם, עמ' 137.

61) על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 100.

62) כתבי מליל, ב, עמ' 243, 360.

63) שם, שם, עמ' 257—258, 321, 360.

64) שם, שם, עמ' 257—258, 360.

65) ארחות התלמוד, שם, א, עמ' 27—29.

66) כתבי מליל, ב, עמ' 215, 403.

67) שם, שם, עמ' 309, 338.

68) מכתב לגורדון מ-12.69, הר הזמן 1910, גל, 39, עמ' 2 (מכתב זה נרשם, בשינויים והשמות, ב"חסאת נעורים", כתבי מליל, ב, עמ' 313—315); מכתב לגורדון מיום 6.4.71 (הד הזמן 1910, גל, 47, עמ' 2), מודיע לילינבלום, שאולי במאה אישים, מתוך האוכלוסיה היהודית באודיסה המונה כחמשים אלף נפש, מכירים את שמו בסופר עברי, והוא מוסיף: "אל יהי זה לפלא בעיניך אם אך תדע מצב הספרות העברית פה". עיין גם: חסאת נעורים, כתבי מליל, ב, עמ' 324, 324.

69) שם, שם, עמ' 360—361.

70) מכתב לגורדון מיום 13.7.69, הד הזמן 1910, גל, 31, עמ' 2.

71) קול ענות, כתבי מליל, א, עמ' 1—2; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 91, 100, 117, 130—131.

72) שם, שם, עמ' 102.

73) חסאת נעורים, שם, ב, עמ' 321.

74) על דבר התקונים בדת, כתבי מליל, א, עמ' 94.

75) שם, שם, עמ' 113.

76) חסאת נעורים, שם, ב, עמ' 256.

77) על התקונים בדת היהודית (כרוסית) ראוסוויט 1881, גל, 25, עמ' 987—988; בין פרק לפרק, כתבי מליל, א, עמ' 139.

78) חסאת נעורים, שם, ב, עמ' 338—339.

79) שם, שם, עמ' 340. ראה גם שם, שם, עמ' 362.

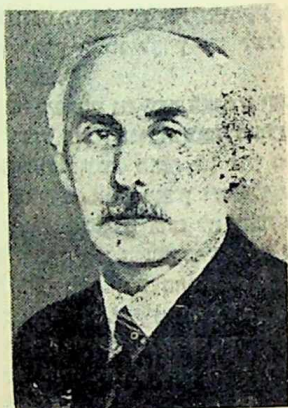
80) שם, שם, עמ' 362.

- 81) ראה למעלה הערה 77.
 82) מל"ל הסכים להשערת קרוכמאל בסוף ספטמבר 1870, כתבי מל"ל, ב, 338. המאמר תקון מדיני ותקון ספרותי נשלח לדפוס ב־21 באפריל 1871. מ.ספר הנכרונות, רשומות, ב, עמ' 400.
 83) כתבי מל"ל, א, 136—137.
 84) שם, שם, עמ' 137—138.
 85) המכתב למינס הוא מיום 9.2.71.
 86) כתבי מל"ל, ב, עמ' 343, 360, 366.
 375—376 ועון.
 87) שם, שם, עמ' 257, 403.
 88) המאמר בשם "מכתב להמו"ל" נשלח לרפנס ב־1 באוגוסט 1872, מ.ספר הנכרונות, רשומות, ב, עמ' 401.
 89) כתבי מל"ל, ב, 11—12.
 90) כתיבת "עולם התהו" נמשכה קרוב לשנה: מ־7.4.72 עד 4.4.73, מ.ספר הנכרונות, רשומות, ב, עמ' 401, 403. המאמר נרפס בהשחרר, תרליג, כרך ד.
 91) כתבי מל"ל, ב, עמ' 102—103, 106—107.
 92) כתבי מל"ל, ב, עמ' 103—104.
 93) שם, שם, עמ' 106.
 94) שם, שם, עמ' 108.
 95) תמאת נעירים, שם, שם, עמ' 401.
 96) שם, שם, שם, עמ' 300—301.
 97) שם, שם, שם, עמ' 301.
 98) צרעת נושנת, שם, שם, שם, עמ' 44.
 99) ראה, למשל: צרעת נושנת, כתבי מל"ל, ב, עמ' 31—33, 35, 44. עולם התהוה, שם, שם, עמ' 59—60.
 100) צרעת נושנת, שם, שם, שם, עמ' 30.
 101) הר הזמון, 1910, גל. 59, עמ' 2.

- 102) מכתב לגורדון מיום 3.6.80, שם, שם.
 שם. המדובר הוא על מאיר איש-שלום.
 103) על חטא שלא חטאתי, הקול 1878, גל. 51, עמ' 385 בהערה.
 104) בין פרק לפרק, כתבי מל"ל, א, 139.
 פתח-תקוה, שם, שם, עמ' 150, 161: תשובה משלשת, שם, שם, עמ' 189. מכתב לגורדון מיום 3.6.80: הר הזמון 1910, גל. 59, עמ' 2.
 105) תשובה משלשת, כתבי מל"ל, א, 191.
 הקול 1879, גל. 12, עמ' 778.
 106) פתח תקוה, כהני מל"ל, א, 153—154.
 על חטא שלא חטאתי, הקול 1878, גל. 51, עמ' 385, בהערה.
 107) עוד ע"ד אספת הרבנים, כתבי מל"ל, א, 170—171.
 108) שם, שם, שם, עמ' 171—172.
 109) שם, שם, שם, עמ' עמ' 172.
 110) לגורדון פרץ, שם, ב, 154: האם מותר או אסור הוא ריבוי נשים לפי דיני ישראל? (רדעית), ראשונים 1879, גל. 13, עמ' 498.
 111) עוד ע"ד אספת הרבנים, כתבי מל"ל, א, 172.
 112) תשובה משולשת, שם, שם, עמ' 182.
 113) פתח תקוה, שם, שם, עמ' 150.
 114) שם, שם, שם, עמ' 153—154.
 115) שם, שם, שם, עמ' 149, 151: עוד ע"ד אספת הרבנים, שם, שם, עמ' 177: תשובה משולשת, שם, שם, עמ' 180.
 117) תשובה משולשת, כתבי מל"ל, א, 185.
 118) שם, שם, עמ' 187.
 119) ראשונים 1881, גל. 1, עמ' 5—8.
 השוה: על דבר התקונים כדת, כתבי מל"ל, א, 126—127.

במחיצת "בני ציון" במוסקבה

— פרק מן האוטוביוגרפיה של המנות שהיפיע בקובץ מוקדש לזכרו —

בחורף שנת 1888 התחלתי לבקר באספות אגודת חובבי ציון בשם "בני ציון". שעליה סיפר לי סטודנט בן עירי. אגודה זו נוסדה שנתיים לפני הזמן ההוא והיתה מורכבת בעיקר מסטודנטים, אבל השתתפו בה גם בני המשכילים היהודים במוסקבה וסטודנטיות. לתלמידי הגימנסיה לא נתנו לבקר באספות, אבל אותי הביא לשם הסטודנט בן עירי, שהרצה שם על "נתן החכם". זוכר אני היטב את האספה הראשונה, שבה כבר השתתפתי כחבר. ישב ראש יעקב מזאח הצעיר, שסיים רק לפני זמן מה את האוניברסיטה כעורך דין. הרצה אותו יום הסטודנט לרפואה פינס. שהיה אחרי כן רופא עינים ידוע בביאליסטוק. מיד לאחר פתיחת הישיבה הציע הסטודנט מ. אוסישקין (הכרתי אותו עוד לפני כן כשלמד בבית הספר הריאלי) להוציא את הגבירות מן האסיפה, כי "נושא רציני איננו לפי שכל האשה, ונוכחות נשים פוגעת ברצינות האסיפה". היר"ר חיך ושאל אם מי

שהוא מן הנוכחים תומך בהצעת אוסישקין. איש לא תמך בו וההצעה נכשלה. סיפרו לי אחרי כן, שאוסישקין הציע את הצעתו בכל אסיפה ואסיפה.

לאחר זמן הפסיק אוסישקין את התקפותיו על הנשים והודה, שהגבירות באגודת "בני ציון" הן חברות טובות. זוכר אני אחת ושמה ווישניאק, שבביתה היינו מתאספים. את האחיות ליפשיץ שאחת מהן נישאה למהנדס יחיאל לבונטין (חושי הארכי) והשניה לד"ר ברומברג.

סגן יו"ר היה הסטודנט יחיאל צ'לנוב, ותחבר הפעיל ביותר הסטודנט יחיאל לבונטין. השתתפו המהנדס זינובי טיומקין, המשורר מ. מ. דוליצקי, הסופר האובן בריינין, הסטודנט א. אידלסון, ברומברג, ההיסטוריון פסח מארק, רופא השניים טולקובסקי, הסוחר הצעיר וויטאלי אלפרן. חוץ מן האסיפות וההרצאות ערכו "בני ציון" שעורים לעברית. את השעורים ניהל בתחילה טראוויין, שלימד אותנו דקדוק. כשהוא יצא לפטרבורג, בא במקומו אברהם אידלסון, שניהל את השעורים בהרצאות ובהצלחה. באסיפות נקראו חוץ מהרצאות גם החזורים מארץ ישראל, שנשלחו על ידי יחיאל מיכל פינס מיפו ועל ידי ליאו פינסקר מאודיסה הרב שמואל מוהילבר מביאליסטוק.

ישיבות האגודה היו מתכנסות מתחילה בקביעות ב"מנין" בבית מיצ'ניר על "הככר הישנה". אבל בשנת 1890 הרגישה המשטרה באסיפות אלה וערכה אצלנו חיפוש. אבל באותה אסיפה היה נוכח הציוני המינסקאי יהודה זאב. נוסף (אביו של יצחק נפתך, שהיה לאחר זמן שופט שלום ממשלתי ראשון בתל אביב), והוא כיסה במהירות חבוק את ראשו

והתחיל להתפלל בקול רם תפילת מעריב, אחריו התחילו גם יתר הנוכחים להתפלל, המשטרה יצאה כלעומת שבאה, אבל מאז הועברו האסיפות לדירות פרטיות.

בימים ההם, ביחוד לאחר ועידת קאטוביץ של חובבי ציון, היתה בתנועה הארצישראלית ברוסיה שעת התרוממות רוח. בערים שונות כמו אגודות, שאמרו לעלות לארץ ישראל כדוגמת הבילויים, חבר אגודתנו המהנדס זינובי טיומקין קבל מן האגודות הללו כסום כסף גדול לרכישת קרקעות בארץ ישראל, ובאביב שנת 1890 יצא לשם. יהודי ארץ ישראל לא עלה בימים ההם על דעתם לשאול בקישטא מפי ממשלת טורקיה על זכותם לרכוש קרקעות. טיומקין היה רוכב בארץ כרוזן על סוס לבן, היה מפורסם מטבעות קטנות בין הערבים העניים ונדבר עם בעלי האחוזה הערביות על רכישת שטחי קרקע גדולים. אבל לפחה המקומי (רינו, שהדבר נעשה לפי הלשנת נציג חברת "כל ישראל חברים") נודע דבר יוזמת טיומקין והוא השיג בקושטא צו לאסור את הקניות ולגרש את טיומקין מן הארץ. יתר על כן, נתפרסם חוק להרשות ליהודי חוץ לארץ לכוא לארץ רק לשלשה חדשים, למעשה אפשר היה לעקוף על הגזירה בבקשיש קטן.

באותה שנה יצאה לארץ ישראל עוד משלחת אחת, שבה השתתף גם יו"ר האגודה יעקב מזאח, מי שעתידי היה להיות רב במוסקבה. כשחזר הרצה באגודתנו הרצאה מפורטת בצורה סיפורית ותיאר את ארץ ישראל וחי המתישבים הראשונים. מזאח לא נגע בצד הכלכלי של ההתישבות. בימים ההם נתפרסמו בעתונות מאמרי "אמת מארץ ישראל" של אחד העם, שבהם נדרש שינוי קיצוני של שיטות ההתישבות, אבל גם בהם לא דובר על הבסיס הכלכלי של ההתישבות. מאמרי אחד העם עוררו הרבה, אני חושב, כי הרושם של מאמרי אחד העם מתבאר יותר בזכויות הספרותיות והעיוניות ולא בהערותיו לעצם הענין. השפעתו בימים ההם מוסכרת גם על ידי המסדר החשאי "בני משה" שהוא יסד. חסידיו רצו ליצור מין מסדר בונים חפשים בתוך היהדות, אבל לאחר שנים אחדות נתפורר. אחדים מחברי אגודת "בני ציון" במוסקבה היו נמנים על מסדר זה, ועל ידי כך נחלשה האגודה ופעולתה צומצמה. השפיעו גם הקשיים המדיניים, המנין ב"כבר הישנה" היה נתון להשגחת המשטרה, ובדירות פרטיות אפשר היה לערוך רק אסיפות קטנות. לפיכך נערכו אסיפות אחדות בכיתנו על רחוב דון בקצה העיר. שער החצר שלנו, שבה נמצאו בניני בית חרושת ושתי חווילות, היה ננעל במפתח, ולשוער ניתנה פקודה שלא להכניס בלי רשיונו שום איש.

בדרך כלל היו אסיפות "בני ציון" מתכנסות בתחילת שנת ה-90 לעתים רחוקות. זוכר אני היטב רק הרצאת הכלכל הידוע, שהיה אחרי כן פקיד גבוה במיניסטריין הכספים. רוב חברי האגודה נתפזרו לאחר גמר לימודיהם באוניברסיטה למקומות שונים. המשורר דוליצקי יצא לאמריקה, הסופר העברי השני ראובן בריינין יצא לברלין לאחר שנשא לאשה את בת המלמד שלי אמסטרדם. המהנדס לבונטין נשא לאשה את הגב' ליפשיץ, אחת מחברות האגודה, ושניהם יצאו לפרס בשרותו של הסוחר העשיר הידוע אלעזר פוליאקוב. גב' ליפשיץ השניה נישאה לד"ר ברומברג והם יצאי לעיירה אחת בסלך קיוב. לאחר זמן חזר ד"ר ברומברג ממוסקבה והיה אחד הציונים הפעילים בעיר בימי הרצל. ד"ר פינס, שהיה מרצה הרבה על מרד בר כוכבא, יצא לביאליסטוק, במוסקבה נשארו מ"בני ציון" הותיקים ד"ר יחיאל צ'לנוב, אברהם אידלסון, ד"ר טולקובסקי, אלפרין וסטודנטים צעירים אחרים. חיי האגודה קפאו ונתחדשו ביתר עוז רק בסוף שנות ה-90 כשנתפרסם הקונטרס של הרצל "מדינת היהודים". אני הספקתי להרצות באגודה רק הרצאה אחת — על גורל המושבות התקלאיות היהודיות ברוסיה הדרומית. חקירת תולדות המושבות הללו נתנה לי הרבה ידיעות מועילות, שסייעו לי הרבה לאחר זמן בעבודתי הציונית ובעבודת ההגירה וההתישבות.

כסתיו שנת 1889 נצטרפתי לאגודת הסטודנטים היהודים, שעסקו כחקר חיי יהודי רוסיה. בראש האגודה הזאת עמד ליאוניטי בראמסון, שהיה כימים ההם סטודנט למשפטים באוניברסיטה. הוא היה בעל עקשנות ומרץ, ואת כל מעיניו הקדיש לענייני הציבור. הוא המריץ את כל חברי אגודתנו לעבוד. הוא קבל על עצמו להרצות תולדות השכלת יהודי רוסיה. חבר אחר, מאטוויי פוונר, בעל כשרון גדול, הרצה כמה הרצאות על המצב הכלכלי של היהדות הרוסית לפי חקירותיו של איוואן בליוך, שספריו נשפרו על ידי הצנזורה הרוסית, ועל סמך החיבורים של פרופ' סובוטין. לודוויג זיידנמאן הרצה לפנינו על הזכויות ושליטת הזכויות של יהודי רוסיה. פרומר הרצה על תקופות שונות בתולדות היהודים ברוסיה. אני הרצאתי גם כאן על תולדות המושבות החקלאיות היהודיות ברוסיה הדרומית. המסקנה העיקרית שלי היתה, שבמעבר עירוני להתישבות יש להשתמש בשיטות מיוחדות. השונות מן ההתישבות הרגילה של אכרים. לאחר זמן פרסמתי ביחד עם אחי הצעיר בוריס בירחון „ווסחוד“ שורה של מאמרים בשאלה זו בשם „שיטות ההתישבות היהודית“, שיצאו לאחר זמן בחוברת מיוחדת בחתימת בן בג.

חוץ מן ההרצאות עסק בראמסון גם בחיבור ביבליאוגרפיה של כל הספרים שיצאו ברוסית בשאלת היהודים. במשך שנה וחצי חיברנו רשימה לא רק של ספרים, קונטרסים, מאמרים בירחונים ובשבועונים, אלא גם מאמרים בעתונים החל משנת 1708. זאת אומרת אותה שנה, שבה הונהג ברוסיה האלף־בית האזרחי (בניגוד לסלאבי הדתי) עד שנת 1890. זו היתה עבודה עצומה. חיי סטודנטים משכנו לעבודה מתנדבים אחרים, ובמשך ימים שלמים היינו יושבים בספריה הממלכתית הגדולה הרומיאנצבית של מוסקבה, הצלחנו לחבר „מדריך לספרות על יהודי רוסיה“ למופת. שנדס אהרי כן בתוספת לירחון „ווסחוד“ בעריכת אדולף לנדאו ואהרי כן במתדורה מיוחדת.

הספרן הראשי של הספריה פיאודורוב התעניין בעבודתנו ועזר לנו. הוא אפילו התיר לנו לעבוד לא באולם הגדול אלא בחדרים הצדדיים. הכל התנהל למישרין, אבל בסוף העבודה התרחש מאורע אחד, שעשה עלי רושם עז. ישבתי ועבדתי ליד שולחן לא רחוק ממושביו של הספרן פיאודורוב. פתאום ניגש אליו אחד מחברי ועד הכבוד של הספריה, שר גדוד בעל שם גרמני ואמר:

— שמעתי, שאתה סובל כאן מהשתלטות היהודים.

פיאודורוב רמו לו בידו עלי והאיש נשתתק. אבל למחרת כשרציתי שוב לעבוד אמר לי השומר, כי ספרי הועברו לאולם הגדול. סגן הספרן שפניתי אליו מסר לי את הספרים שהשאלתי אתמול על השולחן בחדר הצדדי ופקד עלי לעבוד באולם הגדול. כשהבנתי לו את תמהוני והסתמכתי על רשיונו של הספרן הראשי, אמר לי בגסות, שזוהי טרדנות יהודית. התמרמרתי ואמרתי לו שהוא גס רוח, הסתובבתי ויצאתי. כפתח הבית נפגשתי עם בראמסון, שהבין לפי פני כי משהו לא כשורה, הלכנו יחדיו והוא שאל אותי מה קרה. בהתרגשות, כמעט כדמע, סיפרתי לו את כל המעשה. הוא הרגיע אותי, מקרה אנטישמי זה במוסד תרבותי עליון במוסקבה חיוק את משיכתי לציונות.

שם כל ספר ומאמר היה נכתב על כרטיס מיוחד בגודל שווה. אחרי כן חלקנו את הכרטיסים לשנים עשר סוגים ובני סוגים, בראמסון, פוונר ואני חיברנו הקדמה למדריך ואחרי כן חיברתי גם מפתח לפי השמות והעניינים. בסך הכל עבדנו שני חרפים.

ביל"ו ברוסיה

— למלאת שבעים שנה לתנועה ולעליה —

על פי זכרונות של ישראל בלקינד שטרם נחפרסמו

הביל"ו ישראל בלקינד אומר ברשימותיו על ביל"ו, — שעם חלונותיהם של עניי יהודי רוסיה ביליסאביטגראד, שנופצו עליידי נחשולי הפורעים הרוסים — נשברו גם תקוותיה של יהדות רוסיה לעתיד יותר טוב בארץ זו, שיחד עם נוציתיהם של קרעי כריהם ומורניהם של היהודים התעופפו וגזו גם החלומות היהודיים לאושר ומנוחה בארצות גלותם, ועל דבריו אלה יש אולי להוסיף עכשיו גם, — שעם חורבן ארמונות הקסם, שחזתה בחלומה בחרות יהדות רוסיה, כפוגרומים של שנות השמונים הושמו אבני היסוד של הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל ונסללה הדרך למדינת ישראל.

אפיוזדה סמלית שעברה עליו בתקופה היא מספר ישראל בלקינד:

בעודו עלם צעיר, כשזקנו אך החל לצמות, הצליח להרשם באוניברסיטה רוסית. בי עשה שם רושם טוב "לא כיהודי", שמו הפרטי "ישראל" לא היה מסומן בתעודתו במילואו, אלא באות הראשונה בלבד, באות הרוסית "אי". אך המזכיר הרשם חשב, שהאות "אי" פירושה "איוואן", וכך רשם בתעודת הקבלה את שמו הפרטי של הסטודנט החדש לבית בלקינד.

כשהגיע הביתה והוציא את תעודת הקבלה למען התהדר בה בפני אחיותיו והתחיל מדפדף בה, החזיר לפתע והתעלף, כששבה רוחו אליו צעק — בנופפו בתעודתו: "לא, — ישראל לא יהפך לאיוואן. — המזכיר הרשע התכוון כנראה לרמוז לי, כי קרוב היום בו יהפכו כל הישראלים לאיוואנים, אך היה לא תהיה, אני אסכל עצתי".

אחרי הפוגרום בייליסאביטגראד בא ישראל אל אחיו בבית-הכנסת להשתתף אתם בתענית הצבור שלשמו נאספו וכוּאו שם גדולים וטובים ו"עמך" באחד, כתוצאה מכקורו בבית-הכנסת ופגישתו שם עם חברים, נמשכו הפגישות ביניהם בערכים בחדרו, לשם שיחה על המצב, היו מזדמנים מרי ערב בערבו כשלושים סטודנטים יהודים שנענו לקריאה, וכדינים במצב שנתהווה לאחריו של אותו פוגרום, ששימש כעין אות אזהרה ראשון. — באו לידי הכרה שהתפקיד בו השתתף העם היהודי, תוך חיי גלות, בחייו של העם הרוסי, — לא רק שאיננו הולמו ואיננו לכבוד לעם עתיק היומין וכעל המסורת העילאית התנכית, אלא שאותה הצעה, של שרות של אחוה, שהם מציעים לעם הדווחה אותם בשתי ידי בשנאה ובשאת נפש — איננה אלא בחינת התרפסות והשפלה עצמית, וכי ההזנתה שהם מוניחים את עמם מהווה חטא אשר פשע.

וכך באו לידי הכרה ברורה, שאין תקנה לגלות רוסיה אלא כהגירה מן הארץ כפזית הטובה, הגירה לשם בסוסם של חיים מחודשים לעם בחדשו את נעוריו ההיסטוריים האגדתיים והחזרת עסרתו, העטרה התנכית, ליושנה, וכי אין הדבר יכול לצאת לפועל אלא באותה ארץ-אבות אדגית, מסורתית-תנכית, בה נעוצים שרשיו של העם מקדמת ימיו, הארץ עליה שמעו רבות, בה התנוססו ציון וירושלים.

אמנם מפי השמעה ידעו, שהארץ שממה היא ומדבר הפכה, וכי יחד עם שועלים שהילכו מאז בהר ציון גם התורכי הפרא השליט ממשלתו בה להגדיל שממותיה. אבל בשם שלא יכלו לתפוש מהותה של הארץ ושממותיהם מהם — כך גם לא יכלו לתאר לעצמם — התורכי-הנורא מהו, כי ראה ראוהו רק מכער לאספקלריה של עותמאן-פחה, גבור פליונה, שאותו הכירו אחדים מהם לדעת בשכחו ברוסיה ואשר כשר-המשקים של פרעה בשעתו. ליוסף בן-יעקב — בן הבטיח גם הוא להם כי כאשר יוזכר לטובה ויוחזר לארצו ועל בנו — יזכרם גם אותם לטובה.

יש לציין שבהורים אלה שבאו לידי ההכרה הזאת וקבלו על עצמם משימה זו וביצועה — הם עצמם לא היו מעלובי חיי גיטאות היהודים ברוסיה. העניות לא היתה מטוללת, וצורך ההגירה לא בא אצלם בחינת הרפתקה לשם הטבת חיהם החמריים. בני טובים היו כולם כרובם. ממשפחות אמידות ואף גם עשירות, חיהם במובן זה נוחים היו, והם עצמם אף גם מסופות הנגב לא סבלו באופן חמרי, הפוגרומים לא פגעו בהם במישרין, ורק ההכרה העמוקה בחובה שהיטלה עליהם וביעור שנועד להם, — היא היא שהכריעה אצלם ושכנעתם להכניס צוארם בעולה של משימה זו.

אמנם גם ביהדות רוסיה בכלל לא לגמרי כבתה הויקה לאדמה ולעבודתה ולהחזרת כבוד האדם היהודי לקרמותו ע"י הקשר עם הקרקע. ושתי תופעות המעידות על דבר זה יצינו פה:

בשנת תר"ח, במלאת 25 שנה למלכותו של הצאר אלכסנדר השני ברוסיה, תרם היהודי הרוסי המפורסם שמואל פוליאקוב סכום של 25000 רובל לשם יצירת קרן למטרת פתוח ההתישבות היהודית על הקרקע ועבוד האדמה. הרעיון התקבל בהתלהבות בקרב חוגים יהודים רחבים ברוסיה, שראו בכך הצלה כפולה ליהדות הרוסית: להצלתו של הבבד היהודי שירוד היה בעיניו של עמ'הארץ, שנפוצה הדעה בקרביו כי היהודי אינו מוכשר אלא לחנונות ולהלואה ברבית קצוצה, — ושנית — להצלתו של הנוער אשר ע"י כך יפנה מן ההתבוללות ומן ההתערבות בחיים המדיניים של העם הרוסי, ורבים היו המצטרפים לפוליאקוב בתרומותיהם ובמשך זמן קצר הגיעה הקרן הזו לסכום העצום בימים הם של 200,000 רובל. אבל לא הסתייע, כי מה שראו והרגישו בחוש המעשי-הלאומי אנשי מעשה בפוליאקוב והמצטרפים לרעיונו, לא ראה ולא הרגיש העם — "עמך" ... וההון העצום ירד לסמיון.

ומעשה ביהודי חסיד חבד"י שהתגורר בווארשה, הרב ר' זלמן פבזנר (או אָז פּוֹיזנר) — שמפורסם היה ברוב חכמתו, עשרו ומדותיו התרומיות, ר' זלמן זה לא נענה לבקשתם של יהודי ווארשה להיות להם לרב ראשי, כי רעיון שנצנץ במוחו התמסר לו בכל לבו ונפשו, והוא: — להחזיר את היהודים לעבודת האדמה והחרושת, (כי גם מלאכת הכפיים ירודה היתה אָז בישראל ברוסיה) ולאחר מאמצים רבים שהשקיע בדבר הצליח לקבל רשיון לקנית קרקע ליישב עליה יהודים שיעבדו את האדמה, (הוא היה היהודי הראשון שקבל רשות לקנית אדמה ברוסיה). בשנת 1817 קנה את הכפר "קוכאר", ואחר כך המשיך בכפרים דוֹקוביץ וקודלובקא. (סת לי המנוח ר' דב חביבילובמן ז"ל כי הוא נולד באחד מכפריו של פבזנר) — ובשנת 1825 גם בנה בית חרושת לטווה, הושיב יהודים בכפריו וחנכם לעבודת האדמה והחרושת, ולמפעליו של ר' זלמן היתה השפעה כל כך מרובה ושם יצא להם — עד אשר אחר ממשכילי יהודי פלונסק, איש גביר ונדיב, ר' איטשע כהן היה שמו. — נטש עירו ועבודתו ובה בעצמו לעשות במלאכה אצל ר' זלמן.

בשנת 1835 מסר את האדמה לאחיו מתישבי הכפרים והוא המשיך לספק צרכיהם, הן בכסף והן באמצעים טכניים, אף גם בנה בתי-ספר ללמד את המוכשרים שבצעיריהם

מדע כללי, שפת עבר ושפות אירופה, ולא זו בלבד אלא שאף גם כתיב-ספר עברי לנערות הקים, מה שהיה אז מן המופלאות. אבל ברצותו להרחיב פעלו, שראה בו את ההצלה לבני ישראל, פנה לעשירי ישראל להצטרף אליו והם סרבו, ומסופר כי כאשר קבל ר' זלמן את התשובה השלילית התפרץ בכני.

מקרים כאלה, אם כי נדירים ובודדים היו, העידו על רגישות בקרב חוגים מסויימים, ודוקא מחוגי היהדות החדרית. — לגבי החזרה אל המקור, אל האדמה ועבודתה.

מן הישיבות וההתעצויות יצאו הסטודנטים ובפיהם האימרה: — „דבר אל בני ישראל ויסעו“, וכסיסמה זו, בקיצורה ע"י ראשית-יבותיה — דגלו בכותרות מכתביהם: „דאביו“.

לא עברו ימים מועטים עד שנוכחו לדעת, שסיסמתם זו — בחינת אליה וקוץ בה היא, כי מתנגדיהם והמולולים בה היו מצביעים עליהם: „ראו נא חסידייכם מתנדבים אלה, על חשבונם של הזולת מוכנים הם אפילו להסכים לשיבה לציון.“ „דבר אל העם ויסעו“ היא סיסמתם, שהאחרים יסעו והם עצמם ישארו כאן כרוסיה להמשיך בחייהם הטובים והנחוצים אשר הורגלו להם מגורסת ילדותם. אז מיהרו לתקן המעוות, ואת הסיסמה הבלתי מוצלחת החליפו באותה של: „בית יעקב לכו ונלכה“, — ובקצור, בראשי תיבות: — „בילר“.

פולמוס חריף התלקח בימים ההם בשאלה „אמריקה או ארץ-ישראל“ והתנהל בעתון היהודי בשפה הרוסית „ראוסכיט“, אחד הסופרים אשר הסתתר בפסיבדונים „גמופון“ — פרסם בעתון זה מאמר גדול וממצה לשבחה של אמריקה, בהוכיחו שרק ארץ זו היא הארץ שאליה צריך להיות מכוון זרם ההגירה היהודית מרוסיה.

על המאמר הזה באה תשובה מאת סטודנט יהודי, במוסד הטכנולוגי בפטרבורג, יאנושפולסקי, בה שם הוא לאל את דבריו גמופון בהוכיחו, כי רק לארץ-ישראל צריך העם היהודי לשאוף — לחזור, גמופון יצא במאמר שני בכותרת „תחת הדגל המשותף“, בו אמר: „אנחנו, השואפים לאמריקה חפצים שהיהודים ישבו אל חיק הטבע ואל עבודת האדמה, אתם, — גם אתם שואפים למטרה זו, אלא דוקא — אך ורק בארץ-ישראל. נמצא כי שאיפותינו משולבות בשאיפותיכם, ולכן אל לנו להיפרד, אל לנו להילחם בינינו, ותחת דגל אחד ומשותף לכולנו נעלה ציונה“, ובהיותו והאיש הזה שהסתתר בפסיבדונים „גמופון“ היה זאמנהוף, ממציאה של השפה הכלל-עולמית „אספרנטו“ — נחשבו דבריו האחרונים לנצחון גדול לרעיון הבלוי.

בינתיים נתקלו הסטודנטים הביל"ואים גם במלחמה מבית, ההורים שחשבו מקורם שאין בתנועה זו אלא משום משחק ילדים, היות נוער, לא רק ששתקו והעלימו עין מתנועה זו כראשיתה, אלא שאף גם הלהיבו במקצת את הרוחות, כי ראו בביל"ו עוגן הצלה פורתא, אמצעי להרחיק על ידו את הנוער מהסוציאליזם, אותם ההורים, בהיכוחם שלא במשחק ילדים עסקין, כי דציני הוא הדבר במאה, התחרטו, הטיפו מוסר לילדים, — כי בחורים ובחורות אלה בגיל 17—20 — כילדים נחשבו בעיניהם בשל חלומותיהם המזוהים.

ולא רק הורים, בני מספחה וידידים בלבד חששו למשימה זו ותוצאותיה, אלא אף גם הוגי-דעות, חובבי-ציון ומעוררי תחית הלאום, כמשה ליב לילינבלום וכפרץ סמולנסקין נרתעו מפני עצמת הלהט הפתאומי של תנועה זו, שלא היו מוכנים לה כלל וכלל.

על משה ליב לילינבלום מספר ישראל בלקינד — כי בבואו לאודיסה לפי דרישתו של המרכז של ביל"ו שעבר לשם — וברצונו לבקר את לילינבלום שהיה ידוע לו כסופר ועסקן צבורי — מנעוהו חבריו מכך, בזמנו לא היה סיפק בידו לברר התנגדות זו מצד חבריו לסופר לילינבלום בשל מה היא באה, אך לימים הוכרר לו הדבר: — מכין אלה

מחבריו שנמצאו אז באודיסה לא נמצאו יודעי עברית ולא הכירו את לילינבלום הסופר העברי. ולא היו ביניהם וודעי תנ"ך ואת הארץ אשר הם שואפים אליה לא ידעו. ואף גם מחוסרי אמצעים היו הגשמת שאיפותיהם. ולא יכלו להכין לרוחו של האיש לילינבלום. שקר המזג וקר ההגיון היה. ובראותו את הבחורים הנלהבים האלה שהקדימו „נעשה“ ל„נשמע“ — לא יכול היה להתחסס אליהם אחרת מאשר לקליידעת. ומשום כך גם לא נהג בהם כבוד כמו שצפו לכך. ולהיפך בחששו שמא יתקלו בכשלון וכשלון זה יהווה מעצור ומכשלה לתנועת התחיה כולה בראשיתה. — הוזהיר אותם על צעדם הבלתי מחושב. שאחריות רבה תלויה בה. ואף גם יצא נגדם.

וגם פרץ סמולנסקין יצא נגדם במאמר ב„השחר“ משנת התרמ"א. ובין דבריו כתב: „שמא תאמרו כי תחפצו לפנות דרך למשיח בפעלכם זה. אז יקומו נגדכם גם המאמינים גם המשכילים...“

אבל כשנוכחו הורים וידידים לדעת. שהחלטתם של הצעירים נחושה היא. וכי דברי מוסרם. כתהונניהם. אינם מועילים — הרפו מהם. ויש מהם שהסכימו לבטל רצונם מפני רצון הבחורים בקוותם. כי לכשיגיעו להגשמת רעיונם ויפגשו פנים אל פנים עם המציאות הקשה ורבת התלאות — יתחרטו וירפו מהמשימה הזו. ואילו אנשים כפרץ סמולנסקין ומשה ליב לילינבלום למדו מהשתלשלות המקרים בדברי ימי ביל"ו פרק בהילכות תחית העם. והאחרון אף גם היה לימים. בזמן המאבק הקשה לבני ביל"ו בארץ. — לתומכם ומגינם הנלהב. החזק והמסור ביותר מבין חובבי ציון.

מבין תומכיהם ועוזריהם של הביל"ואים מזכיר י. בלקינד לשבח את נחמן סירקין. שהיה אחר כך לדר"ר סירקין ואחד ממנהיגיה של תנועת „פועלי ציון“ וכן את האגודה „בני ציון“ — שמחבריה נספחו אחר כך לביל"ו כמה וכמה וביניהם מ. מ. אוסישקין. יחיאל צילינב. יהודה אידל צלליכין. יואל דרובין. פניה חסיין. חיים חסיין ועוד. בינתיים — ובמציאות השתלשלו הדברים כמהירות בלתי טבעית. שהביל"ואים עצמם לא שיערוה.

י. בלקינד מספר בזכרונותיו כי כאשר יסדו אילו מעשרי חרקוב אגודה ליישוב ארץ-ישראל. התקרב אליהם בקוותו להיבנות עלידם לוכות ביל"ו. אך הם לעגו לו. באמרם: מי ילך אתכם? — אז הבטיח להוכיח להם ע"י משאלים שמאות ירשמו לחלוק. ואמנם כאשר מסר על הדבר לפעילי ביל"ו. ואלו העבירו את הקול בעם. נרשמו במשך ימים אחדים בלבד אצל בלקינד למעלה מאלף מועמדים.

הביל"ואים בתכניהם לא חשבו רק על ישובם של עשרות אנשים. ולא הסתפקו במפעל חקלאי בועיר אנפין בלבד. של איאלה נקודות ועירות. ממכתב שנשלח מקונסטנטינופול. לאחר אשר הקבוצה הראשונה כבר היתה בארץ. בתאריך 18.5.1883 על ידי הצירות שלהם לר' יחיאל מיכל פינס. שאז עוד השתדלו לרכשו לרעיונם. ורצו להשפיע עליו שיהא להם לפטרון וייצגם בפני העולם היהודי. מפתחים הם את הרעיון בדברים הבאים: „לא להתשיב בגושן מסרת חברי החברה הזאת. כי אם להושיב. לא ללמד על עצמם קנא כל אחד להסיר את המכשולים ולפנות דרך לאחיהם אשר יבואו אחריהם ואשר לא כמוהם קלים הם לרוץ אירת. רוח הרעיון הזה פעם אותנו בשבתנו על שמרינו ועוד עתה עצור בלב אלה הנאמנים את דברם ואשר תמיד ישו את האידעע לנגד עיניהם ויהי מה. כאשר גם רוח מבינתנו יעננו כי כ' בחפצו ליקח חבל בעבודת חברתנו. אין דעתנו להתאמץ להושיב בארץ הקודש מתי מספר אחרים ונער יכתבם. כי החסרי קולוניסטים אנחנו? הלא בכל עת ורגע נמצא אנשים אשר כנשר אל טרפו יחושו לקראת ככר ארץ לוא גם בהודו המזרחית הי. ואם אמנם הבילוצים גדלו עלו למעלה ראש ושמו עליהם עין כל. אולם. גם

הי' כמוך מגורן יסוערו. כמת מלב ישכח. אם חיש במספרם הנוכחי יבואו אל הנחלה ויפגו עורף לכל אחיהם הנאנחים תחת סבל עולם כארצותיהם. האם הרבה נושע יהודא — מהמושב „ראשון-לציון“ וחלוצי „יסוד המעלה“ או תקוה נשקפת להם מראש-פנה? ומה יועיל ליהודי רוסיה אם 20—10 משפחות ישבו למו תחת גפן ותחת תאנה בארץ נחלת אבותינו? לא, לא בעבור זאת אנו עמלים והדבר הזה איננו שווה אשר בעבורו נגזול בנים מאבות. אחים מאחיות וכסף נאסוף מנדיבי ישראל. חברתנו בעלת שלש מאות חברים היא ובמספרם השלם הזה ייסדו למו מושב אשר יהי' לתלפיות ואליו ינהרו מכל עברים. אם תצא מאיזה ארץ מחנה כזה, תשים אליה עין כל, תביא עד רב החכמים הגדולים והסופרים ויאלצם לחקר מצב עמם ולהתבונן לצרות אחיהם; דבר נעלה ונשגב הוא אשר אב לבן יגיד ויספר את אשר קרה והיהודי יזכור את אשר נטל עליו. שלש מאות איש. אחריהם יבואו אבותיהם מיורעיהם ומסרפיהם; ביניהם ימצאו אנשים מכל המפלגות השונות, עשירים, עניים, חסודים ומינים. מאחרי שבת ומיטיבי לכת, בעלי כח חמרי וכח רוחני. וכאופן כזה יוכלו לעבוד לטובת הגוי כולו... הן אך מעט מזער אנשים צעירים לימים יצאי מרוסלנד וכבר שמו כמרקחה את כל הארץ רחבת הידים הזאת”...

קטע מכתב זה. — אם כי הוא נכתב כשנה לאחר שהקבוצה הראשונה של ביל"ו כבר עשתה בארץ. — מלמדנו בכל זאת במקצת על מושגיהם על-דבר מטרותם בארץ.

(ה מ ש ך י ב ו א)

ראשית ה"ראזסוויט"

(זכרונות)

ציוני רוסיה קוראים בשם "ראזסוויט" לכתביהעת רביההשפעה, שהתחיל לצאת לאור בשנת 1904 ביזמתו של נ. מ. סורין בשם "כריסקיה ויון". מִזֵּ בִּינוֹאֵר 1905 ואילך מצטרף אל הירחון השבועון "ברוניקה יברייסקוי ויון". בסוף 1906 סגרה הממשלה הצארית את "כריסקיה", והשבועון יוצא מִזֵּ בִּינוֹבֵמֶר 1906 ואילך בשם "יברייסקי נארו". גם אתי השבועון נסגר במהרה ימִיִּם בִּינוֹאֵר 1907 ואילך יוצא השבועון בשם "ראזסוויט". בימי מלחמת העולם הראשונה בִּינוֹבֵמֶר 1915, נסגר ה"ראזסוויט" ע"י הממשלה הצארית ובמקומו מופיע "יברייסקיה ויון" במוסקבה. לאחר המהפכה פברואר 1917 מתחדש ה"ראזסוויט" בסטרבורג ומוסיף להופיע עד שנת 1919, כשסגרו אותו הכולשביקים. אז מופיע במקומו במשך חדשים אחרים "ברוניקה יברייסקוי ויון", עד שאסרו הכולשביקים באותה שנת 1919 את כל המערכת (יחד עם חברי מרכז ציוני רוסיה), אח"כ עובר ה"ראזסוויט" לברלין (משנת 1922 ואילך) וכפרינו (מִיָּנוֹ 1924 ואילך).

נציין כאן שבעתונות היהודית-הרוסית היו בסך הכל במשך 75 שנה (1860—1934) 5 "ראזסוויט" ט"ס. ה"ראזסוויט" הראשון הוא כתביהעת היהודי הראשון כששה הרוסית (מכאן — יחס ההזקרה לשם "ראזסוויט"). בעריכתם של אוסיפ רבינוביץ ול. ליבאנדה יצא לאור באודסה בשנות 1860—1861 והיה מתבולל לסי כיוונו. ה"ראזסוויט" השני (אף הוא — שבועון) יצא לאור בסטרבורג משנת 1879 עד שנת 1883 בעריכתו של יעקב רונפלד והיה כסאונם של "חובבי ציון". ה"ראזסוויט" השלישי, שעליו נרחיב את הדיוור כאן, היה כסאונם הרשמי של ציוני רוסיה; עורך הבטאון א. ד. אידלסון, נבחר בוועידות המפלגה. אותו "ראזסוויט" התקיים כשמות שונים משנת 1905 עד שנת 1919 ברוסיה. הרביעי יצא לאור בברלין כשנים 1922—1924 בעריכתו של ש. גפשטיין; החמישי יצא לאור בפריז בעריכתם של זאב ויבוטנסקי וי. ברכין מִיָּנוֹ 1924 עד 1934. השניים האחרונים לא היו כסאונם רשמיים של ציוני רוסיה, אבל חשבו את עצמם קשורים עם ה"ראזסוויט" השלישי ותחת שם העתון היה כתיב: "נוסד ע"י א. ד. אידלסון".

המאמר הנוכחי מוקדש לתקופת ה"ראזסוויט" השלישי ומקיף את השנה ומחצית השנה

הראשונות לקיומו.

א.

כל ימי טיפחתי חלום, אך אהה! — חלומי לא בא. חלמתי כל ימי, שזאב ז'בוטינסקי יכתוב רומן גדול על חייהם של ציוני רוסיה. דברתי אתו על כך לעתים קרובות, אבל... הציונים, ניהלו בכלל, וביחס לחבריהם בעלי-הכשרון — בפרט וביתוד משך "דורסני" ובזבזנו כל כך, עד שחלומי עלה בתהו, ובאתת משיחיותינו על אותו הנושא אמר לי זאב ז'בוטינסקי:

"אתה יודע על ה"ראזסוויט", "יברייסקיה ויון", על "וועידות העתונות לפני ועידת הלסינגפורם — אין צורך להוסיף שום דבר להמציא או לקשט, כדי לחבר רומן. יש צורך לרשום בשטות, בבירור ובאופן עניני, "הכל כמו שהיה" — ומאילא יתקבל רומן מענין.

מישך את הלב, בלא חיים, תנועה, מאורעות, זעזועים, התאהבות, התלהבות, סככי-עלילה ופיתורם!"

— מובן — חייבתי מתוך עליונות — "לרשום בפשטות". דבריו מזכירים לי את מה שסיפר לנו המשורר דימיטרי צנזור, שעורך הירחון הרוסי "ז'ורנאל דלה ווסיק" אמר לו: "למה אתה כותב באופן מליצי כל כך? כתוב בפשטות. כמו שכוחבים טולסטוי וצ'יכוב!... אבל עכשו, בשישבתי לרשום את זכרונותי על הולדת "יברייסקיה ז'יון" ו"ראזסוויט" נזכרתי בשיחתנו זו. מובן, שאני רחוק מלחשוב על כתיבת רומן. אבל נדמה לי שלגבי תולדות הציונות ברוסיה, חשוב הדבר, קודם כל, לספר בפשטות ולענין, "כיצד קרה הדבר". מובן, שקשה לכתוב בלי הכללות, בלי הגשת מסקנות היסטוריות; אבל מוטב שהדבר ייעשה לאחר שייאסף ויוסדר כל החומר ההיסטורי על אותה התקופה. כיום הזה, כעת חשוב מכל הוא — לרשום או לקיים את העובדות, המראות את תמונות-החיים של אותו עבר מיוחד במינו. עבר מאושר אשר לא ישוב עוד.

ב.

יש להנתי, שבגלל "יברייסקיה ז'יון" נזכר אני תמיד בסתיו 1903 בגוונים בהירים ועסיסיים... אנב, גם מהוץ ל"יברייסקיה ז'יון" היתה זאת תקופה סוערת ומופלאה מאד בציונות של הנוער שלנו. מחד גיסא, היתה זאת שנת הקונגרס של אוגנדה, שהסעיר והרתיע את כל העולם הציוני. אע"פ שאוגנדה פילגה את הציונים לשני מחנות ידיבים, הרי היא שעוררה והסעירה את כל החוגים הציוניים המרגישים וההוגים; התחיל ויכוח גרנדיוזי ורתחני, הועלה האבקות, לבטים, מלחמה רעיונית, מתח אידיאי גבוה, החסידים הקיצוניים והמשוכנעים של נקודת-השקפה שונות לימדו סניגוריה על רעיונותיהם לפני ההמונים הרחבים, וביהוד — לפני הנוער, ומתוך האבקות הדעות לא זו בלבד שנולדה האמת, אלא שגם נתגבשה תקופה מענינת ולוהטת של בקשת טעם-החיים, דרישת האמת והצדק. אני כשלעצמי חושב, שבאותו סתיו דוקא הנצה הציונות לדאשונה כתנועה עממית גדולה ורחבה, מחוץ לאוגנדה, אירע באביב של איתה השנה הפגורם הקשיניבי המפורסם, שמילא תפקיד היסטורי כביר לא ביהדות הרוסית בלבד, אלא בתנועה הלאומית העולמית של עם ישראל. קשיניב שימשה נקודת-מפנה בתולדות כל הצבור היהודי-הרוסי, ההמונים היהודים הפשוטים הרגישו בהשפעת קשיניב שהבעיה היהודית ברוסיה-היא, קודם כל ואחרי הכל בעית-הגירה, והאינטליגנציה היהודית נאלצה לחולל "שינוי ערכין" לאחר קשיניב: עם "שינוי הערכין" הזה הופיעה הציונות לפני כל האינטליגנציה, וביחוד — לעיני הנוער באור אחר לגמרי... עד לאותו הזמן היא היתה מעין תנועה סקטאנטית של יחידים, סופרים, הוגי-דעות ועסקנים צבוריים יהודים, לאחר קשיניב התפתחה תנועה לאומית גדולה, הים הנועש של יהדות רוסיה כאילו עלה על גדותיו, ושוב חיפשה היהדות את האמת שלה ואת הצדק שלה...

מתוך הלך-רוח כללי כזה נשתנו בהכרח הצורות הישנות של התנועה הציונית. התנועה התרחבה והתאדרה: היא היתה מוכרחת לצאת מן המחמרת אל הזירה הרחבה... ביחוד הורגש הדבר בערים האוניברסיטאיות הגדולות, שאליהן זרם הנוער היהודי המחפש את דרכיו מכל קצוי רוסיה.

באותו הלך-הרוח היה חדור באותה השעה גם צבור הסטודנטים הציונים בפטרבורג, שהיה מורכב משני ארגונים: מחוג הסטודנטים הותיקים, החוג "העיוני", כפי שקראנו לו, ומן ההסתדרות החדשה, הצעירה, שבראשה עמדו באותם הימים אלכסנדר גולדשטיין, מ. סולוביצקי, מרים הלפרן, א. איינשטאט — ואני, בה בשעה שתוג הותיקים היה מורכב ברובו מתושבים קבועים של פטרבורג היינו אנו ה"קרתנים", שבאו מן השכבות העממיות

העמוקות של היהדות, מ"תחום המושב", אנו היינו משום מה מלאי-אמונה, ש"משהו מתרוסס", ש"אפקים גדולים וחדשים נפתחים", וככל נפשנו נמשכנו אל "האפקים הרחבים" וחפשנו אותם, ולכן, כנראה, התרגשנו ושמחנו מאד, כשהגיעו אלינו שמועות על הקמת כתב-העת הציוני הראשון...

ג.

בסתיו של אותה שנת 1903, באחת האספות הציוניות, נגש אלי חבר ההוג של הסטודנטים התיקים, עורך הדין הצעיר ניקולי בן בנימין סורין, כשפניו קורנות. כמו תמיד, ואמר: — אתה כבר יודע? רכשתי אצל מירון ריבקיין את זכותו להוצאת "יברייסקיה סימיוניה ביבליותיקה" (הספריה היהודית המשפחתית).

— אני יודע, ד"ר י. ד. ברוצקיס סיפר לי, שפשטו ממך את העור ממש, שלקחו ממך מחיר "שגעוני" בעד ירחון שתכניתו מצומצמת מאד, ובלי זכות לפרסום מאמרים מדיניים... — את התכנית כבר התירו לי להרחיב, אני מקוה ואפילו בטוח שירשו לי לצרף אליו שבועון, והרי אני רוצה לשוחח אתך, בתור מזכירו של המורשה הציוני האזורי על הפצת השבועון באזור הצפוני.*

ענית לסורין שמצב-הרוח אצלי אצל כל הנוער של הסטודנטים בקשר לירחון מרומם מאד, ורציתי לשוחח אתי בהרחבה לא על האזור הצפוני בלבד.

למחרת נפגשנו בחדרו ברחוב פושקינסקיה ואמרתי לו את הדברים האלה בקירוב: אנו, הסטודנטים הציונים, החושכים את עצמנו לרוח החיה בציונות בעיר זו, הרבינו לשוחח בזמן האחרון על כתב-העת הציוני, הופעת כתב-עת שכזה עלולה לשמש אתחלתא של תקופה חדשה, המדובר הוא, כמובן, על בטאון ציוני אמתי, במאה אחוז, ולא על ירחון מסוג "בדושצ'ינוסט" שהופיע באותם הימים, יודעים אנו, שעורכו הוא ד"ר ס. א. גרונוברג, אותו "כוחב הדורות", שפרסם ב"ווסחור" של אדולף לנדאו, את כל המאמרים האנטי-ציוניים, אע"פ שגרונוברג הודה בטעותו הרי הוא לא נהפך לציוני, רק ציונים מאמינים, נלהבים מן הדור החדש מסוגלים ליצור את הכטאון, אשר לו אנו זקוקים כיום.

— אתה, מר סורין — המשכתי אני — איש פטרבורג מלידה ומבטן, למרות כל התלהבותך הציונית, אינך יודע, מה טיבה של היהדות בת ששת המיליונים בערי השדה, כשם שיודע זאת חוג הסטודנטים הציוניים שלנו, שחבריו התכנסו לכאן מכל קצוי רוסיה, מחרסון עד ווארשה, אחרי הציונות ילך כל החי, כל הצעיר והגאה בישראל, אם הציונות תוגש ליהדות הרוסית בצורה נאותה, כתנועת-שחרור לאומית נהדרת, ולא כענין סקטאנטי, קרתני, דתי למחצה.

— כולנו מדברים עכשו על ציונות מדינית אירופית, ולא על חבת-ציון — אמר סורין, כך, כך, אני בעצמי למשל נעשיתי ציוני, קראתי את "באספרטקוס" של גיובאניולי והתלהבתי מתולדות גריבאלדי כפי שהם מסופרים אצל גרווינת, אבל במשך זמן רב דיכאו אותי הזכרונות על המורשה מטעם הועד האודיסאי של חובבי ציון בעיירת-מילדתי, אותו מורשה היה, כמובן, יהודי טוב ולא טפש, אבל היתה לו חנות מכולת, והוא לא היה דומה לאנשי גריבאלדי ביותר, והנה הבטאון הציוני האמתי ידבר בשמותו של גריבאלדי, אז תובטח לנו ההצלחה.

— דומה, שהתחלת לשכנע אותי — שכתב-עת ציוני הוא רעיון טוב — לי, לאדם המשקיע בעסק הזה שבועת אלפים רובל שאינם ברשותו...

(*) באותו הזמן היתה כל רוסיה הציונית מחולקת ל-13 אזורים: בראש כל אזור עמד מורשה אזורי, אני שימשתי אז כמזכירו של המורשה ברוצקיס.

— נבעת אלפים — נבהלתי אני הן תועפות כזה על שום מה?

— בסכום הזה נכללו הוצאות גם בעד שינוי השם, גם בעד העורך החדש, ו... אל תשכח, שבהנהלה הראשית הממשלתית לעניני העתונות אין יושבים מלאכי-מרומים... אך נחזור לדעיונות שלך, מה הן הצעותיך הממשיות?

הסברתי, שהסטודנטים מתפרצים לקרב, כדי לעזור לענין, חוג הסטודנטים קשור בהרבה ערים ברוסיה ויוכל לעזור הרבה להפצת העתון, חוץ מזה, קיימת אצל הסטודנטים שאיפה חזקה לעבודה ציונית-ספרותית, מסרתי לו הצעה מוחשית — להתקשר עם חוג הסטודנטים, שמשך אל הבטאן שני סטודנטים מועד החוג, שני הסטודנטים האלה נמשכים מאד אל המפעל הזה.

— מי הם?

— סטודנט האיניברסיטה סשה (אלכסנדר) גולדשטיין — והאיש המשוחח אתך ברגע זה.

— ההצעה מוצאת הן בעיני, דברת עם גולדשטיין?

— הוא מתלהב מן הרעיון מזמן, אם אתה מסכים נגש מחר לפעולה כמרץ סוער.

— מצויין, הצעת-החוק מתקבלת ע"י הפרלמנט ברגע אחד בכל שלשת השלבים. סורין סיפר לי, שהמערכת נזרכת ממ, מרגולין, י. ברוצקוס, סורין עצמו ומ. ריבקיין, האחרון מהם — באופן זמני, עד שיאפשר השלטון את סורין בתורת עורך, על שם הבטאן החדש כבר הוחלט: "יברייסקיה ז'יון", כבר אוספים חומר מענין בשביל החוברת הראשונה, חוברת יניאר 1904.

ד.

כשנפרדתי מסורין, פניתי ללכת תכף אל גולדשטיין, ישבנו בחדרו שברחוב קאזאנסקיה, מאושרים ונרגשים וערכנו את תכנית העבודה, ובו במקום החלטנו לכתוב יחד את "סקירת החיים הציוניים בשנת 1903" ולהתום עליה בשתי אותיות "נ"; ואת החלטתנו זו הגשמנו ככמות וכדייקנות.

הרכב המערכת מצא הן בעינינו: את מ. מ. מרגולין הוקרנו כולנה חיבורו "הזרמים יסודיים בהיסטוריה הישראלית" נחשב כאותה התקופה לספר הטוב ביותר שיצא ברוסית ושהיתה לו שייכות להלכה הציונית. מרגולין היה אדם משכיל מאד ושימש מזכיר כללי במערכת האנציקלופדיה הגדולה של ברוקהאוז-עמפרן, מה ששיווה למערכת אופי של אירויות ומדעיות, שעליהן חלמנו, הוא היה קשור לארץ ישראל בקשרי-משפחה; אמו ירבה ברחובות ואליעזר אחיו (אח"כ — קולונל מרגולין, אחד ממסקדי הגדוד העברי) נתחנך בארץ; מ. מ. מרגולין עצמו ביקר בארץ ישראל 5 שנים לפני הוצעת הבטאן. החבר השני של המערכת — ד"ר י. ד. ברוצקוס, שימש באותו הזמן, כפי שכבר הזכרתי, מודשה של האזור הצפוני הציוני והיה אהוב על כל האינטליגנציה היהודית-הלאומית ב"פטרבורג וקנה לו סם כעתונות היהודית הרוסית, הוא היה אחד החברים הפעילים ביותר באותה קבוצת הצעירים שהוציאה לפני זמן מה מידי אדולף לנדאו את זקן כתביר העת היהודים בשפה הרוסית "ווסחוד" (הירחון והשבועון) ושינתה את כיוונו מהתבוללות ללאומיות, באותה קבוצה היו רק שני ציונים — ברוצקוס ועורך הדין לורביג ויידנמן. משנת 1903 ואילך התחיל למלא ב"ווסחוד" תפקיד גדול יותר ויותר, "הכוכב העולה" של הצעירים היהודית בפטרבורג, עורך-הדין האזרחי המזהיר מ. מ. ווינאבר, ווינאבר השתלט מעט מעט על ה"ווסחוד" והכניס לתוכו בתור יורש המערכת את ל. א. סיוו גיסו, אדם משכיל מאד, אלא שדעותיו בשאלה היהודית היו מבולבלות בהחלט, מיום שהופיע סיוו התאיל י. ד. ברוצקוס, שהיה חבר המערכת ומזכיר כללי של ה"ווסחוד", במלחמה

למען הציונות. פרץ סכסוך חריף. מחמת סירובו של ה"ווסחוד" להרפס את מאמרו המצויין והציוני המובהק של י. ד. אידלסון על הרדמה של נורדאו "ד"ר כהן". לבסוף יצא ברוצקוס מן ה"ווסחוד". לאחר שפרש מן ה"ווסחוד" ניהל ברוצקוס יחד עם האחים ברמסון פעולה היסטורית חשובה וקשה מאד. במסרו אינפורמציה קונספירטיבית לעיתונות המערב-אירופית על הפוגרום בקייסנב והתמסר כליל לעבודה ציונית-מפלגתית.

את נ. וי. סורין הכירו יפה. בתור ציוני נלהב ובעל יזמה גדולה ונעזות. סורין עשה עלינו רושם רב באמונתו העמוקה בתפקיד ההיסטורי שעתידי למלא בסאון רוסי-ציוני גם בתעמולה הציונית וגם בצבוריות היהודית-הרוסית. מ. ריבקיין היה בלטרנסט שכתב סיפורים מחיי היהודים. ערך מיוחד לא היה לו כשביל המערכת. וכפי שאמר לי סורין, אף לא התכוון כלל לעבוד בכתיבה העתידית.

למחרת הפגישה התחלנו לעבוד ב"יברייסקיה זיון". כעבודה הספרותי ובעכו"ז העריכה עסקנו בזמן הראשון אך מעט — סורין, גולדשטיין ואני. מבקר עד ערב כתבנו מכתבים נלהבים, מלאי התפעלות, אל העסקנים והחוגים מכל קצוי רוסיה. מריבל עד חארבין ומוולונדה עד סיוואסטופול. גולדשטיין, שכבר אז נתגלה בתעמולן מלידה, היה בא בכל ערב ומביא את סיסמת-תעמולה חדשה. "כך" — היה אומר, בשפשו את ידינו כדרכו — נוצרת והולכת המשפחה הכל רוסית של "יברייסקיה זיון".

משפחה כל-רוסית זו לא כלבר שנוצרה במהרה, אלא שרוממה את רוחנו באמונה, במפעל ובהלך-רוחה. התחלנו לקבל מכתבים מלאי-התפעלות מכל קצוי רוסיה, יחד עם

ה.

אני וגולדשטיין לא רק פיתחנו חליפת מכתבים עם כל רוסיה הציונית, אלא משכנו לפעולה סטודנטים ציונים אחרים. במשך שבוע התחילו לבלות ימים ולילות במערכת אריה כאבקוב. מנחם סולובייצ'יק וארגולד זיידנמן. אבל הכוח הגדול והפעיל ביותר הופיע במערכת בהסח הדעת.

נ. סורין עסק עוד לפני "יברייסקיה זיון" בענייני הוצאת ספרים. כשהתחילו להוציא את החוברת הראשונה של ירחוננו, סיים סורין הדפסת קובץ שלא היתה לו שום שייכות עם היהדות. שמו היה "קובץ פטרבורגי". הוא נערך על ידי המבקר הצעיר והכשרוני אנדרייביץ'. פעם אחת אמר לי סורין: "אנדרייביץ אמר לי זה עתה, שהוא רואה כאחד העתונאים הרוסים המוכשרים ביותר את הפיליטוניסט של "אודסקיה נובוסטי" — את "אלטאלנה". אם אינני טועה, "אלטאלנה" הוא ציוני ואתה סיפרת לי, שהוא כיהוד עם אחיד כותבים בירחון האודיסאי "יווניה ואפיסקי" מאמרים על נושאים ציונים. האם נכון הדבר?

— נכון — עניתי. — שמו של אלטאלנה הוא ז'בוטינסקי. הוא לא רק עתונאי יוצא מן הכלל, אלא גם מצטיין כנואם. בנשף לטובת סובלי הפוגרום בקייסנב הרצה במועדון "ביסידה" באודיסה על הציונות והשווה את גורל היהודים לגורלו של פטר שלומיאל, האדם ללא צל בסיפורו של שאמיסו. ההרצאה זכתה להצלחה גדולה.

— ובכן אני מציע לכתוב לו מכתב ולבקש ממנו לשלוח משהו גם למען הקובץ הפטרבורגי. והירחון שלנו. שלח את המכתב על ידי אחיך בבקשה לשלוח מיד את המאמרים. בו בערב נכתבו שני המכתבים. וכעבור שבועיים קבלנו מאת ז'בוטינסקי כשביל הקובץ קטע מן הרדמה שלו בשם "נואלה" (גרפס בתרגום עברי של חנניה רייכמן בכרך "שירים" של סתני ז'בוטינסקי, תש"ז). במכתב הוסיף: "מאמר על נושא ציוני אשלח לאחר ימן. כעת אני עסוק באי".

חכינו למאמר, ופתאום בבקר אחד צלצל הפעמון. את הדלת פתח סורין ושמעתי אותו מדבר כשמחזה:

— ז'בוטינסקי, אלטאלנה, מצויין, בבקשה למערכת. שם יושב אחיו של גבשטיין שלך. למערכת נכנס, יותר נכון התפרץ. צעיר לימים, בעל בלורית שחורה עצומה וחיוך מקסים והתנפל עלי:

— למה אתה בלונדין בשעה ששני אחיך שחורים?
אחרי כן הוסיף:

— באתי בקשר עם ענין טפוזי לרוסיה המשטרית.
מעשה שהיה כך היה:

ז'בוטינסקי ישב על כסא העתונאי שלו בתיאטרון הרוסי באודיסה. הוא היה לבוש חולצה רוסית, כפי שהיה נהוג בימים ההם. כשנסתימה המערכה פנה אליו קצין המשטרה פאנאסיק. שלא הכיר אותו, וגער בו:

— כיצד נתגנבת לכאן?

ז'בוטינסקי התמרמר ואמר לו: "אל תצרח". קמה שערוריה, ניגש ראש הנוטרים שהכיר את ז'בוטינסקי ממאסרו שישב זמן מה ללא אשמה, וכעבור יומיים הוזמן למושל העיר שובאלוב.

— הבינותי שהענין יגמר בכי רע. לפיכך לקחתי כל הכסף שהיה בבית, 30 רובלים, ושלחתי בידי ידידי גינזבורג את כל חפצי לתחנת הרכבת. המושל הבטיח לי לשלוח לי הביתה ידיעה על ענשי, החלטתי שלא לחכות לידיעה זו ונסעתי לתחנת הרכבת כדי לנסוע משם לפטרבורג. בפטרבורג לא היתה לי זכות ישיבה ואצטרך לחיות שם במחתרת. ובמחתרת לא תמצא אותי המשטרה, אבל גינזבורג אחר את הרכבת ואני נסעתי במחלקה שלישית בתלבושת מהודרת אבל בלי חפצים. טלגרפתי לקרובי רופא השנים. את הלילה בילינו בגן ועכשיו הנני כאן.

שמענו לסיפורו כהנאה, הרגענו אותו וסדרנו אותו לגור בפטרבורג בלי זכויות. לערב כנסנו ישיבת המערכת, חוץ מן מ. מרגולין וי. ברזקוס היו כולם צעירים מאד. בסוף הערב נרמה לכולנו, שאנחנו מבירים את ז'בוטינסקי שנים רבות ואני אמרתי לסורין:

— קצין המשטרה פאנאסיק עשה שרות לאין ערוך למערכת שלנו. הרי הוא העשיר את המערכת שלנו בעתונאי ממש. כולנו אולי עתונאים לעתיד והוא הרי כבר עתונאי מנוסה. לא עברו ימים ו"ראזוויט" הקים משפחה גדולה בכל קצווי רוסיה. בשלשים וחמש שנות קיומו מילא העתון תפקיד היסטורי בציונות, יחידי במינו. כולנו שותפים לתפקיד זה, אבל שלשה היו במרכז: ישראל רחוב, ראש העוד, אברהם אידלסון, העורך וזאב ז'בוטינסקי, הרוח החיה של העתון.

החבורות הראשונות של הירחון הופיעו בתחילת שנת 1904 והצליחו מאד.

7.

במערכת "יברויסקיה ז'יון" שרר תמיד מצב רוח מרומם, חגיגי, אם כי התקופה הראשונה היתה תקופה של מצוקה קשה. סורין נלחם כארי, אבל "שבעת אלפי הרובלים שלא היו בידך" העיקו עליו מאד. כסף לא היה, נייר לא היה, החבורות יצאו לאור באוחר-זמן, ומשום כך ירדה גם החתימה לאחר רבע-השנה הראשון ב־50 אחיו, מה שגרם להחמרה נוספת של המצב. איני יכול בעצם להבין עד היום כיצד עלה בידינו להתקיים, בכל זאת, שנה וחצי עד ל"בוא השליטים החדשים", הוצאנו 18 חוברות ומינאר 1905 — 20-25 גליונות של השבועון "כרוניקה יברויסקי ז'יוני", אני מסביר את זאת במסירותו של הנוער ובמאמציו ההירואיים של סורין ומצטער עד היום על העוול הגדול

מצד הגורל כלפי סורין. חבל על דאברין... "מעטים היו ימי-הטובה בחייו — ורבים היסורים" והציונות הרוסית לא העריכה עד היום את גבורתה, גבורת קולומבוס של עתון ציוני ברוסיה ואת סיסמתו החלוצית: "אמות ולא אבנע".

כפי שמתרחש לעתים קרובות במקרים כאלו, נדמה היה לו לסורין, שיציל את המפעל ע"י מה שירחיב אותו. ולכן הוא חותם על חוזה קשה כשכילו עם המשורר המפורסם ש. פרוג, שנועד לתהלה באותו הזמן. ונותן את אוסף כל שירי פרוג בתורת תוספת למנויי הירחון. ואח"כ מצרף אליו שבועון. יתכן, שהרעיון היה מחוכם. אבל כהעדרו של הון חוזר גברו הקשיים הכספיים עקב הרחבה זו מיום ליום ומשעה לשעה. הנוער המתלמד שמסביבו לא יכול להושיט לו עזרה חמרית. ואילו הדור הישן היה עסוק במלחמה בקשר לתכנית אוגנדה. וסורין לא מצא גישה אליו. והנה החליט סורין משום מה שיסדר את כל הענין בעזרת ציוני אמיד בן-פטרבורג, א. פ. ווילקוביצקי, שהתענין מאד במפעל כמשך זמן מה. התחיל להשתתף בו — ואח"כ נמלך ומשך את ידיו מכל... בדרך כלל הרי עד להפעתו של ישראל רוזוב (על כך ארחיב את הדיבור להלן) הלכה עניבת המצוקה הכספית והתהדקה מיום ליום. חוץ מזה, הסתבכו עניני המערכת מאד מאד בראשית השנה החרשה. שנת 1905: מ. מרגולין לא יכול להקדיש מזמנו לעתון. כי כבדה עליו העבודה בהוצאת ברוקהאוז-עפרון. י. ברוצקוס גייס בתור רופא ונשלח לתורכיסטאן להלהם שם במגפת החולירע. הצעירים ההליפו אותם. אך כל העבודה היתה מקרית ובלתי מסודרת. ביחוד הורע המצב בחדשים הראשונים של שנת 1905. הסטודנטים התפזרו לערי השדה לרגל החופשה בבתי הספר הנבונים לחודש או לחודש וחצי. וזכורני, שאת הגליונות הראשונים של השבועון חיברנו שנינו. ז'בוטינסקי ואני. כסף לא היה לנו — אפילו פרוטה אחת. אך המצאנו תחבולה "גאווית" לשם הטבת המצב הכספי: להוציא את השבועון בלי עטיפת צבעונית. הבטאון הוסיף לצאת לאור בלי עטיפה. אך "בטון מחוצץ" מאד גם כלפי הממשלה וגם כלפי היהודים הסולידריים. כפי שהתבטא א. זיידמן. הטון הזה שימח אותנו מאד. כפכרואר וכמרס נתכנסו הכל. אך מרגולין וברוצקוס נעלמו מן האופק בהחלט. במערכת הסתובבו הרבה צעירים מחוגי הסטודנטים. היתה זאת תקופה בלתי מסודרת מאד וחאוטית מאד, תקופה טפוסית של "בין מלכא למלכא". תהו ובהו הנה היה למורת רוח לכולנו. אבל יותר מכל סבל ממנו מ. סוליביצ'יק, שהעריץ את הסדר, השיטתיות וה"חוקה". הוא התחיל לנהל תעמולה גדולה "למען הסדר", ופעם אחת אסף את כולנו ונשא נאום — וזה היה תכנון בקירוב:

"כל פטרבורג הציונית מתנפחת ואומרת ש"יברייסקיה זיין" עומד על ארבע אבני-יסוד (אבנים — "שטיינער", רמז ל"סיפא" של שמות המשפחה הנזכרים כאן, רובם "שטיין" — המבלה"ד): גולדשטיין, גפשטיין, אינזשטיין וסולוביצ'יק... אבל אנו יודעים שדעה זו היא בלתי נכונה. "יברייסקיה זיין" אינו עומד אלא כורע ונופל. ואי אפשר להמשיך עוד בחיים כאלו. כסף אין לנו וגם לא יהיה לנו זמן רב. אבל סדר אפשרי אצלנו. אם יהיה סדר, יתקיים הבטאון, ואם יוסיף להתקיים יתכן ויהיה גם כסף. יש צורך לדבר עם סורין בכל הרצינות ולקבוע חוקה ותכנון-עורכים. את החוקה, התקנון והסדר, שקשה כל כך לעכל, אעבד אני. אני גם אשתדל להגשים אותם — בעקשנות וללא הצלחה כמובן. אבל לדבר עם סורין צריכים. לדעתי, ז'בוטינסקי וגפשטיין. גמרתי את דברי... היכוחים מיותרים. הואיל וכבר דברתי על הענין הזה עם כל אחד מכם עשר פעמים..."

וכך היה. ויבוחים לא היו. אבל ז'בוטינסקי אמר:

"אני וגפשטיין נלך אל סורין. אבל אני דורש יחס צודק ליקותיאל (כינוי העברי

של סורין). המצוה ע"י הנושים. הוא ימנה חבר-עורכים לפי ראות עיניו. ואנו נציית לו בעורין: כסורין אפשר לתת אמון. כי הוא "משרת את הענין ללא משוא פנים". הקהל הסכים לדעת ז'בוטינסקי. סורין שמח מאד על רעיונו של סולוביצ'יק והחליט: חבר-העורכים מורכב מן האנשים דלקמן (חוץ מסורין עצמו): ז'בוטינסקי, זיידנמן, סולוביצ'יק, גולרשטיין וגפשטיין.

ז.

התחיל "הסדר החדש". חבר-העורכים התכנס בדייקנות ועבד במרץ ובשמחה. הבטאון התחיל להשתפר במדה מופלאה. לפני זמן מה ישבתי בספריה הלאומית בירושלים ועיינתי בחוברות הבטאון מאותה שנה. השתוממתי בעצמי, כיצד "נוער ירוק" מחוסר כל נסיון הוציא חוברות חיות כאלה, מלאות אש, ולפעמים גם מזהירות. הרי לא היה בינינו אף סופר מנוסה אחד, חוץ מז'בוטינסקי.

ומגים קשים הגיעו לציונות! רק לפני חצי שנה מת הרצל. משבר-איגודה היה בעצם תקפו. ההסתדרות הציונית היתה משועתת מבפנים; הטריטוריאליסטים פני עורף לארץ ישראל; חסידי-אוגנדה חששו מפני ריב עם אנגליה. "ציוני-ציון" הכריזו על כולם כעל בוגדים ודרשו לגרש מן ההסתדרות את כל אלה שאינם בעד ארץ ישראל ב-100%. כל זה גרם לחשמול האוירה ואולל הרגשה ברורה, שהרתוקים הישנים שליכדו יחד את הציונים התפוררו. וחדשים טרם נולדו במקומם.

אבל אנו היינו מלאי עידוד ואופטימיות. סבורני, שהדבר עמד בקשר עם המאורעות והלכידות הרוסים הכלליים. בסתיו של אותה שנת 1904, שבה נולד "יברייסקיה ז'יון", נרצח המיניסטר פלווה, ותקופת "האביב" החלה. מקץ שבוע להופעת הגליון הראשון של "כרוניקה יברייסקיה ז'יון", ב'9 בינואר, ירו לתוך ההמון על יד "ארמון החורף", כלומר — התחילה המהפכה הרוסית הראשונה של שנת 1905, שנסתיימה בשביתה כללית שהקיפה את כל רחבי רוסיה וכפרסים המנשר מ-17 באוקטובר 1905 על כינוס הפרלמנט הרוסי הראשון. בד בבד עם המהפכה הרוסית החל "שינוי ערכין" היסטורי אצל היהודים. "הקרת זו" גם אצלנו. כנקודת מפנה ומשבר שימש, כפי שכבר כתבתי, הפוגרום הקשינבוי שהתחולל באביב 1903.

אותה המהפכה הרוסית ו"שינוי-הערכין" אצל היהודים הם שהשרו עלינו מצב-רוח מיוחד, שבו חיינו, נשמנו וממנו שאכנו את התלהבותנו. וכך הגדרנו אותו בשיבות המערכת שלנו: "הגיעה תקופה גדולה, דף חדש של ההיסטוריה נפתח. ואנו מצויים לעמוד על גובה השעה!"

הלך-רוח כללי זה מצא את ביטויו הקולע ביותר במאמרו של ז'בוטינסקי שנדפס בגליון פסח של אותה שנת תרס"ה: "רשימות בלי כותרת". בהן סבר המחבר, שאת הקושיות של "מה נשתנה" יש לפרש כשאלות שמעמיד הנוער לפני הדור הישן: "מה הבאת ומה השקעת במפעל הכללי בימי נעורייך ואונך?" אבותינו ענו על שאלה זו בעצב, אך מתוך שקט נפשי: "מאום לא פעלתי, כי חייתי בתקופה מתה ובקרב עם מת", ולא לי החרפה, כי לא האדם מושל בתקופתו. אלא התקופה מושלת באדם". אבל תקופתנו אנו — מוסיף ז'בוטינסקי — אחרת היא. מסביבנו — רעש ורעם. משהו מתמוטט, משהו נוצר והולך, אלפי סייירים משוטטים כאלפי דרכים חדשות, דגלים חדשים מנפנפים באויר, ומלים חדשות רועמות. ולכן — אוי לו לאותו האיש מבינינו, אשר על שאלת הדור הבא: "מה עשית אתה כוּמָן מסע-המלחמה הגדול?" — יענה: "עבדים היינו! עבד הייתי ובעבדותי נשארת. בקולות וכברקים באה הסופה. כגעש וברעם בא שטף ההיסטוריה וגרף את עמי בדרך השחר הבוקע, ואני נאחזתי בשרשי העצים על הגדה, התחבאתי מאחרי קיר מאורתי."

מאירת הבלב, ומאום לא עשיתי, לשום דבר לא נלחמתי... ולא יהיה דראון בעולם מר מדראין אותה ההודאה..."

— וכשאני חושב על כל זה — אימר ז'בוטינסקי — מתמלא לכי חרדת-אימים — חרדת-אימים לי לעצמי ולאלה החוגגים אתי ועל ידי את עלומיהם, ויש לי רצון לצעוק בכל כח חזי: "נגדו את הברזל!" נגדו את הברזל, אל תשמיטו מידכם את הקורס, אל תחמיצו את הרגע, כי יבואו נכדינו ויתבעו מאתנו דין וחשבון!"

ככה זה חיינו, זוהי הקריאה שהשמיע "יברייסקיה ז'יון" באותה תקופה. עשינו זאת באופן אי-רציונלי, מתוך חוש אינסטינקטיבי, וזאת היתה לדעתנו, הדרך המוצלחת ביותר בשביל המערכת שלנו, מגיחך היה הדבר, אילו קבלה על עצמה אותה "מערכת הגוער" להטיף מוסר, ללמד לקח: הרי הקשיש שבינינו היה בן 24 (ז'בוטינסקי)! ואילו הטפה לרעיון: "נגדו את הברזל, כי נכדיכם יתבעו דין וחשבון!", "האבקות מכרעת" — והתקפה על האויבים משמאל ומימין — זה היה כנה וזה הלם אותנו... ביחוד — "התאים הדבר לנוער של רוסיה כולה, שאתו מצאנו שפה משותפת במהרה והתמוזגנו למשפחת רעים אחת: מאליינקוב ואיצקוביץ כבאקי עד נובומייסקי בסיכיריה, ממ. שווארצמן וי. טריווש באודיסה עד לגרינבוים וסירקין בווארשה, מל. יפה בגרודנו עד לסופרסקי בקורסק ולפסמניק בג'יניבה. מצאנו לשון משותפת לא רק עם אלה שדברו אתנו בשפה מפלגתית אחת, אלא גם עם אלה שנקרעו מאתנו ופרשו לפנות שונות, עבדו או אצלנו גם בר בורוכוב, וגם אנשי ס.ס., כגון יעקב לשצ'ינסקי, גם שני אחי, גם ברתולדי לצקי, גם "סיימובצים" בגון ז'לכרפרב, שטיף (בעל דמיון), גם אפרויקין וצבי-אברהמי..."

אכן, עלה בידנו למשוך אלינו את כל הצעיר, התוסס והחי בציונות הרוסית של אותו הדור: ודבר זה הציל אותנו למעשה, ההצלחה בקרב הגוער אילצה את הקשישים שהיו עסוקים במלחמת אוגנדה, להתעניין, בכל זאת, בהצלחת "יברייסקיה ז'יון" מקטסטרופה כספית בלתי-נמנעת.

ח.

בגמר הרבע הראשון של שנת 1905 לא יכול עוד סורין לנהל את המפעל, הדור הציוני הקשיש החליט איפוא לקבל מידיה את הבטאון, אבל שום דבר לא היה יוצא מהחלטה זו, אלמלא נמצא אותו ה"משוגע" שבלעדו, לפי ביטויו של ביאליק, שום מפעל אינו יכול להתקיים, באותו סתיו 1903, כשקנה סורין אצל ריבקין את "יברייסקיה ביבליותיקה", בא לפטרבורג והשתקע במרחק פסיעות אחדות מדירתו של סורין באותו רחוב פושקינסקיה מנהל חברת גפט אנגלית, הוא היה ציוני ותיק, שעבד בתנועה עוד מימי חבת ציון, ולפני עברו לפטרבורג התגורר באזור הוולגה, ויחד עם א. ברלין היה חברו של ד"ר יחיאל צ'לנוב, המורשה הציוני למוסקבה ולעבר הוולגה, לא הכרנו אותו, אבל י. ברצקוס סיפר לנו פעם אחת, שפגש ציוני אחד מענין מאד אשר ידע אותו עוד במוסקבה בשנת 1891, ושבו רוצים לבחור ליו"ר החוג השני במקום ד"ר פרלמן, שחלה, אותו הציוני יש לו שם-משפחה "גויי" מאד: רוזוב.

כעבור זמן מה סיפר לי ברצקוס, שנפגש עם רוזוב, התאהב בו, ומקץ שנה אחת כבר עמד רוזוב בראש כל פטרבורג הציונית, כיצד קרה הדבר? אך זהו נושא להרצאת דברים מיוחדת על חולדות הציונות בפטרבורג, אבל מסגרת רשימותי מצטמצמת ב"יברייסקיה ז'יון" בלבד, וכאן אגע רק בתפקידו בתור "מציל" הבטאון בשנת 1905. רוזוב נגש לענין מתוך התלהבות רעיונית יהודית, אבל כ"ראש של גוי", שאמר לו, כי אי אפשר לנהל את המפעל ב-7000 רובלים שאינם בנמצא, אבל אפשר ואפשר לנהלו ב-15,000 רובל הנמצאים בעין! כמו כן חשב, שאי אפשר לנהל את הבטאון בלי

עורך ראשי: „נפשי נקשרה בנוער הזה“ — אמר רוזוב אל צ'לנוב — „אבל רק ז'בוטינסקי יכול היה להיות עורך ראשי אצלם. אלא שהוא נחוץ לנו בתור תועמלן שיסע בכל רחבי רוסיה“. לבסוף — חשב רוזוב ב„מוח של גוי“ — „נחוץ גם „בעל בית למפעל — מנהל המשרד“. אמנם, סורין נחשב למנהל, אבל לא מילא את התפקיד הזה למעשה.

רוזוב עמד בתוקף על דרישותיו ה„גוייות“ ואף החליט להגדיל את הונו של הבטאון עד 25,000 רובל. לשם הגשמת רעיונותיו אלה נדבר עם האיש, שנחשב באותם הימים לראש הציונות בצפון רוסיה — ד"ר יחיאל צ'לנוב, ושניהם משכו אל הענין את יצחק ניידיץ, ואח"כ — גם את הלל זלטופולסקי, את גיסו של רוזוב אברהם גורביץ, את מ. ל. פינס, ועוד משהו מ„בני ציון“ הותיקים במוסקבה. רוזוב גילה כאן קשיות-עורף רבה ומרץ ללא לאות, באופן שההון הדרוש נוצר תוך זמן קצר ביחס, נמצא מנהל-המשרד, מקודם מ. גליקין ואחריו — ש. זלצמן שניהל את העסק כל הזמן עד לעלייתם של הבולשביקים לשלטון, והעיקר — נמצא גם אדם מתאים להיות יו"ר המערכת. הדבר האחרון נראה בעינינו כפלא ממש: הנוער שערך את העתון היה חדור אופטימיות והאמין בכל: הוא האמין, ש„יברייסקיה ז'יון“ לא ימות; האמין שיגויס ההון הדרוש, שיימצא מנהל למשרד; אך לא האמננו שיימצא עורך ראשי מתאים. אבל לא בכדי חשבו את עצמם חברי החוג המוסקבאי הישן „בני ציון“ אנשי „מייסלויאר“*) של הציונות הרוסית. „החוג שלנו“ — אמרו הם — נתן לציונות את ראשיה כגון את אוסישקין, צ'לנוב, מאוזה, טיומקין, ניידיץ, וכו'. אנו גם נתן עורך ראשי ל„יברייסקיה ז'יון“. והם הציגו את מועמדותו של א. ד. אידלסון. הצעה זו עוררה תרועות כלליות. חשבנוהו למועמד המתאים ביותר, אבל לא האמננו שיסכים לעזוב את חייו המסודרים במוסקבה ויעבור לפטרבורג לנוע על „יברייסקיה ז'יון“ והעבודה המפרכת של עורך ראשי, כעביר שנים רבות שאלתי את אידלסון, כיצד החליט מתוך קלות דעת על צעד שכזה. הוא ענני: א) ניידיץ, הבטיח לא השכל יסתדר; ב) הוא לא יכול ולא רצה להחמיץ את הסיכוי „להגשים את חלום כל חייו“. כדאי לציין, שיחיאל צ'לנוב דרש בתוקף למנות את אידלסון לעורך, אע"פ שהלה עמד במשך עשרים שנה בראש האופוזיציה לצ'לנוב במוסקבה.

אנו, הנוער, היינו מלאי התפעלות ממועמדותו של אידלסון. ז'בוטינסקי חשב אותו להוגה-הדעות המשכיל ביותר ול„אירופאי“ הרציני ביותר בציונות הרוסית. אני וגולדשטיין ראינו בו הוגה-דעות מחונן מאד ועתונאי בחסד עליון. זכורני (נמצאתי אז במקרה בחר"ל) את מכתבו הנפלא של א. גולדשטיין שהחליף אותי בהעדרו בתור מזכיר המערכת: „מזל טוב! אידלסון עבר לכאן כאמת. כולנו מאושרים“...

לאחר שנה וחצי של „מחלות ילדים“ החלה תקופה חדשה של הבטאון, תקופת אידלסון.

*) „מייסלויאר“ — האגיה שהביאה את חלוצי ההתישבות הראשונים לארצות הברית.

זכרונות על דוב בורוכוב

א

בוריה בורוכוב — נער קטן במדי גימנוסטרן רוס, בכובע גימנוסטרן שמוט על המצח, בעל עינים רציניות, המביטות מתחת למצח.

אח הגימנסיה הוא מבקר בדיקנית, אך לומד מעט מאד בכתליה — והרבה מאד ובצמאון רב מחוצה לה. את כל מקצועותיה של תכנית הגימנסיה, וביחוד את המתמטיקה והשפות (גם הקלסיות וגם החזשות) הוא לומד בבית, ומקדים בהן הרבה את כחול. כבר כמחלקות הגימנסיה האמצעיות הוא לומד כרצונות מתמטיקה גבוהה, וקורא את שפינוזה ואת קאנט במקורם. הגטיה למתמטיקה ולפילוסופיה התחילה ניכרת בו בגיל רך מאד.

הגימנוסטרן הקטן נהפך לבחור סגיר ומסוגר, מכונס בתוך עצמו. עיניו הרציניות תמיד נעשות עוד יותר רציניות ויותר עמוקות, והן מביטות כבר לא מתחת למצח, אלא ישר נוכחן בחוקרות בכני אדם ובתבליה כולה. עסוק הנהו בשעורים פרטיים למען יהיה לו כסף לקניית ספרים. לומד הוא מתמטיקה ופילוסופיה, פסיכולוגיה, סוציאולוגיה ומדעי-כלכלה, ואינו מסיר את דעתו גם מיצר הבלשנות. יש לו הרבה תלמידים, גם בשכר וגם חנם. הרבה ידידים ומכבדים, הנהגים אחריו ושואבים ממעין ידיעותיו הרבות והשונות, ובוריה — אופיו כבר נקבע מבחינה זו: ברצון הנהו מתלק בין ידידיו את כל רכושו החמרי והרוחני, כל העיר פולטבה כולה מכירה אותו כבר, ועל בוריה בורוכוב מהלכות בעיר שמועות ואגדות שונות, ביחוד ובעיקר במובן בין הצעירים. מן האגדות הללו מעוררת ענין מיוחד אצל הנערות, בנות אותו הגיל והמוג, האחת: בוריה בורוכוב בו לנשים. "הנשים" הללו היו 17—18.

בוריה ממסס את הגימנסיה. את מקום מדי הגימנסיה נוסלת החליפה האזרחית של הזמן ההוא, ז. א. חולצה רוסית עם חגורת-סתיל. הרבר היה בשנת 1900. כמקום ללכת לאוניברסיטה הוא שוקע — כבר כרציניות גמורה — בפילוסופיה, סוציאולוגיה, מרכסיזם, אתיקה וחקירת הספרות היפה, האירופית והרוסית. שופנהאואר וקאנטסקי, פלחוב, בוגנוב ומיכאילובסקי, בה בעת — גורקי, אנדרייב. אחר כך הגיע תורם של שטירנר וניצשה, יאחם — איבסן וסטרינדברג, ניצשה — שליט המוחות בעת ההיא. בוריה נעשה לדמותו המרכזית של הנוער בפולטבה. כל הנוער האינטלגנטי המקומי, של הזמן ההוא, לומד בזה אחר זה את כל מה שלומד, ומתלהב מכל מה שמתלהב — בוריה בורוכוב. חוגים להשכלה עצמית, הרצאות, ויכוחים לאין סוף, שיחות עם ידידים, חברים, תלמידים. מאוחר גיסא — טוילום, מעודות, שיש בסירות, בכל אלה היה הוא על פי רוב המארגן, וגם בהם היה הדמות המרכזית. אך כהשאירו לבדו, יחיד לנפשו, בוריה מתעמק, מתרכז, כמעט זועף, הוא מתכנס לתוך עצמו, עסוק בחקירותיו, מתשבותיו, סטריי, עשרות סטרי מדע, שאין יור משנת לרכשם. הוא מעתיק לתוך מחברותיו העבות, ושוב הוא מצוין, חוקר, ומפיץ את ידיעותיו בין הסובבים אותו.

ימי שלווה ושלווה היו הימים ההם. בעיות "עולמיות" רבות היו, אולם לכולן היתה תבונה עיונית טהית או יותר. הכל היו עסוקים בהכנות לקראת עתיד חרש, חשו את התקרבותו, אבל כהנה לא היו עז שום מלחמות, שום מהפכות, שום סרעות ביהודים... עד אשר פתאום, או כאילו פתאום, הציף נחשול של שביחות את כתייהחרושת על פני כל דרום-רוסיה. בערי האוניברסיטאות, מוסקבה, פטרבורג, חרקוב ועוד — היו מאסרים וגרושים של סטונגטים, סועלים, אינטלגנטים, רבים מן המגורשים

הללו נתגלגלו אלינו לפולטבה. מסטודנטים רבים נישלת, כעונש, הארכא מחובת'הגיוס, והם נאסרים לצבא. ובפולטבה שלנו מופיעים טוראים משונים — במשקפים — הרופעה שעד הנה לא היתה עוד כמות, — ובעלי פנים אינטלגנטים — המסעה נדירה מאד מקורם אף היא.

ב

מתי, איך ומדוע נהפך פתאום בוריה ברוכוב מפילוסוף, אקונומיסט, מורליסט, חובב ספרות יפה, — שבה היה מחפש קודם כל רעיונות נועזים וקריאה להיאבקות — ללוחם ועסקן צבאי ; מתי, איך ומדוע התרחק מספריו ומחוג ידידיו הצר ייצא מחדרו הקטן אל העולם הרחב של העסקנות הצבורית וההאבקות — קשה מאד לקבוע.

בנמרו את הנימנסיה נסע ליקטרינוסלב, ופתח בסעילה בין הפועלים הרוסים כמנצ'סטר נז של רוסיה. היא נתן להם שעורים במרכסיום והרצה הרצאות בשאלות סוציאליות. כאשר התחיל מזדמן עם האינטלגנציה היהודית והנוער וקושר אתם קשרי ידידות, ארנן בחוגים האלה את הפלוגה הראשונה של „הננה עצמית“ בעיר.

עוד יותר קשה לקבוע מתי ואיך הרגיש בוריה פתאום את עצמו, — ברור, בהחלט ולכלי שוב — ליהודי, יהודי-ציוני. לבו הלוט היה נענה תמיד לבעיות היהודיות. הרי במשפחה של חובבי-ציון ותיקים ומסורים גדלה, וכהיותו בן 12—11 ברח מביתו לארץ ישראל. עת רבה היה נודד בלי כסף וכלי מזון עד שעכבו ידידיו אביו את הבורה הצעיר בנקולים והחזירוהו הביתה.

הפוגרום הקישוני זעזעה והסיל צל קורך על פניו ועל נפשו. מפולטבה יצא אל „החוס'המושב“ להסיף לציונות, כתאוריטיון שלה. אז ידע לדבר רק רוסית. אבל נואם היה על הבל. יחר עם בעיות הציונות, הלאומיות, ההתבוללות והגלות, היה קורא הרצאות גם על ניצשה, איכסן ועל בעיות האשה. הוא היה אז בן 23—22, אז (בשנות 1903—1904) התחילה התנועה הציונית גדלה ומתפתחת ברוחב ובעומק. מן האבות, מחיבי ציון הזקנים, עברה הציונות אל בניהם, שהכניסו לתוך ציונות זו את רוחם הם, הצעיר והמהפכני. בפולטבה מתארגנת אנודה של נוער ציוני, בעיקר מכין תלמידי בתי הספר התיכוניים והגבוהים : אלה היו מיטב הכוחות הצעירים של האינטלגנציה היהודית הפולטבית בימים ההם. פתאים הם נקראים משום מה מן הסביבה הרוסית הכללית, הרוסית-המשכילית, פתאים הם מתחילים משום-מה להרגיש את עצמם יהודים, ומשים כך גם יהודים ציונים.

אמנם לא כל הנוער היהודי הגיע אל הציונות. נשארו בפולטבה גם יהודים „איסקרובצים“, סוציאל-דמוקרטים רוסים, לפי שם עתונם המחזרתי „איסקרה“ (ניצוץ), שהיה יוצא בניבנה. גם סוציאליסטים-ריבולוציוניים, גם בינוניים, ועבודה קשה באמת היה עליו, על הנוער הציוני, לעשות במלחמתו אתם, בנאומים וויכוחים איך-סופיים „בעד“ ו„נגד“.

בימים ההם כבר מחלל לפרסם את דבריו בדפוס. בשנת 1903 נדפס ב„אלמנך הציוני“, שהוצא בקרמניצ'יץ ע"י ד"ר א. פרידנברג, מאמרו על „תוכנית השכל היהודי“, שעורר את חשומת לבו של כל קהל הקוראים היהודים. בעת ההיא התחולל ענין אוגנדה, ובוריה נופע שוב על פני כל רוסיה, מרצה הרצאות על „ציון והסרטיוריה“ ; הוא מעמיק מחשבות בבעיה זו וכותב עליה מאמר גדול, אשר נדפס בחמש חוברות של הירחון „יברייסקיה זיון“ שיצא אז בסטרבורג כעריכתו של א. אידלסון.

אז התפתחו והתגבשו בקרבו גם חפושיו בשטח שאלת הפועלים היהודים והוא מפרסם כאותו ירחון את המאמר „המופנטים המעמדיים של השאלה הלאומית“.

בחודש אוגוסט שנת 1905 נבחר בורוכוב לצירה של פולטבה אל הקונגרס הציוני ככול. אחר כל ההרפתקאות והחוויות הסוערות של הקינדרם וסיעותיו, — ניסע הוא לברלין ונשאר שם. את לבו צרים מכמנית של הספריה המלכותית הברלינית, צדים ומרתקים. נשיתו לכלשנות, מעצם ימי עלומיו, כבר נתנה את יבולה ; מתוהים לפניו המין ספרים בשסות שונות. מתפתחת בו תשוקה זו לידיעת לשונות, שהגיעה לבסוף לידי כך שהיה שולט וקורא ביד-שפות : רוסית, יהודית, עברית, פולנית, גרמנית.

צרפתית, אנגלית, איטלקית, רומית, יונית, סנסקריטית, ערבית, פרסית ותורכית — שלידעתן הגיע או בשל ציוניותו או מחבתו לבלשנות.

ג

מיכן ומומן היה לשבת שנים תמימות בספריות ברלין לעיין בספרים, לחקור ולרשום במחברותיו. אבל הגיע אוקטובר של שנת 1905.
בא המניפסט מיום 17 באוקטובר על הקונסטיטוציה והחרויות. ותיכף ומיד לאחריו — נחשול הפרעות ביהודים. בוריה נוסע בחזרה לרוסיה, מוביל אתו בראונינגים. נוסע הוא בדרכים מסובכות ובלתי כשרות; שביתת מסילות הברזל סרם נסתימה, בכוא הוא נכנס מיר בראשו ורובו בעבודה הקדחתית, מדבה בנסיעות, מנהל תעמולה, משתתף בויכוחים. חיש מהר מתרבה מחנה האוהדים ותמשתתפים, אך הולך וגדל כמובן גם מספר המתנגדים, מתנהלת האבקות — פולמוס קשה, בלתי פסק, עם הסיימאיה-הסרמאים וביחוד עם הכנוד.
בשנים הקשות הללו של האבקות ועבודה, מתגבש יותר ויותר בו בעצמו ובידריו הקרובים, חבריו ועוזריו, הדבר שעליו היו עומדים אחריהם באומץ לב ובמסירות כמשך כל השנים שבאו אחריו. נולדה והתנכשה והגוירה את עצמה מפלגת "פועלי ציון", מפלגת הפועלים היהודית הסוציאליזמוקרטית. בשנת 1906 מתחיל להופיע בפולטבה כלי מבטאו המרכזי של המפלגה — "כרוניקת הפועלים היהודית". מחזור המאמרים "הפלטפורמה שלנו", שנדפסו בנליונות הראשונים בחתימת הפסבדונים "תמיר" — נכתבו בידי בורוכוב.

ברוסיה מתחילה ריאקציה חמורה. מאסרים לאין סוף בין טובי האנשים הרוסים; "משלחות עונשין" לכפרים; התקוממויות האכרים נדכאות באכזריות ללא רחם. בתשובה לכך הולכת ורבה פעולת הסירוד של הסוציאליסטים הרבולוציוניים; התנקשויות, רציחות של מיניסטרים ורבי הממשלה. כל התנקשות טרוריסטית שהצליחה מעוררת התלהבות — חריה ברוב העם, וממשלת הצאר מאשימה בכל המהומה את "הזרים"...

גם בפולטבה אין מנוחה. מחכים לפרעות. מפלגת "פועלי ציון" מתכוננת — היא מארגנת הגנה עצמית. מאססים נשק. הקונספירציה לא היתה כנראה אידיאלית; המשרתת של אחד המעונות הוויזיה למשטרה. חפזים בכמה בתים ובמערבת "כרוניקת הפועלים היהודית". בכמה מקומות מוצאים אקדחים וסצצות. במערבת "כרוניקת הפועלים היהודית" לא מצאו כלום, אך בשעת החפוש הכירו והבינו, כי לשם נמשכים כל החפזים. את העתון סוגרים, אוסרים כמה אנשים, תופסים גם את בורוכוב. בבית הסוהר הפוליטי הוא יושב חבוס ששה חודשים. קורא הרצאות לפני כל סוגי האסירים על נושאים מכל המינים. הוא נואם גם לפני האכרים (שמספרם היה רב מאד בבית הסוהר לאחר התקוממויות האכרים הירועות בכלל); מרצה גם על השאלה האגררית, גם על ישו הנוצרי וגם על משה. אסירי בית הסוהר מעריצים אותו. הסקירות של בית האסורים (לעומת פקודי בתי הסוהר בערים אחרות) — הגונה מאד, יודעת על ההרצאות הללו ועושה את עצמה כלא רואה. הקסינור במשפט הפוליטי היה חברו של בוריה מן הגימנסיה, שהיטיב להכירו, והיה אתו לפניו בקשרי ידירות, התיחס אליו בלבו באהדה רבה.

לאחר השתדלויות ארוכות ונמרצות שהדרו את בוריה עד לבידור דינו בערכות של סכום כסף גדול. הוא יוצא לחוץ לארץ, כמובן באופן בלתי ליגלי; ברוסיה היו נותנים דרכיה לחוץ לארץ רק למי שהיה מביא תעודת כשרות פוליטית ותעודה "כי אינו נמצא ולא היה במצב של נחקר, לא עמר ולא חייב לעמוד בפני בית דין". עד אשר מתארגנת הברחת הגבול הוא עובר בוילנא ובמינסק, בשם זר, במערבת העתונים המסלנתיים.

ד

הגיעה שנת 1907. עצובים וקשים הם תמי המהגר הפוליטי היהודי מרוסיה, תחליף של חיים ולא חיים ממש. מנותק הנהו מן החיים. מנותק מן העבודה החביבה עליו. מנותק מן ההשמכרות הרגילה

ומן ההשתכרות בכלל. חיים של צועני. מנסה הוא את מזלו פעם במקום זה ופעם במקום אחר. עובר ממדינה למדינה, מעיר לעיר. כמעט בכל מקום, כמעט תמיד, מחסור ופגעים. קרקוב, ליון, ברוסל, וינה. בכל מקום הוא מחפש קרקע תחת הרגלים, מבקש להתעורר. מחפש קשרים עם עתונים ברוסיה ומחוצה לה. מרבה לכתוב: מאמרים ארוכים וקצרים, על נושאים מכל המינים. מגיב על כל הבעיות של הזמן ההוא, על בעיותיה של רוסיה רבת היסורים. מתקשר בחוץ לארץ עם גורקי, בוגדוב, לונצארסקי, את מאמריו קוראים, משבחים, מבטיחים להשחרר ואין מופסים אותם. אין מקום להתגוררות צעיר, "חורש" ובלתי ידוע עוד. אבל בורוכוב ממשיך לכתו ומוסיף ללמוד: קורא, חוקר, איגר ידיעות, ובמדת האפשרות אינו מנתק את הקשרים עם המפלגה.

1909—1914. וינה. רצועת אור צרה, זורורי הצלחה קטנים. מקשר קשרים עם רוסיה, "רוסביט" מופים את מכתביו מוינה בחתימת "קבוע". "האנציקלופדיה היהודית" ברוסיה מופיעה את מאמרו "וינה" ואחרים. עירכי האנציקלופדיה מלאים התפעלות ומבקשים את השתתפותו הקבועה, אך מסבות שונות (ביניהן אי שביעות רצונו מ"רמתה" הכללית של האנציקלופדיה) נהבסל העניין. הוא מתחיל לכתוב לעתים יותר תכופות ב"רוסביט" וגם בעתון "די ווארהייט" האמריקאי וחותם במסבונים "שטענדיקער". אך בכלל שנואה עליו עבודתו העיתונאית. מרגלא היה בפומיה, כי מקפחת הוא את חייו, מונעת ממנו את האפשרות לכתוב, וביחוד את "האמיקה הפרולטרית", שאת ראשיה הפרקים עברה חבר עוד בשנת 1906, כשבתו בבית האסורים.

כותב הוא ומפרטס חכור בלשני חשוב בקובץ הילנאי הגדול "פנקס": "די ביבליאטק פון א אידישן פילאָלאָג". וכל העת אינו מפסיק את עבודתו המכללתית.

בחורף שנת 1914 הוא נוסע מוינה לשירת הרצאות בקולוניות הסטודנטים היהודים מרוסיה, במערב אירופה — ואחד כך הוא מתישב בלונדון ומבלה שם שלשה חדשים מבוקר עד ערב, כמוזיאון הבריטי. הכיתה הוא מביא חומר עשיר והמון צלומים מכתבי יד עתיקים ויקרי מציאות — לצורך חקירותיו של השפה היהודית המדוברת.

מתכוון הוא לכתוב, להרבות בכתיבה — על הלשון היהודית, על תולדות הספרות היהודית וכי וכי, ושוב הוא חוזר לעבודתו המפלגתית. ושוב קורספונדנציות לעתונים. ושוב הוא לומד ומרבה מחשבות על ספריו של א וכתבו עדיין.

ה

מלחמת העולם בשנת 1914. וינה היא מרכזו. בוריה נוסע עם אשתו ובהו הקסנה לאיטליה הניטרלית, למילנו, מקום שם מקומים אותו כמה חברים מסורים בספר פנים יפות, ומתאמצים בכל האופנים להקל על מצבו. שם בורוכוב נפגש בפעם הראשונה עם פ. רוסנברג, מתווע אתו ומרבר עליו בהתלהבות, כעל מהגוס מחונן מאד, העובר אצל הממשלה האיטלקית וממציא המון שכלולים.

לאחר 3—4 חדשים של חיים קשים ואסירים באיטליה, ללא אמצעים וללא קשר עם העולם הרחב שבחוץ, הוא מקבל שתאום הזמנה טלגרפית ובסוף מאת חברים באמריקה, הדורשים נמרצות שיבוא שמה. בנימבר שנת 1914 מביאה ספינה איטלקית קטנה, של 6000 טונות ("מלכת איטליה"), לאחר נסיעה של 30 יום מגנואה — את בורוכוב עם משפחתו לניו יורק.

אמריקה. בורוכוב משקע בראשו ורובו בחיים הסוערים והרוחניים הללו. עתונאי, פובליציסט, עסקן מפלגתי וצבורי — כל אלה מוצאים להם שוה-פעולה באמריקה העשירה ורחבת הירי, בניו יורק הענקית, המרכז היהודי הגדול בעל אוכלוסיה של מיליונים יהודים.

סוף שנת 1914 והחלת 1915. לאמריקה. לניו יורק, בתוך המוני העולים היהודים, בין המליטים מכל קצוי אירופה ההרוסה במלחמה — הניעו גם עתונאים יהודים וסופרים, משוררים, אמנים ובראשם: עסקנים מפלגתיים ופוליטיים. הניעו גם ירדנים וחברים, פועלי ציון מאירופה, שדה פעילה ענקי, והכל בשפה היהודית.

עתונים, זירנולים, הוצאות ספרים, בתי ספר (לאחר שעות הלימוד הרשמיות בבתי ספר אמריקאיים) — הכל באידיש. זרם חדש בשירה היהודית המכונה "רי יונגע" (הצעירים), בהנהלת קבוצת צעירים. בורוכוב נענה ומגיב על הכל, משתתף בכל. כותב בעתון "רי זארהייס" (האמת), כעבור קבוצה, מאמרים יום יום על נושאים שונים. כותב מאמרים ראשיים בכסאין המפלגתי "דער אידישער קעמפפאר" (הלוחם היהודי). מנהל תעמולה סוציאליסטית בכתב ובעל פה. משתתף בפולמוס חם בעתונות עם חיים זיטלבוסקי, בגלל התקפותו החריפה של זה, כמאמריו, על הציונית בכלל ועל אישיותו של ד"ר הרצל בפרט. מלחמה נגד האנטישמיות המתארגנת בחוגי הפועלים ובאזרחים. בשעות הפנאי לועג בורוכוב בטוב לבו ועושה לצחוק את המשרדים החרשים הללו, ה"צעירים", שהשליכו מעל מניהם כבת אחת את כל הצורות הישנות והמקובלות והתחילו מכניסים חרושים רבים מרי לתוך שירתם. ה"צעירים" יצאו במלחמה נגד בורוכוב, אבל ביחסיהם הפרטיים היו המשרדים האלה תמיד ידידיו הגדולים. הם היו פונים אליו לשאול בעצתו, מבקשים אותו להשתתף בזירנולים שלהם וכו'.

המצב באירופה הלך ונעשה יותר איום. צרות היהודים וחורבנם הלכו וגדלו. יהודי אמריקה שלחו עזרה לקרוביהם, ליוריהם ולאנשים זרים באירופה כממרים ענקיים. כמעט כל משפחה יהודית באמריקה חשבה לחובתה הקדושה לשלוח בכל חודש סכום גדול של כסף, לפעמים למעלה מכוחותיהם לקרוביהם באירופה הסובלים מחסור. נתארגנו ועד-עזרה כללי-יהודיים, שפרנסו, לפי מדת כוחותיהם ואמצעיהם, את חלקה הרכ של האוכלוסיה היהודית באירופה, וראוי ללמד את הנוער מלאכה הנונה. אולם זו לא היתה אלא צוקה סילנטרופיה. צריך היה לנסח לפני "גדולי העולם הזה" את הבעיה היהודית, את המצוקה היהודית ואת העתיד היהודי לאחר המלחמה.

אז נולד באמריקה רעיון הקונגרס היהודי. טובי העסקנים הציוניים והכללי-יהודיים מתחילים להתרכז מסביב לרעיון זה של קונגרס יהודי באמריקה. עליו להעשות לדבריה גדול וחשוב מאד, המהגרס פ. רוטנברג, אף הוא אז באמריקה, פרסם בעת ההיא את חוברתו הקטנה שעשתה רושם רב. בה הוא כותב על שיבתו אל העם היהודי לאחר שהיה זר לו במשך הרבה שנים. ועל חוברת זו חתם, זאת לו הפעם הראשונה, כשם פנחס רוטנברג במקום פטר רוטנברג.

בורוכוב ביחד עם רוטנברג, נחמן מירקין ואחרים, עבדו הרבה מאד, לפעמים לילות כימים, בכעיה זו. ביחד הוציאו וערכו את העתון "דער אידישער קונגרעס אין אמעריקע" ("הקונגרס היהודי באמריקה"). כתבו, ארגנו, אספו כוחות ואמצעים.

התפסקת דממה קצרה לפני סופה חדשה ובוריה חונן את חקירותיו המדעיות, מבלה את כל שעותיו הפנויות בספריות הצבוריות של ניו-יורק, ברחוב 42, מקום שם הספרן במרור היהודי והעברי מר פרידוס היא רעו וידידו הקרוב, היוזע בעל פה את כל מחלקתו, את כל רשימות הספרים, את כל המדפים, מכיז לבורוכוב את כל הדרוש לו. ובוריה יושב שוב ועובר. בעת הוא עוסק בעבודה רצינית וגדולה מברברימי השפה היהודית וספרותה (אידיש).

כך נאבקים בקרבן תמיד החוקר ואיש-המדע עם העסקן הצבורי והפוליטי.

1

המהפכה הרוסית בספרואר 1917, בורוכוב קורא בהתפעלות את כל הידיעות הסלגריות בעתונים. ממשלתו הומנית של קרנסקי, טרם הספיקה להם לאנשים העת לברר לעצמם את המצב ברוסיה והנה נכנסה אמריקה למלחמה לצדן של אנגליה, צרפת ורוסיה — נגד גרמניה ואוסטריה.

אפריל שנת 1917. טרם הספיקו לברר את המצב באמריקה, שעלתה מכחינה כספית כפורות, תורות למכירת נשק לשני הצדדים הנלחמים, והנה התחילו מתקבלים מברקים מאת חברים סועלי ציון ברוסיה, הקוראים לו לבורוכוב שיבוא מיד אליהם. נכונה לו עבודה במפלגה, שכל העת היתה נתונה במצוקה בגלל העדרו של מדיכנה ומנהיגה התיאורטי, החברים התחילו מנבאים-לו בכלל עתיד מזהיר ברוסיה בשטח הפוליטי והמדיני. היתה להם תקווה לקבל בשבילו קתדרת פרופסור.

מובן ומזומן היה לעיף לרוסיה, בחיור משום שמפלגת סועל-רציון הרוסית היתה תמיד יותר קרובה

ויקרה ללכו, בשל האידיאולוגיה המרכסיסטית, השמאלית והקיצונית; פועלי ציון האוסטריים, שכרובם היה חי ועבד בשנים האחרונות שלפני המלחמה, ופועלי ציון האמריקאים, שבתוכם הוא חי ועובד כעת, זה שנתים וחצי בזמן המלחמה, הרבה תלוקי דעות נפלו בינו וביניהם — האידיאולוגיה שלהם ימנית היא בהרבה מזו שלו.

והוא שואף וגמשך לרוסיה. אבל המצב המשפחתי היה מסובך, ובלב דואב הוא מחליט לזכות את נסיצתו שמה לזמן מה; לפי שעה — מנחם הוא את עצמו — יעסוק בעבודותיו המועילות. בתשובה על מברקו, שהמצב המשפחתי אינו מרשה לו לנסיע תיכף, מתקבל מברק חרש: „דרישת שלום למשפחה, ב'א תיכף“.

הוא נסע עם משפחתו ביחד, הרבר היה ביוני שנת 1917. בורכו לרוסיה הוא מתעכב עם משפחתו בשכניה, בשטוקהולם. — מקים שם נחכנסו כל החברים המדריכים מן המרכזים הניטרליים של אירופה הצפונית — שוודיה, הולנד, דניה — החברים חנוכיץ, קסלנסקי, לוקר, זרובבל, אף הוא נוסע מאמריקה לרוסיה יחד עם בורוכוב.

מסרת הועידה בשטוקהולם — בחירת משלחת מצעם הברית העולמית של מפלגת „פועלי ציון“ אל ועד הסוציאליסטים ההולנדיים והסקנדינביים, שנמצא אז בשטוקהולם והיה עסוק בשאלות השלום שלאחר המלחמה. לאחר שחלקו ביניהם את התפקידים עמד כל אחד מחברי המשלחת והרצה את דבריו לפני הוועד, ניסתה את העקרונות והדרישות הכלליים. יומיד הוגש תזכיר שעובד ע"י חמשת החברים האלו, שהם חתמו עליו. אחר זה השאיר בורוכוב את משפחתו בשטוקהולם ונחפו לרוסיה. אבל בינתיים כבר הספיקו הבולשביקים לערוך את התפכיתם החדשה, לנין וטרודצקי היו כבר ברוסיה. טרודצקי אף הוא בא מאמריקה. בשבוע עינים התחילו בודקים את כל המהגרים הפוליטיים החנוכים למולדתם, ואת בורוכוב, ביחד עם רבים אחרים, מעכבים על הגבול הפני, בהאפאראנדה. לאחר שחכה זמן רב לשיא לרשיון הכניסה לרוסיה ולא קבלו — הוא חוזר לשטוקהולם, שבה גולד לו בעת ההיא הילד השני, בן.

בעבור חודש ביום 30 לאוגוסט 1917, הוא נפרד מעל משפחתו, לאחר שהתאמץ להבטיח במדת האפשרות את קיומה, נפרד מעל חבריו בשטוקהולם, וניסע שוב, נוסע בקוצר רוח, ממש טס, לרוסיה. עוד קודם, בנסיצתו הראשונה, לקחה ממנו הצירות הרוסית, כתחונה המרכזית בשטוקהולם, את כל כתביהיר שלו, את הקירותיו המדעיות, פרי עמל של שנים רבות, שהוביל אתו במזודה מיוחדת מחוסנת בפני אס. כתביהיר נלקחו לצנזורה ולא הוחזרו. אמרו לו כי את כל התומר הזה יקבל כבר ברוסיה. מרוב דאגתו לכתביהיר מסר לחבריו לספל כענין המזודה. אך יותר לא עלה כבר בידו לקבלה, הוא רגז והצטער מאד על כך.

ז

לאחר הפסקה של עשר שנים חוזר בורוכוב לרוסיה.

הוא בא ישר לאילנסייכותיה של ועידת המפלגה פועלי ציון. החברים מקדמים את פניו בתרועות. במסירות ללא גבול ובהלהבות הוא מתנפל על כל העבודות, נענה לכל הדרישות; מוכן ומוזמן הנהר להקדיש את עצמו ימים ולילות לבל, לכל עבודה, לכל ענין; לשם המפלגה, לשם המהפכה. שעות ארוכות הוא עומך בתור בלשכת הגיוס הצבאית, משתחרר, משתחף באספות, נוסע לועידות וכינוסים, כותב מאמרים, עורך את הספרות המפלגתית.

מקיוב שולחים אותו בציר אל ועידת הלאומים בפטרבורג, משם הוא ניסע למוסקבה, ממוסקבה קוראים לו לצירנינוב. הוא נוסע מבלי לחשוב על העיפות, מבלי לנוח.

אשתו עם שני התינוקות בשטוקהולם, הוא דואג להם, שרוי בצער, מטלגראף. ורק מכתב אחר מגיע ממנו מרוסיה, מפולטבה. כותב הוא כי המצב ברוסיה קשה, מצב רוח מדובא, עגום, דירות אין, היוקר נירא. ביחוד ניכר הדבר בפטרבורג ובמוסקבה. „לעומתן עיר חדשה בדרום רוסיה עליוות הז, מזוהרות, הנשימה בהן יותר קלה, היוקר אינו ארכא כל כך“ — כותב הוא בצלחתו היחיד מרוסיה.

הנסיקה במסילות הברזל הרוסיות אינה אלא שורה של ענפים שאין כמותם, וירות אין בשום מקום. אך — מבטיח הוא — אולי נצליח להמציא דבר מה, כדי להביא את משפחתו לרוסיה. במהרה אחרי זה הוא מצטנן, הצטננות רצינית שתוצאותיה קשות, חולה במשך כמה שבועות. ביום 17 בדצמבר 1917, בגיל 36, נפסק חייו הסוערים.

ח

היות לשבלי האנליטי העמוק ולבו האנושי והמחונן, היה בורוכוב מרבה לראות ולהרגיש מראש. הוא ראה מראש את התפשטות האנטישמיות בעולם כולו, גם באמריקה, ובקשר עם זו את דחיקתם של היהודים מכל צורות החיים הכלכליים, הסולליים, המדעיים והצבויים. ראה מראש את הפוגרומים והחרם הכלכלי — ובקשר אתם את הגזירות, ההכרזה, של הגירה עממית ממקומות הישוב של הפזורה היהודית. ראה מראש את המלחמות, המהפכות והריאקציות, שקורם כל ובמדה רבה ביותר תהא פעולתן ניכרת בהמוני היהודים בכל ארצותיו של כדור הארץ. אי אפשר היה לו, כמובן, לחזות מראש את היטלר, מפלצת-זועה זו של תקופתנו, שכמהה לא היתה עוד; אבל ללא קשר עם היטלר צפה וחס מראש כי בנו, ביתר עם בניהם של עוד עשרות ומאות חברים לרעיון ולמפלגה, יהיה חייל בכריגה היא ורק הוא.

בורוכוב הזה מראש, כי "מעמד הטועלים יכבוש את ארץ ישראל", זה "הבסיס הסבטיסי" שלו. ועוד חזה מראש, כי ההגירה היהודית ההמונית, זה "ההליך-איתנים" לפי הסרמינולוגיה היוזעה שלו, הלבש צורה של "התישבות חכניתית", זו. א. עוד אז, לפני 40 שנה כמעט, קבל בורוכוב, ביתר עם עוד הרבה מאות ואלפים, את נוסח חברות ההתישבות — של הפרופסור פרנק אופנהימר. הוא ירע והאמין, כי צורה זו היא צורתה העיקרית של ההתישבות היהודית העתידה בא"י.

אי אפשר היה לו, כמובן, לחזות מראש את צורתן המדויקת של הקבוצות, כשם שלא יכול לראות מראש כי בנו, ביתר עם בניהם של עוד עשרות ומאות חברים לרעיון ולמפלגה, יהיה חייל בכריגה היהודית בארץ ישראל, על מנת להלחם בהיטלר.

בורוכוב אוהב היה גם להשתקע בחלומות. חולם היה, עוד לפני 40 שנה כמעט, על המצאה, מוגה של רואה ואינו נראה ושטיה מעוסף, שתתן את האפשרות לערוך בא"י נחיתת צבא יהודי מנוון, של ציונים מתנדבים, שיכבשוהו. האם אין בצנחנים של ימינו מעין התגשמות חלומותיו ודמיונותיו של ב. בורוכוב בימים ההם ?

חולם היה כמו כן, לאחר המצאת האווירון ולאחר סיסתו הראשונה של הצרפתי בלריו על פני הלמש, ללמוד את מקצוע ההנדסה ואת אמנות הטיסה באוויר. ושוב לשם אותה מטרה עצמה: לכבוש בעמל ועבודה את ארץ ישראל. לפתח אותה בסכניקה ובידיעות ולשמור עליה.

חל"אביב, אוקטובר 1942.

„אהרן ליבערמאנס בריוו“ (מכתבי אהרן ליברמאן)

עם מבוא וביאורים מאת קלמן מרמר. ייווא. ניו-יורק. 1951

מכתביו תחומים בהרבה שמות — ליברמן ואהרן, ארטור (ארטור פרימאן — כך הוא מכנה עצמו בחינה); ארנולד, כפי שהוא קרוי בפי אשתו. על מלון אנגלירוס, שהוא נתן במתנה לווינצ'בסקי הוא חותם „ברוריאנה“ („גורדי“) ועוד, כל כינוי שארם בוחר לעצמו אינו מקרה: גם לא זה האחרון. הוא נידוד לא רק מעיר וממדינה למדינה, אין קבע כנפשו. הוא קרוע לשניים. כמכתב אחד לוו. סמירנוב הוא מתהדר (אני מתרגם מרוסית): „בתייתי עוד ברוסיה והייתי סובב בין אנשי העולם הישן (בעיקר בין היהודים של מעמד הסוחרים והלומנים) היתה דעתי על עצמי די גבוהה. — — — כשהתנאים אילצוני לעזוב את המולדת ולנסוע, התלשתי לבוא הנה (לוינה) כמכתב אין מסומן שם המקום, כדי להוציא עתון עברי סוציאליסטי. — — — ואולם אכזתי עכשיו את הבטחון העצמי של קודם, אמנם, עדיין הוא מפריז בהערבת כוחו. „נניח, שבעברית אני שולט נמר. עורני חושב את עצמי לאחר מבעלי הסגנון הטובים ביותר והראשונים במעלה“ בלשון זו. „ואולם הרי סגנון בלבר אינו מספיק לסופר“ (עמ' 67). רב כשרונות ואובד־דרך הוא כבש להצטרף אל החוקים. מלונדון הוא כותב לסמירנוב: „ביקשתי את הסוציאליסט הרוסי יכול היה רק פטר ניקיטין, אבל על כל פנים לא אתה. — — — ביקשתי לאסוף מספר מסוים של אנשים לשם הוצאת עתון בלשון דיבורם של ארבעה מיליונים ברוסיה, אבל אין זו לאומיות כלל. לא כן אילו הייתי חולם על נצחון הסינאגוגה על הכנסייה הרומית או על כיבוש פלשתינה על־ידי כדורי זהב או עופרת. — — — בין־לאומי אני, — — — אבל איני מתבייש במוצאי היהודי, וכמו את כל הנרדפים, אהב אני גם את אותו חלק האנושיות, שהעקרונות הלאומיים והדתיים השולטים. מכלים כיהודים. — — — ולסוציאליסט רוסי אני חושב את עצמי לא לפי הלאומיות, אלא מבחינת ארץ פעולתי ומקום הולדתי“ (ע' 80). ברצונו של ליברמאן לתורר לרוסיה לשם פעולתו, והוא נידוד מכרך לכרך ומגבול לגבול ואין שלימות כרגשותיו. כשם שאין שלימות כחיו, אהב הוא את רוסיה ומרגיש בה את הארץ האויבת, ובגליון הראשון של „האמת“ אנו קוראים: „רק בארצות העומדות על גבול המזרח והמערב, הם (!) מושב שבטי הסלבים, רק שם ישאו ויתנו זה כמה בשאלת היהודים, מבלי למצוא פתרון, לחידה הסתומה הזאת“.

ואולם בעומק לבו ודאי הרגיש ליברמאן, שבווד הוא בסוציאליזם עולמי זה. הרי חבריו היו בעלי השיטה הרוסית בסוציאליזם, כמרכז עולמם עמד לא בית־החרושת של מעדב־אירופה ולא סועלי־התעשייה, אלא הכפר הרוסי עם המשק הקיבוצי הפרמיטיבי שלו („מיר“). כאקנוני, לאורוב, — רבו של ליברמאן, — צירנישבסקי ואחרים לימדו, שעתידה רוסיה לדלוג על מרדנות־הביניים של הרכושנות והמהפכה כנגד הצאר תביא ישר אל הסוציאליזם. אהרן ליברמאן ואהרן זונדליביץ, ס. אקסלרוד וליז וייס ומארק נתנסון היו אֵן „נארוודניקים“ — וליברמאן, שחשב שהאמת תימצא רק על ידי ביקורת חפשית, אשר לא תדע לא אהבה ולא שנאה ולא תהדר פני איש. ודאי הרגיש את ההפרש בין החלישות שלו לבין עממיותם של חבריו הרוסים. ודאי הרגיש, שחלק מהמפכניים הרוסיים נגוע באנטי־שמיות, בעיניהם היו הפרעות התקוממות נגד „המנצלים היהודים“, וידוע הכרוז, שפירסם הוועד הפועל של „חירות העם“ בסוף אבנוס 1880: „קומו פועלים! השיבו נקם לארונים, בזוו את היהודים, הרגו את הסקידים!“ במכתבים שלפנינו נחשפת אחת הסיבות של הקרע, שהביא את ליברמאן להתאכזר. המהדיר השקיע צמל רב כאיסוף המכתבים וביאוריו מאירי העיניים.

יוחנן טברסקי

„אלתירא“, אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה

דו"ח על תכניתיה ופעולותיה מזמן הווסדה בי' תמוז תש"י עד א' תשרי תש"ג.

יסוד האגודה

הצורך להנציח את זכרה של כנסת ישראל ברוסיה ואוקראינה, שמילאה תפקיד ראשון במעלה בדברי ימי עמנו בדורות האחרונים ורוב קהילותיה נמחו והושמדו במכיל הדמים של המלחמות והשחיתות, עורר את יומתם של קבוצת עסקנים וחוקרים עולי רוסיה בישראל לייסד אגודה למטרת איסוף ופרסום חומר היסטורי לתולדות קהילות אלה, לתקופותיהן השונות עד השואה האחרונה ובמגמה מיוחדת להוצאת „מגס קהילות ישראל ברוסיה ואוקראינה“.

לקבוצה זו נתנו את יום ראשונים : ד"ר י. ברוצקס (ז"ל), פרופ. ב"צ דינבורג, הרב ד"ר מ. נורוק, פרופ. י. קלוזנר, ז. שור, י. גרינפלד, עוזר פ. דיקשטיין, ב. חסד, נבי יהודית חלד, יוחנן טברסקי, א. מוא"ה, י. מוגרבינסקי, ח. פיגין (ז"ל), ד"ר פ. פלדמן, י. פרמן, מ. צינוביץ, עוזר י. קלנבוב, ב. קרא (קרופניק), ב. שוחטמן, פרופ. מ. שניאורסון, י. א. שפירא וא. אהרונז.

באספה המייסדת בבית ד"ר פ. פלדמן ביום י' בתמוז תש"י (25.6.50) הוחלט אחרי דברי הסברה של פ. שניאורסון וא. אהרונז על יסוד האגודה, לפנות בכרוז מיוחד לכל יוצאי רוסיה ואוקראינה על רכזי החומר הרוקזמנטרי לדברי ימי היהדות ברוסיה ועל פרסום פנקס מרכזי לתולדות קהילות ישראל ברוסיה ואוקראינה (הכרוז מתפרסם בעמוד 163). על ארגון כנוסים מחוזיים של יוצאי רוסיה בארץ למטרת איסוף חומר והמצאת מקורות כספיים לממוש הפעולה, ועל הקמת קשרים עם הארגונים „הלנסמנשאפטס“, יוצאי רוסיה בחו"ל.

כן אישר תקנון האגודה שניסח ועיבר ע"י העו"ד פ. דיקשטיין (שלעמ"ס) והוחלט להגישו לשלטונות לשם אשרור הרשמי.

נבחרה נשיאות כבוד :

ד"ר י. ברוצקס (ז"ל), פרופ. ב"צ דינבורג, הרב ד"ר מ. נורוק, פרופ. י. קלוזנר, ה' ז. שור, כיו"ר האגודה נבחר הפרופ. מ. שניאורסון, כסגני יו"ר ד"ר פ. פלדמן וב. קרא, כנובר י. א. שפירא, כמזכיר א. אהרונז.

כנוסים מחוזיים

סורה פנישה של ב"כ יוצאי הקהילות ממחוזות קמניץ-פורולסק ינביאה אושיצה שהשתתפו בה היה : י. א. ברילוי—יוסמן (קמניץ-פורולסק), ז. לרנר (רוניבצ'ק), מנחם אורנון (הוסיאטין), עוזר ז. פלד (נוז'ק), י. גולן ול. שיפרים (שטרסס), עוזר י. בר-שירה וב. פינגרמן (לנצקורון), ד"ר פ. פלדמן (נוביה אושיצה), ש. מורגנשטרן (ססנוב), י. בוכהלטר (סמוטריץ), ש. ויסברג (קייטגורוד) ואליהו וולמן שוסטר (שימרובצ'ק) וחברי ועד האגודה „אלתירא“ היה : פרופ. פ. שניאורסון, ב. קרא, יוחנן טברסקי, א. מוא"ה, ח. פיגין, מ. צינוביץ, י. א. שפירא וא. אהרונז.

הפרופ. מ. שניאורסון — יו"ר האגודה — הטביר את תכנית האגודה לארגן שורת כנוסים מחוזיים של יוצאי הקהילות, לשם ריכוז החומר ההיסטורי ולסייע במוכן החומרי לפרסום „מגס קהילות

ישראל ברוסיה ואוקראינה, נכות בכורה ניתנה לפלך סיווליה — מולדת החסידות. הוא מביע את התקווה שאנשי סיווליה יצנו לקריאה וימלאו בהתלהבות חסידית את התפקיד ההיסטורי החשוב.

מ ר ב. ק ר ו א מסר על חכנית "פנקס הקהלות" שיקיף בצורה אנציקלופרית את החיים הספציפיים של הקהלות, קהלה, קהלה ותולדותיה מראשית הווסדה לתקופותיה השונות: מראשית ימי התסידות, ההשכלה, חיבת ציון, הציונות המדינית, ההגירה, המלחמה לשווי הזכויות, תקופת האוטונומיה, פרעות וההנאה, הקשרים עם א"י לכל גילוייהם עד השיאה האחרונה. פרסי החכנית ייקבעו ע"י חברי המערכת שמשותפים בה היסטוריונים מובהקים.

מ ר י ו ח נ נ ס ב ר ס ק י הסביר את ערך עיצוב דמות הקהילות להבנת דברי ימי ישראל בחקירות האחרונות ובמיוחד לתולדות החסידות. נפלנו חלל אבל איננו רוצים להעלים בחלל.

נתקבלו ההחלטות:

1. לקדם בברכה את יוזמת החברה "אלתירא", אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה, להנציח את זכרונן של הקהלות ברוסיה ואוקראינה לתקופותיהן השונות עד השואה האחרונה ע"י פרסים "פנקס קהילות ישראל ברוסיה ואוקראינה".

2. ב"כ הקהלות שהוזמנו מקבלים עליהם חגיגות להמציא את החומר והתעודות ההיסטוריות שברשותם וברשות אנשי הקהלות בארץ לאגודה בשביל הערכים בפנקס הקהלות.

3. כל קהילה הנרשמת בחברה לאגודה מכניסה תרומה מינימלית בסך 10 ל"י בחזר בסיום חמרי להוצאות האגודה.

4. לבחור בועד מכל מחוז שיעזור בכצוץ המפעל במיבן הארגוני ובכרזת החומר ההיסטורי.

א. ממחוז קמניץ מורולסק נבחרו ה"ה: י. א. ברילוי, עו"ר י. ברשיר, ומ. פינגרמן.

ב. ממחוז גובאיה אושצ'ה נבחרו ה"ה: ז. לרנר, ז"ר פ. פלדמן, והרב ב"צ פנדלר.

ועד האגודה מכין כינוסים נוספים של יוצאי פלכים אחרים וביניהם גם של יוצאי המושבות המקלאיות בפלכי חרטון ויקסרינסלב.

הקשרים עם חו"ל

לשם הכנת הקרקע והכשרת הלבבות בין יוצאי רוסיה בחו"ל לרעיונות ולפעולות "אלתירא" ולשם יצירת קשרים אישיים סודרו מסיבות אחדות לאורחים מבין יוצאי רוסיה שבקרו בארץ, כיום זי תמזו תשיא נערכה מסיבה לפרופ. שלמה מראהנוף, פרופ. למדעי המזרח באוניברסיטה ע"ש ברנרס בבוסטון, בה דובר על הקשרים עם יוצאי רוסיה בארצות הברית. כיום ט"ז באייר תשי"ב נערכה מסיבה למר מגדל אלקין, סופר ועסקן תרבותי, מנהל הספרייה והארכיון של יו"א בניו יורק, מיוצאי בוכרובסק, בהשתתפות סופרים ועסקנים צעירים. במסיבה זו השתתפו בכרי הערכה לאורח והתמנה על פעולות האגודה, קשריה עם יוצאי רוסיה בארצות הברית, הקמת הבימה הספרותית לדברי ימי ישראל ברוסיה "העבר" וכן כבעיות יחסי עברית ואדיש ועל הקשרים ההדדיים בין ישראל ויהדות ארצות הברית הפרופ. פ. שניאורסון, ב. קרא, ב. חסד, ד"ר א. ש. יוריס, המשורר ד. שמעוני, ד"ר ר. כצלסון וא. אחימאיר — שלושת האחרונים בני עיר של האורח.

בישיבת ועד האגודה עם מר א. אלקין צוינו כפרוטרוס דרישותיו מיוצאי רוסיה בארצות הברית — הקמת ועד צבורי ל"אלתירא" שם, עזרה במשלוח נייר ובכרזת חומר בשביל הפנקס המרכזי של קהלות ישראל ברוסיה ובשביל "העבר", דרישותיו אלו מצאו אונים קשובות אצל מר אלקין ובמכתביו לאגודתנו הוא מודיענו שעלה כידו ליצור ועד מצומצם למען "אלתירא" בניו יורק שבו משתתפים לע"ע ה"ה: גרגורי אהרנסון, מ. אשרוביץ, יעקב לשצינסקי, א. מענעס, ח. ליברמן, ד"ר מ. וישניצר, מ. קוסובר, ומ. אלקין כמוכרי.

כן נערכה מסיבה כיום ב' בטבת תשי"ב לכבוד ה' יונה מכובר — עסקן ציוני מיוצאי קיוב, בעת בלונדון, בה דובר על הקשרים עם יוצאי רוסיה באנגליה ובלונדון.

בקץ תשי"ב עם בקרו של מר י. טדיוש בסרס, מלאנו את ידו להביא את דבר "אלתירא" בין קהל יוצאי רוסיה בסרס ותרנמנו את כרונו העברי לרוסיה. מר י. סריתש הרצה במועדון הסרסית של אנשי רוסיה וליטא על התכניות והמגמות של "אלתירא", והרצאתו מצאה את ההר הדורש בעתונות היהודית שם.

קשרים עם מוסדות

ועד האגודה פנה בחוכר מיוחד ועומד בקשרי מ"מ עם משרד הותות כדבר עזרתו ושחוף פעולתו, במיוחד ביבליוגרפיה יסודית לתולדות הקהילות ברוסיה מהעתניות העברית האדית והרוסית יהודית, מראשית הופעתה כתקופת ההשכלה עד 1917.

כן פנה ועד האגודה בחוכר מקיף לעירית תל-אביב ויפו, בו הוסברו הפקיו האגודה ופעולותיה. ובמסיבות עם ראש המחלקה לתרבות של העיריה ד"ר מ. פריי הובסחה הכללת אגודתנו כרשת המוסדות הנתמכים ע"י עת"א—יפו.

לרגל פטירתו של ההיסטוריון ד"ר י. ברוצקוס ז"ל, ברוצקוס ז"ל, ממסרי האגודה ואחד מחברי נשיאות הכבוד שלה, השתתף ועד האגודה עם "זאר המיסדות הצבוריים בהם פעל המנות (אגודות "אוע", אגודת יוצאי ליטא, "ברית ראשונים", ההסתדרות הרפואית, התאחדות יהודי רוסיה) בעריכת אספת אבל לזכרו למלאות שלושים לפטירתו וכיום הזכרון למלאות שנה לפטירתו. כן יום ועד האגודה את יסוד הועד הצעירי להקמת מוכרת לז"ר י. ברוצקוס ז"ל המורכב מעסקנים שונים, העומד להוציא קובץ מוקדש לזכרו, בו ירכזו מאמריו ומחקריו בשחתי הציונות, הפובליציסטיקה היהודית, היסטוריה של יהדות רוסיה והציגה סוציאלית, המפורסם בעתונות היהודית ללשונותיה במשך יובל שנים האחרון.

כן השתתף ועד האגודה בעריכת המסיבה לכבוד הופעת "פעמי הגאולה" — ספר הציונות הרוסית מראשית חיבת ציון עד מהפכת 1917 לאריה צנציפר (רפאלי). במסיבת הערכה למר ב. קרוא, סגן יו"ר האגודה, ליובלו הספרותי ה-40, וביחד עם מרכז וועד סניף המורים בת"א, המחלקה למינוך וארגון העובדים של עירית תל-אביב ויפו והצוות המסורתי בעריכת מסיבה רעים להופעת הספרים של הפרופ. פ. שניאורסון — יו"ר האגודה : "פסיכולוגיה פרנוגית עברית ו"שמחת הציורה והעצבנות בחיי הילד".

יש לציין בתורה את עזרתם של ה"ה אליהו בוברוב, מתתיהו כהנוביץ ומאיר שולמן — חברי הועד הציבורי להוצאת מאמריו וזכרונותיו של יל"ג כהנוביץ ז"ל, שהקדישו את ההכנסה הנקיה של הפצת הספר "מהימל עד תל-אביב", זכרונות ודמויות ליל"ג כהנוביץ ז"ל, לאגודה.

העבר.

אחרי הלכטים המרוכים בשחתי ריכוז החומר ההיסטורי של תולדות יהודי רוסיה, התבשל הרעיון ליצור בימה ספרותית מיוחדת לזכר ימי ישראל ברוסיה.

נבחרה מערכת בהרכב ה"ה ב"צ כץ וברוך קרוא, ומועצת המערכת בהרכב ה"ה ו. שור, פ. שניאורסון, ב. שוחטמן ויוחנן טברסקי.

עם קבלת הרשיון מאת הממשלה להופעת הרבעון באנו בוברים עם משרד החינוך והתרבות ובקשנו הקצבת למשרה הג"ל.

יש לציין בזה את נכונותו של מר י. אברך, מ"מ המנהל הכללי של משרד החינוך והתרבות בזמנו, ואת אהדתו למפעלנו זה שנענה ברצון לבקשתנו, וכמכתבו מיום כ"ה תמוז תשי"א (29.7.51) הודיענו כי :

א. משרד החינוך והתרבות ישתתף בסכום של 250.— ל"י לכל חוברת "העבר" שאנודתכם עומדת להוציא.

צ) כדי להקל עליכם ייסוד הרבעון תקבלו מאת משרד החנוך והתרכות מכוס של 500 ל"י השתתפות בהוצאת 2 החוברות.

ג) המכוס של — 500 ל"י ישולם לכם כך :

עם כניס המערכת והתחלת העבודה כאיסוף החומר ועריכתו — 250 ל"י ועם השלמת כל גליונות ההנהגה כנסים עוד 250 ל"י.

ד) אנו שמחים כי יש לאל ירינו לבוא לעזרתכם כאיסוף החומר ההיסטורי לתולדות יהודי רוסיה ואוקראינה ואנו מאמינים כי יעלה בידכם לצרור בנסים אלה את זוהר עברה של יהדות ואת".

המערכת מנהל לעשרות אנשי מוע והיסטוריונים בארץ ובחו"ל והומינה אותם להשתתף ברבעון, ובמשך זמן קצר נתקבלו מאמרים ומחקרים רבי הערך לשם פרסום ברבעון זה.

יש לציין את עזרתם הנאמנה בכצוע מפעלנו זה של העסקים :

מר דוד בן חיים כהן, א. אבטיחי ד"ר, נ. ל. חולף, מנהל "אוע" בישראל, מר ישראל רייטוב, מר מרדכי שנקר והמדפוס מר ישראל שלומי, יעמדו כולם על הברכה.

תיקון טעויות

עמ' ד שורה 9 במקום פלוה צ"ל וואהל

עמ' 20 שורה 5 במקום 49 צ"ל 29

עמ' 48 שורה 5 במקום ברודצקי צ"ל בורודיאנסקי

עמ' 93 שורה 7 במקום "המליץ" צ"ל "המאסף"

אל כל יהודי, יוצא רוסיה ואוקראינה. כאשר הוא שם !

בימי השואה האיומה במלחמה העולמית השניה נעקרו מאות ואלפי קהילות ממקומן ברוסיה ואוקראינה והושמרו באכזריות בידי הבוכש הנאצי. יהדות מפוארת זו, מקור התורניות, החסידות והמספרות העברית החדשה, מרכו הגולה בתקופה ארוכה, היתה לישראל מה שהיתה בכל ליהודה בימי הבית השני: יסוד ושורש, איצרות אדם, מקור התלהבות, תלוציות ויומה.

הגיעה השעה להציב יד ושם ליהדות זו

אם אנו, עדי הראיה לקטסטרופת האיומה שבאה על יהדות זו, נתמהמהו עלול ללכת לאיבוד החומר ההיסטורי הקשור בעכרם של יהודי רוסיה, לחטא זה לא יסלחו לנו הוודות הבאים. חובה לכנס את כל השמור בזכרוננו של דורנו ובגנוזיו ולחבר **פנקס מרכזי לתולדות קהילות רוסיה ואוקראינה**. בפנקס זה יירשמו תולדות כל עיר ועיירה על חייה ומאבקה, על אנשי הרוח והמעשה שלה, על כל מאורע בעל חשיבות צבורית ולאומית שאירע בה, ואחרון אחרון — על כל זיקתה לבנין ארץ ישראל וגאולתה.

חבר בעלי מקצוע, אנשי מדע יספרות, נסלו על עצמם את התפקיד לרכז ולערוך את החומר, כדי לעשות פנקס זה, שיצא כהוצאה עממית, דבר שזה לכל נפש בישראל. אתה, יוצא רוסיה, דאה עצמך שותף למפעל היסטורי זה. שים לבך לקריאה זו, שלח מיד לאגודתנו את כל החומר השמור עמך והמשקף את חיי הקהילה שבה נולדת או פעלת, לתקופותיה השונות (ספרים, עיתונים, מתכבים, מסמכים שונים, תצלומים, תמונות וכדומה). טוב תעשה אם תעלה כחכם את פרשת קהילתך וכל מה שאירע לה בתקופה האחרונה ברשימה מיוחדת.

רע, שרק בעזרתו של כל פרט יוכתר המאמץ הכללי בהצלחה.

בכבוד רב ובברכה

ד"ר י. ברוצקוס (ז"ל), א. ברלין, י. גרינבוים, פרופ. ב"צ דינבורג, ב"צ כ"ץ, הרב ד"ר מ. גורוק, פרופ. י. קלוזנר, ז. שור, פרופ. מ. שניאורסון, ד"ר מ. שרמן, מ. אביגל, ש. אהרונוב, ש. אוסישקין, א. אילון (אידלסון), י. ארז (רוניצניק), א. אהרוני, נ. בנארי, ש. בן-ברוך (שורק), ד"ר ח. ברידמן, י. א. ברילוי (ויסמן), י. גולברוט, ח. גליקסברג, ש. גפשטיין, הרב ל. גרוסמן, י. גרינפלד, ס. דיקשטיין, ע. הרוסי, לאה וינרוביץ, ד"ר ז. יוסמן, ז. וולחונסקי, ה. מ. וולף, ב. וסט, ה. ורטהיים, יהודית חלד (תולונק), יוחנן סברסקי, עטרה טייבר, אברהם ליפשיץ, דוצ. ח. ליפשיץ, יצחק למדן, ז. לרנר, א. מואה, ש. מירנבורג, א. עזר (יבורב), י. סגרביונסקי, הרב ח. פוסק, מ. פינקרמן, ד. פינס, י. פישר, ח. סיניין, ד"ר פ. שלמן, הרב ב"צ פנדלר, י. פרמן, מ. צ'ינוביץ, י. קלינוב, ב. קרוא (קרופניק), מ. קרוא (קרופניק), ד"ר יעקב רבין, י. מ. רוזנבלום, י. ריטוב, א. רמאלי (צנציפר), י. שהלמן, ב. שוחסמן, ד. שמעוני, ש. שפאן, י. א. שמירא, א. תבורי.

סולל בונה בע"מ

המרכז הקבלני של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בישראל

מוציא לפועל עבודות בנין, סלילת כבישים ועבודות אחרות

בית סולל בונה, חיפה, רח' הנמל 65, ת. ד. 563, טלפון 15—4311

פסטי סולל בונה, תל-אביב, אלנבי 111, ת. ד. 1267, טלפון 37—6031

ירושלים, רח' בן יהודה 1, ת. ד. 1944, טלפון 2486

סניסים בערי וכסרי הארץ

הפעלים המנהלים את המפעלים הבאים:

1. "כור", חברת חרושת ומלאכה בע"מ — מפרץ חיפה

החברה המתאמת את מפעלי החרושת של סולל בונה בע"מ, חיפה

2. "אליאנס", מפעלי צמיגים וגומי בע"מ (בשותפות עם קבוצת בעלי הון מארה"ב) — חדרה

3. "בתי יציקה", וולקן בע"מ — מפרץ חיפה

4. "חמרי בנין כלליים", חב"ב בע"מ — נחלת יהודה

5. "חמרת", מפעלי מתכת בע"מ — נחלת יצחק

6. "חרספה", מפעלי קרמיקה — מפרץ חיפה, באר שבע

7. חברת מפעלי הצנורות למזרח התיכון בע"מ — כלי חומר — עכו

8. חרושת מנועים ומכשירים חשמליים בע"מ — רמלה

9. "טלרד", יצור מכשירים טלפונים ומרכזיות (בשותפות עם החברה המאוחדת למזרח

הקרוב, חיפה, וחברת גנרל אלקטריק מאנגליה)

10. "יובל בד", מפעל לצנורות מלט (בשותפות עם "מקורות") — מגדל גז

11. מפעלי ערנול ישראלים בע"מ — מפרץ חיפה

12. מפעלי מצברים וולקן-סולל בונה בע"מ — מפרץ חיפה

13. מפעלי זכוכית בנגב בע"מ — באר שבע

14. "סולתם" בע"מ, מפעלי מתכת — חיפה

15. מפעלי זכוכית איי, "פניציה" בע"מ — מפרץ חיפה

16. "פניקיה" בע"מ — ירושלים

1. "אבן" בע"מ, תעשיית אבן ושיש מלאכותי — חיפה

2. תעשיית אבן וסיד בע"מ — חיפה, תל-אביב, ירושלים

3. המוסך המרכזי בע"מ — נחלת יצחק

4. "הימה", מפעלים ישראליים למספנות והנרסה (בשותפות "שהם" והח' קירשטיין

ויגרשפאן) — חיפה

5. "המנפר" בע"מ — מפרץ חיפה

6. "חרות" בע"מ, ספקים קבלנים ויצרנים של חמרי אינסטלציה סניטרית — תל-אביב,

חיפה, ירושלים

7. "הימר" בע"מ — מפעלי בטון, מרצפות, צנורות וכל מיני תעשיית בטון — גם ציונה

8. "מחסני ערובה לעולים" בע"מ — חיפה

9. מפעלי מלט פורטלנד איי, "נשר" בע"מ (בעלות חלקית) — נשר, רמלה

10. סוכנויות, וולקן בע"מ — חיפה

11. "סואר" בע"מ — נמל חיפה

12. "עומסים" בע"מ, חברה ישראלית לסבלות בנמל — נמל חיפה

13. "עגן" בע"מ — נמל חיפה

14. "שחק" בע"מ, חברה ישראלית לספנות — נמל חיפה

חברות שייכון:

חברת בוני חיפה בע"מ — חיפה

החברה לשיכון עממי בע"מ — תל-אביב

גוש חברות הבטוח ציון־יהודה

החברות עוסקות בכל ענפי הבטוח :

בטוח-חיים, אש, תאונות, ימי, סכונות וכו'

תנאים מיוחדים לביטוח קולקטיבי

„מקורות“ - חברת מים בע"מ

המשרד הראשי : תל-אביב, רחוב אלנבי 111

ת. ד. 2704 טלפון 8-67445

משרדי המח' הטכנית: תל-אביב, רח' עליה 19

טלפון 67614

צינקל בע"מ יצרני צנורות מתכת
קלים ומסלסלים להשקאה והמסרה

ZINKAL LTD. Manufacturers of Light Portable
METAL IRRIGATION PIPES

המשרד הטכני: תל-אביב, רח' עליה 33
המשרד: תל-אביב, שדרות תרס"ט ב' 11
סלפון 3248 תיבת דאר 2998

Technical Office, 33 Alyia St., Tel-Aviv
Office: 11, Tarsat B' Blvd. Tel-Aviv
P. O. B. 2998 Telephone 3248

שרשרות "רנולד"

„RENOLD” CHAINS

לתעשיה, חקלאות ותחבורה
הסוכן היחידי לישראל:

„טכניקה” יעקב בוקשטיין

רחוב רמב"ם 22, תל-אביב טל. 3216

„הארגז” בע"מ

תל-אביב, ת. ד. 106 טלפונים 67581, 68690

תעשיות מתכת ועץ

אומבוסים וכלי רכב שונים, רהיטי פלדה, למשרדים וציוד
לבתי חולים, תיבות לפרי הדר וירקות, צריפים ונגרות בנין
שותף לבית חרושת למקררים חשמליים „אמקור” בע"מ

„עמידר“ החברה הלאומית לשכון עולים בישראל בע"מ נוסדה בראשית

1949 ע"י הסוכנות היהודית לא"י, הממשלה והקרן הקימת לישראל עם הון המניות של — 5,000,000 ל"י.

במשך שלש שנות קיומה בנתה עמידר למעלה מ-20 אלף דירות שבהן שוכנו כ-80 אלף נפש מהעולים החדשים.

שיכוני עמידר מפוזרים ב-55 מקומות בכל קצוי הארץ. מהם מקומות ששכון עמידר מהווה בהם ישוב חדש לגמרי.

עמידר נתבעה להקים מרכזי שכון גדולים במקומות חדשים בלתי מיושבים, ביניהם כאלה שמספר התושבים בהם מגיע לכרי 6,000 נפשות ויותר.

בניה כזאת הטילה על עמידר את התפקיד לפתח את השטחים החדשים, לדאוג לסלילת כבישים, להספקת מים וחשמל ולשרותים צבוריים שונים. כמו"כ היה על עמידר לדאוג למבנים כשביל בתי ספר, גני ילדים, בתי כנסת, מרפאות, לשכות עבודה וכו', וכן גם חנויות ובתי מלאכה, כדי לספק את צרכי התושבים.

כל הבניה של עמידר מוצאת לפועל על קרקע הקרן הקימת לישראל והממשלה, וכל הדירות הנבנות על ידה מתחלקות ע"י מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית השולחת לעמידר את המועמדים לשכון מתוך העולים החדשים.

א. ש. ד.

סדן ועד אילת

שרות התחבורה בארץ

חלוצי התחבורה בארץ

אגד. שחר. דרום יהודה

המשביר המרכזי

חברה קואופרטיבית להספקה של העובדים העכרים בישראל בע"מ

החברה הגדולה
להספקה בישראל

המשרד הראשי:

תל-אביב, רחוב סלמה / ת.ד. 130 / מלפון 4011'16

חיפה, רחוב הנמל / תבת דואר 295 / מלפון 4271

ירושלים / תבת דואר 834 / מלפון 3854

כארבע

חברה עממית
לדיוור בע"מ

תל-אביב, אלנבי 65

מל. 4244

ארגמן

מפעלים
לצביעת טקסטיל

בני-ברק

מלפון 7197/8

חברת פיתוח הרצליה בע"מ

ה ס נ ה

חברת הביטוח הגדולה בארץ

- ביטוח-חיים
- נזקי רכוש וגוף
- פיצוי-עובדים
- מכונות
- אש
- ימי
- גניבה ופריצה
- כספת
- תאונות-אישיות
- כסף בהעברה

עוסקת
בכל סוגי
הביטוח

ה מ ש ר ר ה ר א ש י : תל-אביב, רח' לילינבלום 44, טלפון 2-4431
— סניפים וסוכנויות בכל הארץ —

חברת-בת: הסוכנות לביטוח כללי בע"מ, טל. 5024

בנק הפועלים בע"מ

תל-אביב

נוסד בשנת 1921

משרד :
רח' אלנבי 126

המשרד הראשי :
רח' מונטיפיורי 21

סניפים : צפון תל-אביב, יפו, חולון, מגדל-אשקלון,
רמלה, לוד, באר-שבע

כל עסקי בנק בתנאים נוחים

קשרים בנקאיים ענפים בחו"ל

העברות וגוביה בכל חלקי הארץ

באמצעות הסניפים וקופות המלוה של

העובדים שברחבי הארץ

בנק זרובל

אגודה שתופית מרכזת בע"מ

מוסד מרכזי של הקואופרציה
האשראית בישראל

חל-אביב, רחוב לילינבלום 32 טלפון 5365

יכין-חקל בע"מ

עיבוד פירות • קטיף ואריזה • שווק תוצרת חקלאית

תעשייה חקלאית • פיתוח גני-ירק

התיישבות עמסית - נמיעה חדשה

מארגן ומקים ישובים חקלאיים לבעלי אמצעים

עצמאיים בשטח כללי של 20.000 דונם אדמות

קרן-הקיימת שנמסרו למטרה זו

המשרד הראשי: חל-אביב, רחוב לילינבלום 48

ח. ד. 332 - מספר הטלפון 47221

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י

קרנות לעזרה הדדית:

(א) „דור לדור“ (נוסדה בשנת 1943)
דור לדור נועד לעזור לחבר ההסתדרות
לעת זקנתו. ע"י תשלומי פנסיה חדשיים.

(ב) „מציב“ (קיים משנת 1937)
קרן לאימוץ משפחת החבר אחרי מותו.

חברי ההסתדרות הזכאים לפי התקנות, לפנסיה או לאימוץ, צריכים לקבל
את כל הידיעות הדרושות, במועצות הפועלים המקומיות ועל ידן לפנות
למוסדות המתאימים

ארכעים שנה של פעולות אוע

חברת אוע נוסדה בשנת 1912 ברוסיה ומיסריה שמו להם למטרה להרים את רגרת הברואות וההיגיינה בין יהודי הגולה, בעיקר בארצות מורח אירופה. קבוצה של רופאים יהודים צעירים התחילו את פעולתם הרפואית בין האוכלוסיה היהודית בערים ובמשך הזמן יצרו את הצורה האירובנית המתאימה, שאיפשרה להם להגיש את העזרה הרפואית לאוכלוסיה היהודית שהיתה נזקקת לעזרה זו. מני או התקרמה והתפתחה חברת אוע כפעולותיה הרבות ובמשך כל השנים תפסה עמדה של מוסד רפואי עליון הדואג להבראת היהודים. בעיקר ילדים, בנולה.

אחרי המהפכה ברוסיה העבירה חברת אוע את מרכז פעולותיה מערכה ומברלין היא מנהלת את פעולותיה בארצות מורח אירופה ביחוד בסולין, בה נוסדה אוע, כשהיא נושאת את השם ט א ז.

עיקר פעולותיה של אוע באותה התקופה מתרכזות מסביב למלחמה נגד שחפת ונזות. היא הקימה רשת של מוסדות רפואיים, בתי חולים, מרפאות וכ"י. רב של פעולותיה היה מוקדש לספול באם וילד והיא הקימה רשת של מוסדות טיפת חלב, בהם הנישו רופאים ואחיות את העזרה הרפואית לאם ולתינוק. היא מחלקת מזון, ביחוד חלב לתינוקות. ידועה גם עבודתה של אוע מאותה התקופה בין ילדי בתירהספר. היא הקימה מטבחים מיוחדים ותחנות לחלוקת מזון בין ילדי בתירהספר. בהרשי הקיץ היא מארגנת מאות קיסנות לילדי בתירהספר ולנוער. אוע היא הראשונה שחזרה ל"חזירים" ולישיבות והגישת את העזרה הרפואית לנוער לומר תורה. לומר תורה.

בעזרת הוטלר לשלטון נאלצת אוע שוב להעתיק את משרדה הראשי והיא מעבירה אותו מברלין לשהייץ, ומשחיץ היא מנהלת בתנאים קשים ובסכנת נפש את פעולותיה בשעת מלחמת העולם השנייה. היא מצילה אלפי יהודים מידי הנאצים ולא מעט מעובדיה הקרישו את חייהם לפעולות הצלה אלו.

עם חום מלחמת העולם השנייה היא מארגנת מחדש את סניפיה בצרפת, פולין, רומניה, איטליה וכ"י, ופעולותיה מכוננות לאלה שניצלו מידי הנאצים. באותה התקופה עובר משרדה הראשי משהייץ לפריז.

יחד עם הפעולה הנעשית מאירופה הולכת ומתארגנת פעולת אוע בארצות הברית. משרדה בניו יורק מארגן סניפים בארצות דרום אמריקה, מקסיקו, פרו וכ"י. בחלק מהארצות האלה כגון ארגנטינה ומקסיקו, מוקמים מוסדות רפואיים המושיטים עזרה רפואית לחלק מהאוכלוסיה היהודית. בארגנטינה נפתח בית ספר לאחיות. הפעולות בארצות הברית קשורות קשר הדוק עם פעולותיו של המרכז העולמי בפריז.

בשנת 1945 מתחילה אוע את פעולותיה בישראל, מכוננות בעיקר להבראת ילדים ולספול באם ובתינוק. עם קום המדינה מרחיבה אוע את פעולותיה וכיום היא מקימת בארץ 20 מוסדות הבראה לילדים הכוללים בערך 600 מיטות. למעלה מ-5000 ילד עובדים את מיטותיה של אוע במשך שנה. כעת מכינה אגודת אוע בישראל תכנית להרחבת מסעליה הקימים ולהקמת מוסדות רפואיים חדשים בארץ. בתכניתה להרחיב את רשת של בתי ההבראה לילדים לגולים שונים אולם ביחוד לילדים בגיל רך, וכן היא מתכננת להרחיב את הרשת של הטפילות (מוסדות רפואיים יומיים לתינוקות) בעיקר במעברות.

יש לציין את העזרה העילה שאוע בישראל מקבלת דרך מרכזה בפריז ע"י חברי אוע ברום אמריקה.

העזרה העולמית של אוע שהתקיימה בתורש יולי בפריז התליפה להמשיך ולהרחיב את פעולותיה בארץ וביחוד בארצות של צפון אפריקה שמשם יוצאת וחצא העליה לישראל. כן התליסה הועירה לרכז את כל כוחותיה ומאמציה מסביב לפעולותיה של אוע בישראל.

אגודת אוע שהיא לפי מבנה ותעורתה אגודה עממית העומדת לרשות האומה הישראלית — מתפקידה לפעול במקום שם נמצא הכדור הגדול של העם היהודי, ובהתאם לעקרונה ולגישתה של אוע לבעיות יהודיות יש לקחת לראות אוע חוקה בישראל כעתיד הקרוב.

האגודה להפצת מלאכה ועבודה תקליאית ותעשייתית בין היהודים

עריסתה של "אורט" עמדה ברוסיה ואימפריה היה העסקנים המפורסם של התנועה רוסית. בשנת 1880 נולד הרעיון הנוצני (בימים ההם) והכרוך להפיץ רכבות יהודים חכמים מקצוע ו-תלמידים על בלימה" לאנשי מקצוע עובדים ויוצרים, המתפרנסים בכבוד על גיוע כפיים. ככל ההתחלות היתה גם התחלה זו קשה וקטנה במידה. מכפר עסקנים שהתאגדו ב"אורט" (אובשצטו ראספוסטראנה טורוה סרדני ויעורעיון) החלו לארגן בתרספר מקצועיים בערי תחום המושב וללמד את בני ישראל מלאכה ועבודה. בעיות קשות עמדו לפניו: ראשית, ללמד את הצעירים מקצוע ואח"כ למצוא מקום עבודה בטבילס; כי לא רק התעשיינים טכני עם הארץ סרבו לקבל פועלים יהודים לעבודה, אלא אפילו אלו מכירעמנו, שהיו עצמם כעלים למפעלי העשיה העדיפו את הפועל הגברי על הפועל היהודי.

ככל רעיון בראי טוב, כך גם האיריאה של "אורט" על למוד מקצוע הלכה וכבשה את הלככות. התרבו הסניפים ברוסיה ומרוסיה התפשטה התנועה לארצות הספר שלה: פולניה, ליטא, אוקראינה וכו'. עם העליה לשלטון של הבולשביקים ופיוור של האגודות הצבוריות ברוסיה הופסקו גם פעולותיה של "אורט" שם, אך נמשכו ביתר עוז בארצות הספר. בתקופה שכיני שתי מלחמות העולם התפשטה תנועת "אורט" גם לאירופה המרכזית ולארצות הבלקן וגם מעבר לימים, באמריקה ובדרום אפריקה ניסו סניפי האגודה.

מלחמת העולם השניה הפסיקה כמעט כליל את פעולות "אורט" באירופה וגם הסניפים מעבר לים, בהיותם מנותקים מהקיבוצים היהודיים הגדולים, לא פעלו רבות. מיר עם כיבוש אירופה מיד הנאצים ומיתות שערי מחנות העקידים, התעוררו עסקי "אורט" בעולם למעולה. מאוסצת לפען השורדים של עם ישראל באירופה, המרכז העולמי של "אורט" ביננה, שווייץ, היה פעיל בארגון הפעולה במחנות ובהקמתה מחדש של התנועה ברחוב התבל. הסניפים החזקים באמריקה ובדרום אפריקה התארגנו מחדש וגם הוקמו סניפים חדשים באירופה המזרחית: הונגריה, פולניה, רומניה, בולגריה ובאירופה המערבית: גרמניה, בלגיה, הולנד, גרמניה, אוסטריה וכו'.

פעילה בבירה נעשתה במחנות העקידים. רכבות יהודים, שנפתחו לפניו שערי החופש, היו מנותקים מחיי יום-יום ולא ידעו איך להמשיך את חייהם. "אורט" באה לעזרתם במובן נפשי ורוחני באחר. אלפים ומכניהם קבלו הכשרה מקצועית, כדי שיוכלו למדנס את עצמם ואת משפחותיהם. ויחד עם זאת גם התחזקה רוחם: העמדה החמרית הבכוחה נתנה להם אמן מחודש בעצמם ובעתיד טוב יותר.

העליה הגדולה לארץ-ישראל, גידול הישוב היהודי בה, והמשימה הבכירה כל קבוצ גלויות בארץ האבות — הביאו את "אורט" להכרת, כי הגיעה שעתה הגדולה לעזור בבנין המולדת המתחדשת.

מיר עם יסוד מדינת ישראל, החליט הוועד הפועל העולמי של "אורט" להרחיב את פעולתו גם על ישראל. בסוף 1948 בקר בארץ ד"ר א. סינגלובסקי, יו"ר האקסטרניקה העולמית של "אורט", והניח את היסוד לרשת מוסדות "אורט" במדינת ישראל. מסירותו לענין וזמנו הרב-גונית פעלו כמסגרתם. בתקופה קצרה של חרשים מספר הוקמו בתרספר מקצועיים לבני הנוער הישראלי וקידום מזורנים להכשרה מקצועית של חיילים משוחררים ועולים חדשים.

24 מוסדות הכשרה מקצועית ב-15 נקודות ישוב כוללת כיום רשת "אורט" בישראל. מספר הלומדים במוסדות "אורט" מגיע ל-2000 בקירוב והוא הארגון הראשון בפעלה בין אלו העוסקים בחינוך והכשרה מקצועית במדינת ישראל. קרוב ל-1900 איש ושהה כבר סימנו את הכשרתם המקצועית ב"אורט" בששן שלשת שנות קיומו במדינה וכולם הסתדרו כעבודה מקצועית מפרנסת. שמש של מוסדות "אורט" נודע ככל רחבי הארץ וכל המבקרים בהם, מתושבי הארץ ומארחי חוץ, מהללים את הרמה המקצועית הגבוהה עליה עומדים בתי-הספר של "אורט". פעילותה של "אורט" בארץ מתנהלת בסקוד מתמיד של מרכז "אורט" העולמי בנינה ומשרד החינוך של ממשלת ישראל.

מהנרעין הקטן, אגודה יהודית מקומית בכירת רוסיה הצארית, עלתה "אורט" והתרחבה לממדים של ארגון עולמי, כעל סניפים ב-25 ארצות בעולם. חכרי "אורט" בעולם מסורים לרעיון אחד ויסודי: הכרת המבנה הסוציאלי של עם ישראל על ידי הקניית מקצוע לכבדות רחבות של העם. במדינת ישראל, בארצות צמון אפריקה, באיראן ובכל מקום של ישוב יהודי צמון משתתפת "אורט" בהרמת קרנו של עם ישראל על ידי לימוד מלאכה ועבודה לבניו ובניתו לטובת המולדת המתחדשת ולטובת עם ישראל בנורויו.

THE A WAR

A Quarterly devoted to the History of Russian Jews

Tel-Aviv, P. O. B. 113 ISRAEL

EDITORS

BENZION KATZ
BARUCH CAROU

SECRETARY:

A. A H A R O N I

EDITORIAL BOARD

S. S H A Z A R
F. SCHNEURSOHN
B. SHOCHETMAN

JOCHANAN TWERSKY

Table of Contents:

	Page
Preface	3
Ben-Zion Katz: Russian Jews toward the End of the XIX Century	5
Ch. N. Bialik: Out of Kishinev (Testimonies of Pogrom Victims)	18
Jacob Lestchinski: The Economic Background of the Pole	31
A. Littai: Jews in Odessa at the Beginning of the XX C.	45
J. Trivush: Jewish Life in Odessa	58
N. Goren: Old Days in Odessa	65
Ben-Zwi: The Jews of Buchara	67
A. Karlin: The Jewish Community in Riga	73
B. Genkin: The Destruction of a Jewish Agricultural Settlement	84
B. Carou: Jewish Podolia	90
F. Schneursohn: From Generation to Generation (Stories)	95
N. Hubermann: The Rabbi Raphael of Berschid	102
Jochanan Twersky: The Gaon, Rabbi Elijah of Wilna	109
S. Briman: The Reform Controversy in the Hebrew Literature	115
J. Bruzkus: The „Sons of Zion“ in Moscow	133
A. Hurwitz: Bilu in Russia	136
S. Gepslein: The Beginnings of the „Rassviet“ in Peterburg	141
L. Borachov: Memories on Dov Borochoy	151
J. Twersky: Letters of A. Liberman (Book Review)	158
Report of the associations of „Althira“	159

Vol. I Oct.-Dec. 1952

Tel-Aviv, „ALTHIRA“, Association for Study of the History of the
Jews in Russia and Ukraina

כתובת המערכת: תל-אביב ת. ד. 118

החפצה הראשית: בימ"ס ספרים „יסוד“ בע"מ, תל-אביב, אלנבי 88, טל. 3561

המחיר 2 ל"י

דפוס י. שלומי, תל-אביב